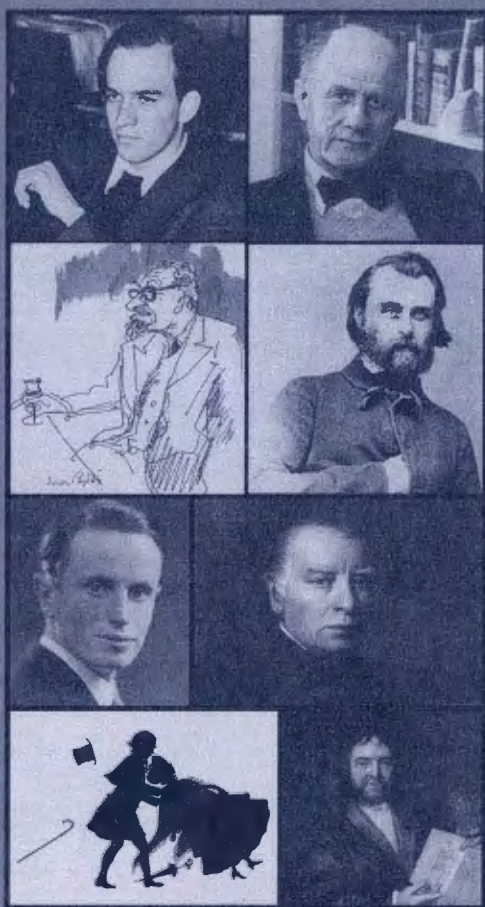

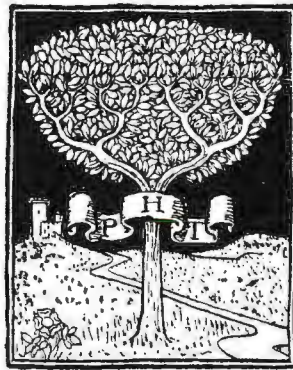
Personhistorisk TIDSKRIFT

2003:I

Årgång 99

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2003:I

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 180 kr/år och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7), vilket kommer medlemmarna
till handa under förra delen av utgivningsåret.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: fil. dr Björn Asker, fil. lic. Lars Rumar (samfundets ordförande),
arkivarie Lena Ånimmer samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhævnvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Illsøe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm),
prof. Bo Lindberg (Stockholms universitet), generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), fil. dr Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR)
och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

Grafisk form: Maria Balke
Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT skall vara skrivna på dator. De skall sändas till redaktören både på diskett och i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt "Bland medarbetarna".

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Innehåll

Artiklar

<i>Johan Nordström/ Jürgen Beyer</i>	Den svenske fältprofeten: En bortglömd gestalt från 30-åriga krigets dagar.	5
<i>Jakob Christensson</i>	Lärdom och lätthet – ett porträtt av Sten Lindroth.	17
<i>Bo Lundström</i>	På klassisk mark: Michael Gustaf Anckarsvärd's resa till Italien 1819–1822.	38
<i>Ulla von Vegesack</i>	Pomologen och opinionsbildaren Olof Eneroth.	52
<i>Wilhelm Odelberg</i>	Upplösningen av den svenska beskickningen i Tyskland 1945.	56

Recensioner

<i>Dick Harrison</i>	Jarlens århundrade.	85
<i>Lars-Olof Larsson</i>	Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?	86
<i>Gunnar Wetterberg</i>	Axel Oxenstierna 1–2.	89
<i>Clas-Göran Isacson</i>	Karl X Gustavs krig.	92
<i>Gunnar Eriksson</i>	Rudbeck 1630–1702.	94
<i>Jan von Konow</i>	Karolinen Rehnskiöld: Fältmarskalk.	98
<i>Harry Hellberg</i>	Anders Ljungstedt och breven från Kina.	100
<i>Anders Ljungstedt</i>	Historien om Macao och Ostindiehandeln.	101
<i>Elias Lönnrot</i>	Vandraren: Reseberättelser från Karelen 1828–1842.	102
<i>Marika Hedin</i>	Ett liberalt dilemma: Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H. von Koch och den sociala frågan 1880–1930.	105
<i>Lena Hammergren</i>	Ballerinor och barfotadansöser.	107
<i>Stina Hammar</i>	Solägget: Fantasi och verklighet i Elsa beskovs konst	110

<i>Per Wästberg</i>	Axel Hirsch: Folkbildare och filantrop.	113
<i>Carlhåkan Larén</i>	Sten Broman – en man med många kostymer.	115
<i>Maaret Koskinen</i>	I begynnelsen var ordet: Ingmar Bergman och hans tidiga författarskap.	117
<i>Thede Palm</i>	Några studier till T-kontorets historia.	119
<i>Björn Molin</i>	Ingen väg tillbaka	122
	Bland medarbetarna	125

Den svenske fältprofeten

En bortglömd gestalt från 30-åriga krigets dagar

JOHAN NORDSTRÖM

UTGIVEN OCH FÖRSEDD MED NOTER AV JÜRGEN BEYER

Johan Nordström (1891–1967), den förste professorn i Idé- och lärdomshistoria i Sverige,¹ hade som flera av sina professorskolleger för vana att först låta trycka sina uppsatser i dagstidningar. Dessa uppsatser byggde ofta på offentliga föredrag. Först senare publicerade Nordström dem i vetenskapliga tidskrifter eller i samlingsvolymmer efter att ha försett dem med lärda fotnoter. På så sätt förenar flera av hans skrifter kulturartikelns läsbarhet med den vetenskapliga avhandlingens verifierbarhet. Att publicera på detta sätt är inte längre brukligt. Svenska idé- och lärdomshistoriker skulle kunna spekulera över huruvida denna förändring beror på forskarna eller dagstidningarna.

I det följande skall ett radioföredrag om Johann Werner utges. Detta trycktes för första gången i mars 1936 i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*.² Nordström kom aldrig dit hån att förse tidningsartikeln med fotnoter och publicera den någon annanstans. Eftersom artikeln fortfarande är något av det bästa som skri-

vits om denne märklige man,³ skall den nu utges.

Föreliggande edition återger den fullständiga texten med originalstavning.⁴ Alla noter är tillagda av utgivaren. De anger som regel den av Nordström använda litteraturen.⁵ Hänvisningar till senare utgiven litteratur anges endast undantagsvis. De av Nordström utelämnade partierna markeras – liksom i originalet – med tre punkter. De partier i citat och i boktitlar i kommentarerna som utelämnats av utgivaren markeras med tre punkter inom hakparentes ([...]). I noterna anges de av Nordström i översättning citerade källorna i tysk språkdräkt med samma utelämnade partier som i Nordströms översättning; enstaka ord, som Nordström utelämnade i sin till dels förkortade översättning, kommer emellertid att citeras, så att läsaren därigenom kan få ett intryck av hur den forskande Nordström arbetade.⁶

Jürgen Beyer

I.

Begynnelsen av den historia, som här skall förtäljas, tilldrager sig i september månad året 1629 i den lilla byn Bockendorf, belägen i kurfurstendömet Sachsen ej långt från staden Freiberg.

I detta lutherska land råder ännu fred men ingen vet huru länge. Sedan år tillbaka strömma in över gränserna skaror av protestantiska flyktingar från Böhmen och andra kejsarliga arvländer, utarmade vittnen om den katolska maktens triumf och hotfulla närhet. Ingen av Tysklands protestantiska furstar reser sig längre till motstånd. I väster och norr ha Tillys och Wallensteins arméer krossat alla försök att bjuda kejsaren spetsen och det nyss utfärdade restitutionsediktet har icke lämnat något tvivel om hans vidare avsikter.

Johan Georg, Sachsens lutherske kurfurste, har under dessa kritiska år fört en politik, som de fromma bland hans undersåtar förvisso haft svårt att förstå. Han har icke blott stillatigande åsett de fruktansvärda hemsökelse, som trosförvanterna i de kejsarliga arvländerna fått genomgå, utan även ställt sin egen krigsmakt till kejsarens tjänst för deras bekämpande. Ännu inför de hotande utsikter, som dagens händelser öppna även för honom själv och hans eget land, kan han ej besluta sig för att bryta med kejsaren och som självskrivnen ledare av Tysklands protestanter gripa sig an med den gemensamma sakens försvar – först två år senare, då Tillys härar brutit in i Sachsen och Gustav Adolf nalkas, bekvämar sig den vankelmodige fursten med inre motvilja att tills vidare förena sig med konungen av Sverige.

Detta tidsläge var förvisso ägnat att hos lutherdomens bekännare framkalla en tryckande känsla av hotande ofärd och hjälper oss att förstå utbrottet av den kris, ur vilken hjälten i denna historia, den trettioårige bonden Johan Werner i Bockendorf, utgår med den orubbliga vissheten att ha mottagit Guds befallning att förkunna huset Österrikes och det romerska Babylons förestående undergång och kristenhetens räddning genom de svenska vapnens hjälp.

*

Denna kris börjar vid Mikaelitid år 1629 och varar i 8 dagar. Den begynner helt plötsligt med en stor matthet och våldsamma smärtor i hjärta och huvud. Werner tror sitt slut nära och hans tankar kretsas oroligt om det öde, som kunde vänta hans hustru och barn, om Sachsen komme under det påviska oket. Allt under det att detta tillstånd av kroppslig vanmakt fortsätter, börjar han efter någon dag att med kortare mellanrum försjunka i visionära tillstånd. Han känner sig i dessa extasens ögonblick omvärd av ett outhärdligt starkt ljus. Ur ljuset hör han en mäktig stämma: "Mitt älskade barn, jag är Herren din Gud och genom dig skola stora ting uppenbaras för kristenheten."⁷ Änglar omgiva honom och fördriva Satan, som till en början i en ugglas, sedan i en människas gestalt, försöker ingiva honom tvivel på vad som blir honom uppenbarat. En gång ser han himmelen öppen; genom eldstrålar sänker sig en vit duva till hans läger; den biter i hans tunga och efterlämnar i hans mun en smak av honung och dess andedräkt tänder i hans hjärta en knappt uthärdlig eld. Hans husfolk står församlat omkring honom: hans ögon och mun lysa som av eld men hans ansikte och händer äro som på en död människa.⁸

Av avgörande betydelse blir den extatiska upplevelse, som han en följande dag har. En ängel för honom upp till solen, som omsluter honom med obeskrivligt ljus. Där träder honom en skön man till mötes och ur ljuset talar en stämma: "Denna är min älskade son; honom skall du höra och följa hans lära."⁹ Kristus förklarar nu för den förskräckte med oändlig mildhet den uppgift, som är honom förelagd: "Medan du ännu låg i moderlivet har jag kallat dig att bära mitt ord inför furstar och herrar."¹⁰ Werner ryggar tillbaka och ursäktar sig med mångahanda skäl. Kristus erinrar honom om Moses och Luthers exempel men då han alltjämt vägrar, visar den vredgade guden honom Livets bok och hotar att därur stryka hans namn. Men först då han sänkes i mörker och en svart man hotar att draga ned honom i helvetets brinnande svavelsjö, sträcker han i förtvivlan sina armar efter Kristus och lovar att taga på sig Herrens ok. Kristus drager då signetringen av sin högra tumme och trycker den till bekräftelse mot Werners hjärta. Då han efter detta åter kommer till sig själv, känner han hela sin varelse förvandlad och i besittning av en högre ande och kunskap om många förborgade ting.¹¹

Om den första av sina politiskt-religiösa visioner i dessa extasens dagar berättar han följande: "Jag sjönk åter ur köttet i anden och Herrens ängel förde mig snabbt genom rymden mot norr; vi stannade över ett stort vatten och då jag blickade ned från höjden, såg jag skepp och en stor krigshär. Detta förundrade mig mycket. Ur skyn talade då en mäktig stämma till mig och sade: "Jag skall kalla konungen av Sverige. Han skall rädda mitt folk och skydda mitt ord." Därpå sade ängeln till mig: "Se, denne är det", och

visade på en man bland krigsfolket, som jag tämligen väl kunde urskilja... Sedan såg jag i anden de svenska krigsskeppen raskt segla i väg, och ängeln, som förde mig, berättade mig mycket om denne konungen och hans armada, ävenledes om hans konungarrike och huru med detta skulle gå, om de ville uträta Herrans vilja och huru det skulle gå, om de icke ville."¹²

Efter denna vision följde ytterligare andra. Herrens ängel för honom till det kejsrerliga residenset i Wien, in i kejsarens gemak, där ängeln berättar för Werner, att kejsaren i sitt onda hjärta redan brutit sin ed till kurfursten av Sachsen och beslutat att angripa honom med en stor krigsmakt. Slutligen föres han av ängeln även till Rom; han ser detta påvliga Babylon belägrat av tvenne härar, som utföra Guds dom över den syndiga staden och låter den uppgå i lågor.¹³

Vad Werner under dessa dagar upplever, blir av genomgripande betydelse för hela hans återstående liv. Han betraktar sig härefter som en Herrens stämma till kristenheten, sänd att trösta de fromma och varna de gudlösa – senare kallar han sig också Warner, varnaren, med tanke på sin gudomliga mission. Någon människofruktan i de ofta riskfyllda situationer, i vilka hans förkunnelse försatte honom, kan man aldrig upptäcka och i de talrika vittnesbörd om hans uppträdande, som finnas, röjer sig en växande respekt för hans personliga karaktär och värdighet. Bland de talrika visionärer, som under tretioåriga krigets tid uppträda i Tyskland, blir Warner efter hand den mest ryktbare, framför allt på grund av det stora inflytande, han ansågs utöva inom den svenska arméledningen under krigets senare skede och på grund av den långvariga teologiska strid, som utkämpades med an-

Johannis Warner von Doctendorff aus
Niessefen. Augustus Eruch ad eius p[ro]phet[ia] in Leitmaris 1633
F. Schlegel sculpsit

Kopparstick av Johan Werner. Ur Theatrum europæum, se not 15.

ledning av hans profetior. Denna ryktbarhet blev visserligen föga bestående och i de senaste två århundradenas väldiga litteratur om det stora religionskriget är Warner ett okänt namn.

*

Det är först efter Gustav Adolfs död som Warners förkunnelse och politiskt-religiösa verksamhet på allvar började göra sig gällande. Hans första uppträdande omedelbart efter krisdagarna i september 1629 hade efter vad han själv berättat mötts av tvivel och begabberi. Prästen i byn hade rent av förnekat, att det fanns någon konung i Sverige.¹⁴ Emellertid kom händelsernas utveckling hans belackare på skam; de detaljerade

förutsägelser, han säger sig ha gjort om Tillys infall i Sachsen, om slaget vid Breitenfeld, om Lützen och Gustav Adolfs död gingo alla i uppfyllelse.¹⁵ Han vann många anhängare och vid olika tillfällen synas medlemmar av adeln tagit sig an hans sak.¹⁶

Åren 1633–1636 finna vi honom rastlöst verksam för att motarbeta den vändning i den kurfurstliga politiken, som under dessa år ägde rum. Kort efter Gustav Adolfs död hade den kejsrerliga diplomaten börjat inrikta sig på en separat fred med Sachsen och när svenskarnas ställning genom nederlaget vid Nördlingen 1634 försämrats, fann Johan Georg tillfället lämpligt att sluta fred med kejsaren och förklara krig mot sina forna bundsförvanter. Redan 1633 uppträder Warner inför kurfursten med förutsägelser om de svåra följder för hans land och för den kristna kyrkan, som denna bedrägliga fred skulle draga efter sig.¹⁷ Och då freden 1635 blivit sluten uttalar han efter en uppenbarelse Guds förbannelse över detta förräderi. Vid tvenne tillfällen beger han sig till Wittenberg för att förmå teologerna i Luthers stad att gripa in mot denna förhatliga fred.¹⁸ Men i denna kamp mot Pragfreden fann Warner blott en bundsförvant, som vågade taga hans parti: kurfurstens egen gemål, Magdalena Sibylla, som aldrig varit någon vän av sin makes politik och hyste en hängiven beundran för Gustav Adolf. Medan kurfursten låg i fält mot svenskarna, mottog hon Warner på slottet i Dresden, där han i största hemlighet hade sin boning under fyra veckors tid och gav kurfurstinnan del av sina himmelska uppenbarelsen. Under denna tid bestormar kurfurstinnan sin make i det ena brevet efter det andra att taga hänsyn till siarens förutsägelser, som hittills alltid gått i uppfyllelse, att

lyda Guds befallning och bryta det skändliga förbundet med kejsaren, återvända till det svenska förbundet, taga Warner till sig som rådgivare och ej låta honom övergiva Sachsen och bege sig till svenska armén, som nu är hans avsikt.¹⁹ Men kurfursten inskränker sig till att låta sina pålitliga Dresdenteologer taga del av Warners meningar och varna honom som politisk uppviglare.²⁰

Djupt besviken uppger nu Warner sina försök att ändra händelsernas gång i Sachsen, där han dock utsåg en ställföreträdare, en visionär skollärare vid namn Georg Reichard²¹ som sedermera i talrika skrifter meddelade sina himmelska uppenbarelser, vilka i huvudsak voro av liknande innehåll som Warners.

II.

Från september 1636 till krigets slut finna vi här efter Warner i den svenska armén. Om den roll han här kan ha spelat, iakttaget han i sina skrifter en synnerlig tystlåtenhet. Skulle man tro vissa samtida uttalanden, frågade de svenska fältherrarna Warner till råds liksom Wallenstein rådfrågade stjärnorna. Någon gång ser man honom kallas ”der schwedische Feldprophet”²² och denna benämning motsvarar förmodligen rätt väl den allmänna föreställningen om hans inflytande på den svenska krigföringen. En av Warners teologiska motståndare, superintendenten Arnold Mengerling i Halle, vilken f.ö. tidigare omfattat honom med sympati, påstår sig av hans egen mun ha erhållit märkliga upplysningar i detta avseende.²³ En av hans mest hängivna anhängare, Erfurtheologen Zacharias Hogelius, som skrev flera digra volymer om Warner,²⁴ be-

tygar hans höga anseende inom det svenska generalitetet och yrkar energiskt, att Warner vid fredsförhandlingarna i Münster skall tillkallas att företräda den evangeliska kyrkans intressen. I det porträttgalleri, som pryder den år 1648 publicerade fjärde delen av *Theatrum Europæum*, den bekanta skildringen av de samtida världshändelserna, möter oss, ensam bland idel kejsare, konungar och fältherrar, Warners bild, ett bevis så gott som något på hans ryktbarhet vid denna tid.²⁵

Av ojämförligt större märkvärdighet än dessa mera allmänna vittnesbörd äro de utsagor, som gjorts av ingen mindre än Jakob Fabricius, Gustav Adolfs bekante fältpräst och biktfader under hela det tyska fälttåget, sedermera superintendent i Stettin och en man av otvivelaktig heder. I en skrift,²⁶ som han tillägnat Lennart Torsensson, berättar nu Fabricius, att Johan Banér i april 1638 givit honom följande skildring. Redan i mars 1636 – alltså medan han ännu var kvar i Dresden – hade Warner tillställt Banér flera märkliga meddelanden och anvisningar angående de militära operationerna, som alla befunnits välgrundade. Bl.a. hade han förutsagt den lysande segern vid Wittstock över den sachsisk-kejsarliga armén i september samma år, genom vilken den svenska krigsäran åter upprättades. Kort efter detta fältslag infann sig Warner personligen i Banérs högkvarter i Torgau. Här hade – berättade Banér vidare – Warner i två dygn legat i visionär hänryckning, varunder för honom bl.a. uppenbarades det sedermera mycket omtalade kringränningsförsök, som de kejsarliga trupperna 1637 företogo mot Banérs armé. Den berömda manöver, som den gången räddade Banér ur den enligt mots[t]ändarens förmenande redan

tillknutna säcken, skulle den svenske fältherren hava utfört efter Warners gudomligt ingivna anvisningar. Det var något halvår efter denna lyckade reträtt, som Banér, vilken nu som Pommerns herre för tillfället residerade i Stettin, i flera högt uppsatta militära och andliga personers närvaro förtalte dessa ting för Fabricius. Ävenledes uttalade han vid detta tillfälle sin önskan att höra superintendentens mening om Warner och hans profetiska gåvor och föranstaltade ett sammanträffande mellan dessa båda, som kom att utsträckas över flera veckor. Resultatet av denna grundliga teologiska examen utföll så, att Fabricius, som tidigare med någon misstro hört ryktena om den sachsiske profeten, blev djupt övertygad om hans oförvitliga karaktär och oskrymtade fromhet och därefter uppträdde som en outtröttlig förfäktare av de warnerska förutsägelsernas gudomliga ursprung, då detta från annat teologiskt håll bestreds. Det synes också ha varit genom Fabricius medverkan, som Warner år 1638 kunde utgiva sin första tryckta bok,²⁷ innehållande den utförliga berättelsen om hans visionära upplevelser och hans verksamhet före ankomsten till svenska armén.

*

Signalen till en teologisk batalj mot tidens talrika profeter och allmänhetens omättningsbara intresse för alla dessa uppenbarelser och svärmiska förkunnelser av olika slag, hade redan några år tidigare givits av en lärd och mycket hetlevrad Lübeckpräst vid namn Stolterfoht, som i en 1634 publicerad stridsskrift klagade däröver, att världen aldrig varit så uppfylld av profeter som nu och att ordets vigda förkunnare icke längre hade någon auktoritet. Profeternas förkunnelse gällde

i folkets ögon som den himmelska och ofelbara sanningen, så att Luther verkligen hade rätt i sin mening, att ju dåraktigare läror som förkunnades, desto talrikare anhängare kunde de påräkna bland tyskarna. Med den apostoliska tiden var enligt Stolterfohts traktat profeterandets gåva förbi. De moderna profeterna äro antingen djävulens utsända eller troskyldiga självbedragare, vilkas visioner ha sin naturliga grund i trycket av tidens elände och oro.²⁸

Mot denna skrift vände sig nu efter några år Fabricius i ett år 1642 tryckt arbete, vari han hävdade, att man enligt Bibelns tydliga ord och Luthers mening ej får ställa sig avvisande mot våra dagars profetior och att det är en kristens plikt att pröva dem och avgöra, om de äro av Gud eller av Djävulen. Som särskilt anmärkningsvärda exempel på profetior, som bära den gudomliga äkthetens stämpel nämner Fabricius Warners.²⁹

Härmed hade en av tidens långvarigaste och mest förbittrade teologiska kampanjer blivit inledd. Stora delar av det protestantiska Tysklands teologer togo parti för eller emot i denna strid, som varar till 1649 och kostade floder av trycksvärta. De talrika, ofta synnerligen digra traktater, i vilka man uttryckte sin oförgripliga mening i diskussionsfrågan och om motpartens person, utgöra ett helt litet bibliotek.³⁰ Med teologiska argument syntes man icke kunna övertyga varandra och sympatierna i denna batalj, vars egentliga föremål efterhanden blivit Warner, den mest berömda och inflytelserika av tidens profeter, kommo tydligen i betydande utsträckning att bestämmas av politiska synpunkter. De, som sympatiserade eller önskade stå väl med svenskarna, voro gärna anhängare av den svenske fält-

profeten. Också ett svenskt teolognamn skymtar i denna filippik, vår berömda biskop Johannes Matthiæ, drottning Kristinas lärare, vilken ställde sig på Fabricius sida och uppenbarligen med djupt intresse tog del av Warners visioner.³¹

*

Men vi återvända till vår profets vidare verksamhet och öden.

Under Banérs fortsatta fälttåg kors och tvärs genom Tyskland, synes Warner nästan oavbrutet ha medföljt i högkvarteret. På återtåget från Regensburg 1641 inträffar en ganska märklig episod. Warner blev tillfångatagen av de kejsrerliga – enligt en uppgift av Fabricius skulle han redan inför honom tre år tidigare ha förutsagt detta och att därvid intet ont skulle vederfaras honom. Till en början ställdes han inför krigsrätt som upprorsman och majestätsförbrytare, men hans oförskräckta försvar för sin av Gud befallda mission synes ha gjort ett starkt intryck. Han fick vistas på fri fot i den kejsrerlige generalen Piccolominis högkvarter och behandlades med den största respekt.³² På kejsarens egen order infann sig fältmarskalken greve Leslie för att ur Warners egen mun erfara, vad som blivit honom uppenbart om kejsarhusets öde och krigets utgång och efter detta för den frågande parten mycket dystra samtal, återfick Warner sin frihet och återvände försedd med rikliga respengar till svenska hären.³³

Vid denna tid dör Banér. Under åren 1641–1645 följer nu Warner hans efterträdare Torstensson. Också denne skall ha haft åtskilliga ting att förtälja om hans förutsägelser. Den viktigaste sagesmannen är även denna gång Fabricius, som i brev från 1646 till rikskanslern Axel Oxenstierna³⁴ och riksamiralen Carl C:son Gyl-

lenhielm³⁵ anför flera exempel på förutsägelser, Warner skulle gjort Torstensson; bl.a. anför han, att denne förutsagt utgången av det andra Breitenfeldslaget 1641, då Torstensson krossade den kejsrerliga armén. I bägge dessa skrivelser anmodar Fabricius adressaterna att hos Torstensson själv, som numera befinner sig i Sverige, göra sig förvissade om riktigheten av vad han berättar.

Under dessa den allt vildare krigföringens år uppträder Warner som den svenska arméns samvete. Vid upprepade tillfällen fördömer han i skoningslösa ordalag dess bristande manstukt, dess brutala överträdelser av den kristliga kärlekens bud. Om ej snart bot och bättring skedde, skulle Gud taga sin hand från Sveriges krona, som han utvalt framför andra till redskap för sin kyrkas frälsning och triumf, och låta detta rike förgås före kejsaren och det romerska Babylon. I Sveriges ställe skulle Gud utse en annan makt att föra det stora verket till ända och bereda vägen för den stundande endräktens tid, då det ej längre skall finnas papister, kalvinister och lutheraner och all världen i dessa yttersta dagar förenas i en allmänlig, evangelisk kyrka.

Dessa Warners straffpredikningar och hotande förutsägelser blevo kända i Stockholm och synas ha givit anledning till allvarliga överläggningar på högsta ort. Fabricius skrev under hösten 1646 på det mest inträngande sätt till rikskanslern och riksamiralen att noggrant taga del av Warners profetior – det är i detta sammanhang han påpekar de värdefulla vittnesmål, som Torstensson kan avgiva.³⁶ Särskilt Gyllenhielm, som uppenbarligen haft en mycket stark dragning åt mystiken, synes ha tagit djupt intryck av dessa spådomar. Tydligt på hans initiativ blev ett utförligt betänkande utarbetat, av-

sett att föreläggas Oxenstierna och drottningen, vari Warners ord dryftades och åtgärder med anledning därav föreslogos. Som svensk självrannsakan och syndabekännelse torde detta egenomliga dokument vara utan motstycke i vår litteratur. Warner liknas vid profeten Natan, som förhåller konung David hans synd, och vid Jonas, som predikar bot och bättring för det skuldbelastade Ninive. Åtgärder föreslås till höjandet av offentlig och enskild moral, på det att Sveriges folk må återvända till Guds hörsamhet och heliga viljas lydno och förunnas att föra det stora verk till slut, vartill det av Herren blivit utvalt. Gudsfruktan och sträng manstukt måste återinföras i armén och sedan detta väl blivit gjort, heter det vidare, ”så synes rådligast efter *Johan Warners* förmaning och tillskyndan att arméerna gå in i kejsarens arvländer”, förlitande sig på det gudomliga löftet om kejsarens och påvens nära förestående fall.

Detta intressanta aktstycke kan dateras till hösten 1646 eller nyåret 1647. Warner åtföljde vid denna tid den nye överbefälhavaren Wrangels armé, som under året 1647 förlade sina operationer till det kejsarliga arvlandet Böhmen.

*

Sparsamma äro efter denna tid underrättelserna om ”den svenska [sic] fältprofeten”, för vilken den westfaliska freden må ha inneburit en bitter

besvikelse. Men uppenbarligen förband han alltså med de svenska vapnen – liksom många andra religiösa drömmare vid denna tid – sin mystiska tro på sina visioners slutliga uppfyllelse. Han stannade kvar i svenska armén och åtföljde i sinom tid Karl X Gustaf på hans polska fälttåg. Då konungen sedermera vände sina vapen mot Danmark skall Warner efter en uppenbarelse ha på det bestämdaste avrått honom att angripa evangeliska trosbröder – i stället borde han vända sig mot kejsaren. Lydde konungen ej detta råd, skulle det bliva hans död.³⁷ I ett riksrådsprotokoll år 1665 omtalas Warners ankomst till Stockholm och regeringen tilldelar nu den 66-årige mannen en årlig pension i överensstämmelse med den avlidne konungens befallning.³⁸ Vid samma tid vittna några ord i ett riksrådsmemorial, att Warners uttalanden i olika ämnen alltså tagas i akt.

Några senare underrättelser om hans liv äro tillsvidare icke kända.³⁹ Med den största sannolikhet döljer sig ännu okänt material till den s[ac]hsiske profetens biografi i våra arkiv och bibliotek, som kommer att fullständiga den fragmentariska bild, jag här har tecknat – en bild från ett tidevarv, vars föreställningsvärld ännu rymmer många utforskade områden och i det hela är oss mera främmande än vi i allmänhet tänka oss, då vi ställas inför uppgiften att tolka dess händelser.

Noter

1. Jfr Tore Frängsmyr: "Johan Nordström och lärdomshistoriens etablering i Sverige", *Lychnos* 1983, s. 131–149; Gunnar Eriksson: "Den nordströmska skolan", *o.a.a.*, s. 150–157.
2. Bd 105 (1936), 7 mars (lördag), s. 3 & 13, 9 mars (måndag), s. 3 & 9. Enligt "Auszug aus Hainichener Heimatblätter, Nr. 10, Heimatbeilage zum 'Hainichener Anzeiger u. Tageblatt' 1936", maskinskrivet och undertecknat Friedrich Klöckner, blev Nordströms föredrag sänt "im schwedischen Rundfunk" den 23 februari 1936. Det skulle ha varit en söndag. Emellertid är detta föredrag inte nämnt i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* den 21 och 22 februari 1936 under rubriken "Riksprogrammet". Sändes programmet via en annan utskickning? Jag tackar Walter Glöckner (Bockendorf) för en kopia av detta "Auszug" och den i den följande noten nämnda artikelserien av Klöckner.
3. Jfr Andr. Moller: *Theatrum Freibergense Chronicum, Beschreibung der alten löblichen Berg-HauptStadt Freyberg in Meissen [...]*, bd 2, Freiberg: Georg Beuther 1653, s. 455f.; Gottfried Arnold: *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie [...]*, bd 2, Schaffhausen: Emanuel und Benedict Hurter 1741 (1700), s. 544–547 (III, 23, § 7–16); Christian Gotthold Wilisch: *Kirchen-Historie Der Stadt Freyberg [...]*, bd 1, Leipzig: Friedrich Lanckischens Erben 1737, s. 293–301; *Grosses vollständiges UNIVERSAL-LEXICON [...]*, bd 52, Leipzig & Halle: Johann Heinrich Zedler 1747, sp. 2156–2160c (s.v. Warner); *o.a.a.*, bd 55, 1748, sp. 466 (s.v. Werner); Heinrich Corrodi: *Kritische Geschichte des Chiliasmus. Oder der Meynungen über das Tausendjährige Reich Christi*, bd 3, 2, Zürich: Orell, Geßner, Füßli und Compagnie 2 u.ä. (1783), s. 66–77; Heinrich Hitzgrath: *Die Publicistik des Prager Friedens* (=Hallesche Abhandlungen zur neueren Geschichte, bd 9), Halle 1880, s. 129–132; [Friedrich] Klöckner: "Johann Werner, der Bockendorfer Prophet. Eine geschichtliche Studie", [artikelserie] i: *Sonntagsblatt zum „Hainichener Anzeiger“* [bilaga till "Hainichener Anzeiger und Tageblatt"] 1923/24 (en ofullständig kopia återfinns nu i Hainichens stadsarkiv; i det följande citeras efter avsnitt); Roland Haase: *Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg* (diss. Leipzig), Leipzig 1933, s. 70–77, 127, 129; Johan Nordström: "Lejonet från Norden", i: dens.: *De yverbornes ö. Sextonhundratsstudier*, Stockholm 1934, s. 7–51, noter s. 157–180, här s. 168f., not 56; Heinrich Bornkamm: "Werner, Johannes", i: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, bd 6, Tübingen 1962, sp. 1643f.; Pentti Laasonen: "Die Anfänge des Chiliasmus im Norden", övers. av Klaus-Jürgen Trabant, *Pietismus und Neuzeit* 19 (1993), s. 19–45, här s. 25, 31; Thomas Kaufmann: *Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur* (=Beiträge zur historischen Theologie, bd 104), Tübingen 1998, s. 59, 128, 130; Jürgen Beyer: *Lutheran lay prophets (c. 1550–1700)* (opublicerad diss. Cambridge 2000), s. 142–152 (den tryckta utgåvan kommer att ges ut i serien "Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz").
4. Två uppenbara tryckfel har korrigerats: *mot[s]ändarens* i stället för *motsändarens* och *s[ac]hsiske* i stället för *saschsiske*. Typografen har anpassats till *Personhistorisk tidskrift*.
5. De flesta källorna, men inte alla, har kunnat identifieras. Vid ett mer ingående studium av 1600-talets litteratur och arkivmaterial skulle de säkerligen kunna återfinnas.
6. Utgivaren tackar Kjell Blücker (Uppsala/Stockholm) för översättning av inledning och noter från tyska.
7. Johann Warner [Werner]: [S]elbsteigene Beschreibung etzlicher VISIONEN, Welche ihm sind von Gott / wegen des Zustandes der Lutherischen Kirchen vnd jhrer Wiederwerdigen / jnnerehalb Neun Jahren / gezeigt worden [...], u.o. (u.tr.) 1638, s. 6: "Liebes Kind [...]. Ich bin der HErr dein GOTT [...] / durch dich sollen der

- ganzten Christenheit sehr grosse Ding geoffenbaret werden." Boken trycktes om minst tre gånger: [S]elbst eigene Beschreibung etzlicher VISIONEN [...], u.o. (u.tr.) 1638; [S]elbsteigene Beschreibung etzlicher Visionen [...], u.o. (u.tr.) 1638; [S]elbst eigene Beschreibung etzlicher VISIONEN [...], u.o. (u.tr.) 1642. Ett tryck från år 1639 finns nämnt hos Paul Hohenemser: *Flugschriftensammlung „Discursus politici“ des Johann Maximilian Zum Jungen*, Frankfurt/M. 1930, s. 205. Avskriften av ett tryck från år 1638 befinner sig i Kungl. biblioteket i Köpenhamn (Kallske Saml. 304, 4°, s. 1–91).
8. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 4–9.
 9. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 13: "Diß ist mein lieber Sohn / den soltu hören / vnd folgen seiner Lehre".
 10. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 13f.: "Ich habe dich beruffen / da du in Mutterleibe noch nicht erkennet / vnd zur Welt gebohren warest / das du soltest tragen mein Wort für Fürsten vnd Herrn."
 11. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 13–17.
 12. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 9f.: "Ich sanck wieder auß dem Fleisch in den Geist / vnd der Engel des HErrn führete mich schnelle oben in den Wolcken des Himmels / vnd brachte mich gegen Mitternacht / vnd hielt mich stille vber einem grossen Wasser / vnd ich schawete von der Höhe hinunter / vnd sahe grosse Kriegs=Rüstung mit Schiffen / welches mich sehr Wunder nam / vnd es redet auß der Höhe zu mir mit einer Menschen =Stimm / mit lauten Worten also: Den König auß Schweden wil ich ruffen / der mein Volck retten vnd mein Wort schützen sol. In dem ich solches hörde / sagte der Engel des HErrn zu mir: Siehe / dieser ists / vnd zeigte mit zwey Fingern auff einen Mann vnter demselben Volcke / welcken [sic] ich zimlicher massen in Augenschein fassete [...] so sahe ich im Geiste die Kriegs=Schiffe schnelle forth gehen [/] vnd der Engel / der mich führete / zeugete vnd redete fast viel von diesem Könige vnd von seiner Armada / auch von seinem K[ö]nigreich / wie es mit jhnen / wofern sie des HErrn Willen außrichten würden / ergehen solle / vnd wo sie nicht des HErrn willen wurden [sic] außrichten / zeigte er mir auch / wie es hernach mit jhnen gehen solle".
 13. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 10f.
 14. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 9f., 20.
 15. Johann Warner [Werner]: *Gründliche Wahrhafftige vnd Glaubwürdige [sic] COPIA, Das ist: Kurtzer EXTRACT oder Außzug Viererley Sende Schreiben / Welche der von GOTT Außgerüstete Baur auß Meissen / Johann Warner [...] hat abgeben lassen*, u.o. (u.tr.) 1640, f. Aiv f.
 16. "Was von Joh. Werners Weissagung zu halten [19 december 1635]", i: *CONSILIA THEOLOGICA WITTEBERGENSIA, Das ist / Wittenbergische Geistliche Rathschläge [...]*, Frankfurt/M.: u.tr. / In Verlegung Johann Andreas Endters / und Wolfgang deß Jüngern Erben 1664, [del 1,] s. 803f.; Joh[ann] Hülsemann: "Brieff an Dorscheum. aus dem Original [8 oktober 1636]" *Unschuldige Nachrichten Von Alten und Neuen Theologischen Sachen [...]* 1718, s. 784–792, här s. 787–789.
 17. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 24.
 18. "Was von Joh. Werners Weissagung zu halten" (som i not 16); Jo[hann] Hülsemannus [Hülsemann]: "Brieff an Dorscheum. Ex Originali [28 december 1635]", *Unschuldige Nachrichten Von Alten und Neuen Theologischen Sachen [...]* 1718, s. 407–411, här s. 410; Hülsemann (som i not 16), s. 787–790.
 19. Jfr utdrag ur brev från kurfurstinna i januari och februari 1636 hos Klöckner (som i not 3), [IIa], J (efter original i Hauptstaatsarchiv Dresden); jfr äv. Hülsemann (som i not 18), s. 789.
 20. Johann Werner: *Schwan=Gesang: Der da in sich begreiff vier Theile / Alß I. Einen nochmaligen Bericht von dem grossen Abgöttischen Babylon sanbt [sic] seinen Helffers=Helffern [...]* II Drey

- unterschiedliche Vermanungen [...] III Drey sonderbahre Warnungen [...] IV Einen zwiefachen Bericht [...] beneben einer kurtzen / doch trewhertzigen Valet=Warnung an alle Evangelische Könige vnd Fürsten / so wohl auch an die Reichs vnd Hanseestädte, u.o. (u.tr.) 1642, f. A3r f.; Klöckner (som i not 3), [IIa], L.
21. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7), s. 45f. Betr. Reichard jfr Jürgen Beyer: "George Reichard und Laurentius Matthæi. Schulmeister, Küster, Verfasser, Buchhändler und Verleger im letzten Jahrzehnt des Dreißigjährigen Krieges", i: Alfred Messerli & Roger Chartier (red.): *Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichende Perspektiven – Perspectives comparées – Perspettive comparate*, Basel 2000, s. 299–333.
22. Vnpartheyische CENSVR, Vnd ferner nachrichtliche Bedencken vber Herrn IOANNIS HEINRICI BISTERFELDII Fürstlich Siebenbürgischen Theologi &c. Explication der Göttlichen Vision bey dem H. Propheten Daniel am 7. Capitul [...], u.o. (u.tr.) 1644, f. E4v; Martin Zeiler: *606 Episteln oder Send=schreiben [...]*, bd 2, Marburg: Johann Kürßner / Ulm: Johann Görlin 1656, s. 419.
23. Jfr Arnold Mengerig: *INFORMATORIUM CONSCIENTIÆ EVANGELICUM Evangelisches GEwissens=Recht / Rath vnd Vnterricht [...]*, Altenburg: Otto Michael 1644, s. 1121–1129.
24. Detta påstående torde vara en överdrift; jfr dock bl.a. Zacharias Hogelius: *Der Weise Gamaliel mit dem Spruche / Ist der Rath oder das Werck auß Menschen / so wird es untergehen / etc. In einem Prognostischen Discurs von der vorstehenden Zurstörung der Stadt Rom / Auff den Osnabrückischen Frieden=Schluß Schrift=vnd=Historienmässig / auch ohnvorgriefflich [sic] gezogen*, u.o. (u.tr.) 1649, s. 280–299.
25. *THEATRUM EUROPÆUM [...]*, bd 4, Frankfurt/M.: Johann Görlin / Matthäi Merians Seel. Erben 1692, s. 627. Bildtext: "Johannes Warner von Bockendorff auß Meissen. Augustus Erich ad viv: pinxit in Leitmaritz A°. 1644 P. Aubrij sculpsit." Den första upplagan utkom 1643. Kopparsticket är ett tillägg i den av Nordström använda andra upplagan från 1648 (där s. 638).
26. Jacob Fabricius: *DISCUSSIO NUGARUM STOLTERFOTHICARUM, Das ist: Schriftmässige Wiederlegung des unnützen Geschwätzes / welches M. Jac. Stolterfoth in seinen beyden letzten Schriffen / die heutigen Visiones betreffend / unter dem fürgewandten Schein der Warheit Rettung / wieder die klare Warheit / gantz Sophistischer und rücksicher wise getrieben hat / zur vertheidigung der Göttlichen Ehre / und zu stewart der lautern gantz unverfälschten Warheit / ans liecht gegeben*, Stettin: Georg Rheten seel. Erben 1649, s. 4–8; en till dels lätt avvikande framställning hos W[ilhelm]. Böhmer (utg.): "Des Johannes Micrälius eigenhändige Fortsetzung seiner Bücher vom alten Pommerlande, enthaltend die Geschichten des Jahres 1638", *Baltische Studien* 3, 1 (1835), s. 128–163, här s. 147.
27. Werner: [S]elbsteigene Beschreibung (som i not 7).
28. Jacob Stolterfoht: *CONSIDERATIO VISIONUM, Oder Schriftmessiges Bedencken / Was von Gesichtern heutiges Tages zu halten sey [...]*, Lübeck: Valentin Schmalhertz 1634 (²1634, ³1636); dens.: *CONSIDERATIO VISIONUM APOLOGETICA Das ist Schriftmässiges Bedencken / Was von Gesichtern heutiges Tages zu halten sey [...]* für etlichen Jahren ans Liecht gegeben; Nun aber zum andern mahl wieder übergesehen vnd vermehret / Nebenst Beygefügter Christ= gebür= vnnd bescheidentlicher Beantwortung dessen / was dagegen durch öffentliche Schriffen hat wollen eingewandt werden, Lübeck: Valentin Schmalhertz / Heinrich Schernwebel 1645.
29. Jacob Fabricius: *Probatio Visionum, Das ist: Christliches / in GOTTES Wort vnnd bewährten Schriffen reiner Theologen wolgegründetes Bedencken Von Gesichtern / Deren etliche können Göttliche Offenbarungen / etliche aber Teuffliche Verführungen seyn: Müssen derwegen nohtwendig geprüfet / vnd nach Anleitung gewisser Kennzei-*

- chen recht unterschieden werden / damit man wisse das Gute zu behalten / das Böse aber zu verwerffen [...], Nürnberg: Wolfgang Endter 1642 (?1643).
30. En överblick över diskussionen ger Johannes Micrælius: *DEMONSTRATIO, M. SEBASTIANUM MEIERUM, ut [...] indignatione, conqueritur, à se, cum duplici ejus carmini, quod in innocentem virum atrociter strinxerat, modeste responderet, non esse inclementer [...] habitum, una cum HISTORICA RELATIONE hactenus in controversia de modernis revelationibus extraordinariis actorum*, Stettin: heredes Rhetiani 1648; Jacob Stolterfoth: *Nochmalige [...] Wiederholung der Streitigkeit / so nun etliche Jahr in der Christlichen Kirchen geführt / von den Neuen Gesichtern [...]*, Lübeck: Valentin Schmalhertz / In verlegung des Authoris 1649, s. 14–55; Arnold (som i not 3), s. 515–517 (III, 20, § 7–11); Johannes Moller: *CIMBRIA LITERATA [...]*, bd 1, Köpenhamn: Gottmann. Frid. Kisel 1744, s. 662–665. Det sista bidraget utkom först 1650: Joachim Brockwedel: *Abgedrungene Vertheidigung des Büchleins / genand CONSIDERATIONIS STOLTERFOHTIANÆ CONSIDERATIO. Welche / zur Bestätigung desselbigen unwiedersprächlicher Warheit herfürgiebet / und dem unbefugten Wiedersprechen M. JACOBI Stolterfoths entgegen setzet JOACHIMUS BROCKVEDELIUS Des vorbemelten Büchleins warhafftiger Author [...]*, Stettin: Johann Valentin Rhete 1650.
31. Brev från Johannes Matthiæ till Jacob Fabricius, dat. Stockholm 27 februari 1647, i utdrag tryckt i: Jacob Fabricius: *Gebürmessige Ablehnung Der gantz unverdienten Schmach / Welche M. Jacobus Stolterfoth / Prediger zu Lübeck / in seiner sehr grewlichen Schmähe=Charte / vnter dem ertichteten titul: Warheit= und Ehrenrettung / wieder die Invictam Visionum Probationem, hat freventlich ausgespeyet [...]*, Stettin: Georg Götzke / Jeremias Mamphrasen 1647, s. 94.
32. Brev från Werner till ”alle Menschen”, dat. Merseburg, 19 april 1641, i: Johann Warner [Werner]: *[A]bermalige Öffentliche Schriff vnnnd Weissagung / von denen theils schon für Augenschwebenden / theils instehenden Veränderungen deß Heiligen Römischen Reichs / vnd außbrechung der Evangelischen Lutherischen Religion in alle Ende der Erden*, u.o. (u.tr.) 1641, f. A2r–A4v, här f. A2r (nytryck i: *THEATRUM EVROPÆUM* (som i not 25), s. 637–640, här s. 637).
33. Klöckner (som i not 3), III, 7f.
34. Jacob Fabricius (Stettin) till Axel Oxenstierna, 20 oktober 1646 (Svenska Riksarkivet, Stockholm: Oxenstiernska saml., E 596). För kändedom om detta brev och de i det följande citerade handskrifterna tackar jag Heiko Droste (Hamburg).
35. Jacob Fabricius (Stettin) till [Carl C:son Gyllenhielm], 20 oktober 1646 (avskrift) (UUB: E 401: Johan Wärners skrifter och Vaticanina).
36. Se noterna 34 och 35.
37. Arnold (som i not 3), s. 545 (III, 23, § 9), jfr äv. Klöckner (som i not 3), V, 2.
38. Svenska Riksarkivet, Stockholm: Riksrådsprotokoll, bd 44, juni-december 1665, s. 164 (1 augusti).
39. Tilläggas kan att det hittills sista kända livstecknet är ett brev från Werner till Carl Gustav Wrangel dat. 25 februari 1669 (Svenska Riksarkivet, Stockholm: Skoklostersaml. II, E 8204).

(Vid bearbetningen av ovanstående artikel hade utgivaren ingen möjlighet att gå igenom Johan Nordströms efterlämnade papper, förvarade på Uppsala Universitetsbibliotek.)

Lärdom och lätthet – Ett porträtt av Sten Lindroth

JAKOB CHRISTENSSON

Historieskrivning är i mångt och mycket ett hantverk. Strävandena att göra den humanistiska forskningsprocessen mer lik den som gäller för de exakta vetenskaperna är förvisso av gammalt datum, och även inom mitt skrå, idé- och lärdomshistoria, har många sökt hänga med teoribildningarna så gott det nu låtit sig göra. Den som en gång skriver ämnets historia kommer ofrånkomligen att lyfta fram hur Sveriges idéhistoriker på nittioalet under inflytande av ett av dessa moden, *the linguistic turn* med Quentin Skinner som särskilt utvald profet, alltmer kom att i våra studier relatera texter till kontexter, istället för att som förr i tiden sätta saker och ting i deras rätta sammanhang. Innan dess hade vi ansatser till marxistisk idétolkning, och ett tag på åttiotalet var Webers idealtyp i ropet, liksom förstås Foucaults diskursiva maktanalys, delvis ingående i den nyssnämnda ”lingvistiska riktningen”. Även mentalitetshistoria och dess utlöpare, historisk antropologi, hade sina förespråkare. För närvarande kretsar intresset inte minst

kring postmodern genusteori och – lite senkommet – begreppshistoria. Likaså har de svepande globaliserings- och moderniseringsperspektiven funnit sina ihärdiga förkämpar, till vad verklig vinning återstår väl ännu att se.

Ändå, detta sagt, så förhåller det sig nog så, att konsten att tolka och förklara det förflutna fortfarande är något man bäst lär sig genom den dagliga träningen och det informella umgänget med mer erfarna forskare som kan ge en goda råd om allt från argumentering till arkivkunskap. Förhållandet mellan den yngre och tagande forskaren och den äldre och givande (oftast en handledare) påminner alltjämt inte så litet om den mellan hantverkarmästaren och lärlingen. Långsamt, och under förutsättning att man förstår att tillgodogöra sig de vinkar man får, lär man sitt yrkes hemligheter. Alla till skräet hörande knep lär man sig emellertid inte genom denna muntliga kunskapsöverföring. Liksom den blivande finsnickaren förstår att syna en välgjord byrå i fogarna förkovrar man sig som his-

toriker inte minst genom läsningen av historie-skrivningens klassiker – enstaka monografier så väl som hela författarskap – som visat sig tåla tidens tand. Att allt emellanåt lyfta ner från hyllan och damma av en Burckhardt, en Huizinga eller en Troels-Lund och försjunka i hur dessa kulturhistoriker komponerade sina verk är åtminstone för undertecknad fortfarande meningsfullt, på en gång lärorikt och njutningsfullt.

Till denna sällsynta typ av vetenskapliga författare, lika föredömliga som stilister som forskare, sällar sig för svenskt vidkommande tveklöst Sten Lindroth, ämnesföreträdare för Idé- och lärdomshistoria i Uppsala under gått och väl två decennier från och med 1957 till sin död 1980, därtill som kanske främsta tecknet på erkännande, sedan 1968 en av De aderton. Alltjämt oöverträffad i kunskapsbredd och empirisk exakthet är han klassikern framför andra bland svenska idéhistoriker, med ett i mogna år osvikligt språköra och en alltid lika åskådlig framställningskonst som gör även de mest svårnominerbara ämnen tillgängliga för lekmannen. Därtill kommer den städse närvarande berättartonen, som på en gång smittsamt entusiastisk och lekfullt ironisk griper tag i läsaren; så lär mer än en nu levande idéhistoriker ha börjat sin bana på grund av denne stilist, sorgligt borttryckt mitt uppe i arbetet med det verk vid vilket hans namn väl idag är starkast förknippat för en större läsekrets: *Svensk lärdomshistoria* (1975–1980), en brett upplagd fyra-bandare som på beprövat schückskt manér formade sig till en livfull rundmålning av snart sagt allt vad intellektuellt liv Sverige ägt från medeltid till gustaviansk tid.

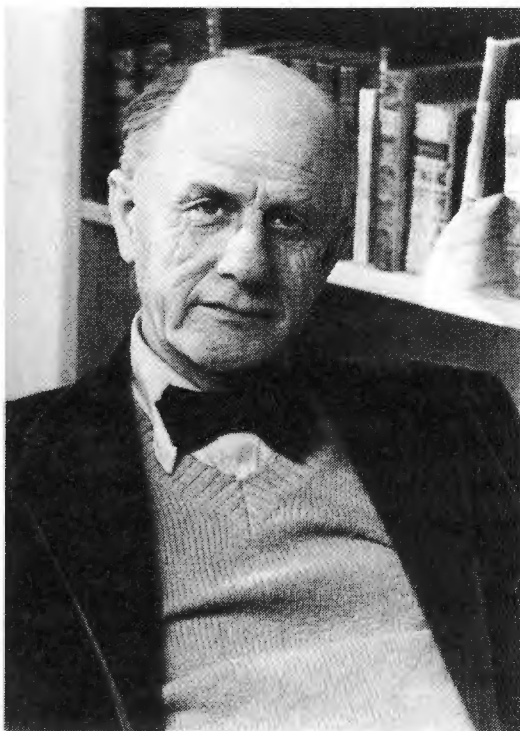
I

Till idé- och lärdomshistorien, eller som han med viss emfas (och däri låg en programförklaring) ville ha det särskilt på senare år, lärdomshistorien kort och gott, kom den tjuogoettårige Sten Lindroth i slutet av 1936, som en av de sista i första kullen lärjungar till ämnets grundläggare, den ursprungligen som litteraturhistoriker skolade Johan Nordström. Andra i gänget var bland andra sedermera professorn i Idé- och lärdomshistoria i Göteborg Henrik Sandblad, blivande förstebibliotekarien vid KB Sten G. Lindberg, sedermera intendenten vid Stora Kopparberget Sven Rydberg, den äventyrlige litteratören Olle Strandberg, liksom som en av få kvinnor Asta Ekenvall, sedermera förste bibliotekarie vid Göteborgs universitetsbibliotek. Undervisningen bedrevs i form av fredagsseminarier i det arbetsrum på mezzaninvåningen på Carolina Rediviva som anförtrots Johan Nordström, bibliotekets säkerligen mest krävande låntagare.

Den unge Lindroth blev där genast bergtagen av den karismatiske Pitesonen Nordström, genom en mäktig och retoriskt malmklingande gradualavhandling om Georg Stiernhielms filosofi från 1924 den utan tvivel främste uttolkaren av den svenska stormaktstidens tankeliv, därtill vid denna tid uppbyren för att i översikten *Medeltid och renässans* (1929) en gång för alla ha brutit staven över Burckhardts klassiska renässanstolkning, en bravad som även väckt internationellt uppseende. Gentemot humanistisk forskning, särskilt då litteraturforskningen som vid denna tid excellerade i att vaska döda författares tvättnoter, var annars den närmast naturvetenskapligt sinnade Lindroth med ungdom-

ligt stränga krav på bindande bevisföring skeptisk. Så mycket han var son till professorn i Nordiska språk i Göteborg, Hjalmar Lindroth, och på mödernet kunde räkna in riksantikvarierna Bror Emil och Hans Hildebrand i släkträdets, kom han också i Uppsala mycket riktigt istället först att beträda botanikens marker liksom hinna nosa på zoologin innan det humanistiska intresset slutgiltigt tog överhand över det naturvetenskapliga. Påbörjade studier i Litteratur- och Konsthistoria ledde väl under denna nyorientering inte på något avgörande vis vidare; den i och för sig mycket litterärt intresserade Lindroths skepsis inför denna sorts humaniora bestod, som framgick av en essä i *Tiden* 1942, "Litteraturhistorien och vetenskapen". Antingen, gjorde artikelförfattaren där klart, blev litteraturforskningen allt för subjektiv och blev en "diktning över diktning", eller (vilket var nära nog lika illa) så resulterade den i "skrymmande levnadsteckningar över tredje klassens litteratörer". I värsta fall, därtill "säkerligen [...] vanligast", ingick dessa forskningsmässiga förirringar en oskön förening.

Nå, i Nordströms rum på Carolina fick nu denna ljumma, för att inte säga till humaniora avoga attityd ge vika. Här, skriver Lindroth långt senare i sin *Lychnos*-runa över sin forne lärare, omgiven av "ärevördiga auktorer", var nu äntligen en passionerad personlighet som "blåste bort seklers damm från luntorna" och gav "de torraste texter liv", liksom med briljans förmådde "lägga ut den senskolastiska naturlärans finesser, som han själv utbildats i Coimbra eller Zabarellas Padua och funnit varje ord från sina aristoteliska lärares läppar skönt och meningsfullt". Därmed var Lindroths bana bestämd. Han blev

Sten Lindroth.

med egna ord en av de hängivna nordströmska "adepterna", en historiker i vardande som i mästarens efterföljd övade sig i att krypa in under skinnet på människor tillhörande yngre tidsåldrar än vår egen skröpliga för att inlevelsefullt och tålmodigt avlyssna deras klokskap och dårskap, till sina mått evigt desamma.

Det var en grundlig skolning de fick, "adepterna". Nordström bjöd vid fredagsseminarierna inte bara på entusiasmerande enmansuppvisningar, där han inte sällan lade ut långreven med mer eller mindre möjliga avhandlingsämnen för den som inom sig hyste forskarambitioner. Han satte även seminariedeltagarna i arbete med svärdechifftrade handskrifter, tränade dem i

bibliografiskt kunnande och såg till att de som en särskild nåd fick sig Carolina Redivivas referensbibliotek förevisat av bibliotekets bästa krafter; så blev också åtskilliga av seminariekamraterna, för en utomstående betraktare nära nog alla från början betänkligt boksynta, med tiden skickliga bibliotekarier vid landets forskningsbibliotek.

Allt emellanåt lade de blivande idé- och lärdoms-historikerna själva fram något vid fredagsövningarna, en prövning av mått. ”Fredag, min vedag”, denna Birger Sjöbergs pregnant formulering, ägde som Sten Lindroth senare intygat sin speciella betydelse för seminariets deltagare. Som granskare av vetenskapligt syftande uppsatser var nämligen Nordström skrupulös. Källor, litteratur, argumentering och stil, allt behandlades med en noggrannhet som inte lämnade något övrigt att önska. Vid seminariets slut återstod ofta just ingenting av respondentens alster; till all lycka kunde han vara desto mer uppmuntrande vid postseminarierna och i samkvämet med de sina var han under dessa första år som professor kamratlig och uppsluppen. Ett prov på Johan Nordströms grundlighet i dessa sammanhang kan jag inte undanhålla läsaren, då det berör Lindroths aldrig tryckta och med åren mytomspunna lic.-avhandling om paracelsismen från 1940. I ett brev till den i fält liggande seminariekamraten och konkurrenten Henrik Sandblad från senvintern 1940 skriver han, ehuru en god 1500-meterslöpare och idrottsfantast levnaden igenom frikallad för någon skavank, så här från sitt trygga Uppsala:¹

”På den lärdoms-historiska fronten är det tämligen livaktigt. Jag har sedan en tid tillbaka lämnat in hela min uppsats, eller varför inte

säga avhandling, och det är för tillfället den som är uppe och guppar på seminarierna. Det sker under oändliga illa dolda gäspningar [...] Johan är i sin granskning djävligt petig: vi ha på två seminarier hunnit med knappa 5 sidor, men nyttigt är det ju att få det gnuggat. Någon lic. blir det i alla fall inte innan du kommer åter ...”

Att många skrämdes bort från fortsatta högre studier i ämnet ter sig förklarligt. Men andra sporrades av vedermödorna, främst då just Lindroth och Sandblad som framdeles skulle komma att prägla ämnet som professorer i Uppsala respektive Göteborg. Den som först kom till skott med en färdig doktorsavhandling var med ålderns rätt Sandblad med en utmärkt komponerad och suggestiv studie över de eskatologiska föreställningarna i femtonhundralets Sverige, ventilerad 1942. Året därpå var Lindroth färdig med sitt lärdomsprov, *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt*, ett prisbelönat medicinhistoriskt arbete om dryga 500 sidor som vältaligt vittnar om en synnerligen stor arbetskapacitet och ett högt drivet spårsinne, men som med tanke på senare alster av Lindroths penna lider klara brister. Skarvarna i dispositionen är oslipade och upptäckarglädjen spårar alltemellanåt ut i onödiga exkurser. Likaså är språkbehandlingen tämligen mekanisk och personteckningen genomgående flack. Så mycket (och här anar man ett menligt inflytande från Nordströms suggererande prosa) är ”säreget”, ”egenartat”, ”märkligt” eller ”fångslande” att läsaren blir övermätt, och exempelvis karakteristiken av Stiernhielm som ”en blodfull och viril natur” framstår som direkt platt: de som vid läsningen av Lindroth särskilt brukar njuta av hans informationsmättade och

ömsint ironiska snabbporträtt (och till dem säl- lar sig undertecknad) har få glädjestunder att se fram emot i detta verk.

Om Lindroth i detta akademiska kraftprov ännu sökte sina uttrycksmedel blev det raskt bättre. En ljuvlig bekantskap är redan nästkommande bok, *Charles Darwin* från 1946, i grund och botten en anspråkslös populär framställning som byggande på en säker empiri dock bjuder på goda iakttagelser. Kompositionen växlar otvunget mellan konkreta, inte sällan lustiga episoder och de stora idéhistoriska linjerna. Boken om Darwin får nog sägas vara den alltjämt bästa svenska introduktionen till den engelske naturforskaren. Den var emellertid för Lindroth mest en spåna ur verkstaden medan han smidde på större verk. Nordström, en entreprenör och fixare av mått, hade med sikte på försörjningen av sina lärjungar på alla vis bearbetat Stora Kopparbergs Bergslags AB och till slut bland annat förmått direktörerna att beställa en stor historik över dess skiftande öden av någon lämplig lärdomshistoriker. Lindroth som hunnit bli Nordströms favorit var mannen för arbetet, och fick således skola om från medicinhistorien till teknikhistorien för ett pliktfyllt och svårt värv som kom att kräva tioalet år innan resultatet, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*, förelåg färdigt i två mastodontband 1955.

Arbetet var väl på många vis otacksamt. Till vännen Sandblad skriver Lindroth vid ett tillfälle också att även "om naturligtvis enstaka partier roat mig ganska mycket" så har det till stora delar bedrivits "invita Minerva" (mot Minervas vilja, det vill säga utan inspiration) och fortsätter: "Man tycker ändå på något sätt det är en

aning trist, att lägga ner tio av sina bättre år på denna uppgift och göra en bok, som sannolikt knappast någon kommer att läsa." Gentemot avhandlingen kan man emellertid notera att Lindroth under åren som gått förkovrat sig väsentligt som författare. Kanske ska man däri se spåren av hans journalistiska engagemang vid *DN* vid denna tid som han fann utvecklande; själv menade han sig på så vis ha lärt sig att skriva "kortare och slagkraftigare".²

Framställningen löper så smidigt nu bara går med tanke på de för den oinvigde osmältbara ämnena, därtill har Lindroth på allvar börjat bemöda sig att hjälpa texten med otaliga välvalda illustrationer, ca 450 inalles: på denna punkt, får man nog säga, stod han och Nordström långt före en följande generations idéhistoriker, många av dem så uppslukade av marxistiska teser och textens innehåll att allt som hade det minsta med form att göra framstod som utanverk och onödig lyx. (Skillnaden mellan de två som bildforskare är att Nordström främst roades av ikonografiska problem medan Lindroth nyttjade illustrationen för att frammana ett stycke förfluten verklighet.) Även personteckningen, stödd genom slående citat, har förbättrats och förfinats väsentligt; inte utan skäl skriver författaren redan i förordet: "En historisk forskning som försummar det mänskliga och individuella förefaller mig brista i sina skyldigheter".

II

Med två stora arbeten bakom sig, till vilket kom Darwin-boken liksom en över Polhem och ett flertal essäer, var Lindroth tämligen självskriven vid professurens besättning när Nordström gick

i pension 1957; ende möjliga konkurrenten och heller aldrig ett reellt hot, Henrik Sandblad, var vid denna tid publicist vid *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. Lindroth vilade för den skull inte på hanen utan var snart i tagen med ett nytt Sisyfosarbete – denna gång gällde det att skriva Vetenskapsakademiens historia, ett företag som en gång hans frände Bengt Hildebrand påbörjat men aldrig förmått slutföra som tänkt. Utomordentligt personhistoriskt kunnig, grävde denne snabbt ner sig i personalia och fastnade trots två väl tilltagna band (utkomna 1939) i allt väsentligt redan i förhistorien till den stolta institutionens grundande. Delvis var väl det hela en följd av Hildebrands bristande förmåga att organisera ett stoff (mönstret är det samma i hans avhandling om C. J. Thomsens lärda svenska förbindelser), men sitt till gjorde säkert också, som den för brister bara alltför vakne Nordström påpekade i en utförlig *Lychnos*-recension – i tonen uppskattande, i sak förintande – att författaren inte förmådde analysera de med Vetenskapsakademiens verksamhet förbundna vetenskapliga verken och ”rönen” utan däri var helt i händerna på fackmän.

Lindroth ägde så mycket mer de erforderliga kunskaperna. Redan medan han med egna ord ”koppbergade” som bäst fick han därför erbjudandet att ta över stafettpinnen för detta avstannade arbete, och så kom det sig att han än en gång fick anledning att ändra historiografisk inriktning, denna gång för att visa vad han förmådde som institutionshistoriker. Uppgiften – snart bestämd till att teckna den år 1739 bildade Vetenskapsakademiens första utveckling och fortsatta ställning i det svenska samhället fram till 1818 – var som klippt och skuren för honom,

inte bara i besittning av nödvändiga insikter i vetenskapernas historia utan också, som skulle det visa sig, utrustad med ett särskilt sinne för 1700-talets kultur. Lindroths espri stod i omedelbar samklang med den som en gång odlats under upplysningsepoken, vartill kom att särskilt frihetstidens folkupplysande strävanden ägde hans fulla sympati, gammal verdandist och trägen folkbildare som han var. Säkert lockande ställde sig också, att när nu möjligheten yppade sig, i någon mån fly Nordströms i och för sig välvilliga men i längden hämmande famntag.

Nordströms närmaste plan hade annars varit att efter den stora gruvhistoriken sätta Lindroth på ett nytt stort projekt finansierat av Stora Kopparberg, inget mindre än en totalinventering av Sveriges naturvetenskapliga historia fram till sekelskiftet 1800. Projektpengarna från bolaget kom efter diverse sköna lockrop loss helt oväntat, som manna från himlen tidigt i hans nådes år 1948, och även Nordström var till att börja med i beråd, som ett brev från Lindroth till Sandblad i Göteborg gör klart.³ Sedan, efter att Lindroth har skildrat hur ”Johan har hämtat sig”, följer den unge docentens redogörelse för projektet liksom ett tydligt avståndstagande från detta Nordströms senaste påhitt, så småningom resulterande i ett antal (dock färre än tänkt) lika redobogna som – med Gunnar Erikssons botanikhistoria som undantag – på det hela perspektivlösa volymer av *Lychnos*-bibliotek: ”Han har beslutat att engagera landets alla autodidakter för att skriva var och en *sin* vetenskaps historia fram till 1800: Hofsten biologien, Nordenmark astronomien, Zenzén geologien, Anna Beckman fysiken o. s. v. [...] Så nog få våra emeriti arbete; och latin kan inte många av dem, Johan skall

visst sitta och översätta åt dem, tror jag. Är nu inte detta för djävligt. Här håller nu lärdomshistorien med Lychnos' 3000 abonnenter och Kopparbergsguldet och annat på att urarta till rena industriföretaget”.

På Lindroths lott skulle i detta tvivelaktiga åtagande falla kemihistorien. Men därav blev nu inget – inte minst med historiken över Vetenskapsakademien på sina axlar hade Lindroth lyckligtvis laga förfall. Man skönjer överhuvudtaget en viss, dock stillsam, distansering hos Lindroth från lärofadern dessa år kring 1950, väl värd att dröja något vid. Sympatierna för Nordströms person kvarstod visserligen liksom beundran för hans vidsträckta lärdom, och trognare än någon annan skulle också Lindroth livet ut traska i lärofaderns fotspår som forskare. Ändå hade relationen mellan de två runt 1950 hunnit bli komplicerad och i stigande grad kommit att rymma inslag av irritation och oenighet. Det är inte för mycket sagt att Nordström så smått började te sig i lika hög grad som ett avskräckande exempel som en verklig förebild för Lindroth.⁴

Grunden till detta står främst att finna i Nordströms personliga utveckling sedan trettio-talet. Låt oss, eftersom hans och Lindroths levnadsöden nu en gång för alla är så starkt sammanvävade med varandra, därför för ett tag rikta ljuset på Nordström sådan han tedde sig vid ingången till femtio-talet. Åren hade då prövat honom hårt och stämt hans sinnelag mörkt. Tidvis led han av svåra depressioner och lynneskasterna var kraftiga, vredesmodet alltid på lut. Vetenskapligt var hans skaparkraft sedan länge tragiskt bruten, hans läggning övermåttan kritisk och petig. Vid sidan av den entusiasmerande gestalt som en gång trollbundit sina ”adep-

ter”, växte så för Lindroths ögon nu fram en inom sig sluten, improduktiv och inte så litet destruktiv person. Lindroth, som först som docent, sedan som professor i ämnet, hade att dagligen hantera denna krutdurk till människa, läste i denna personlighetsförändring hos lärofadern in de många motgångar och personliga nederlag denne drabbats av. De hade förvisso kunnat fälla modet även på den morskaste av män: där fanns de av Harald Elovson i *Scandia* 1937 framförda anklagelserna att Nordström i sin uppmärksammade omtolkning av medeltidens förhållande till renässansen ägnat sig åt plagiat, ett hugg mot självförtroendet om något; där var den av Nordström år efter år försummade undervisningen, ypperligt ägnad att gnaga på ett redan dåligt samvete; liksom det förhållandet att hans länge förebådade stora studie av göticismen fortsatte att dröja, skulle heller aldrig komma. Även det stora, snart urspårade, kopparbergsfinansierade vetenskapshistoriska verket, för vilket han lyfte lön som samordnare och vetenskaplig garant, skulle med åren lägga sten till den redan tunga bördan att bära.

Ett är säkert: av motgångar som dessa stämde nu inte Nordströms karska Pitenatur mildare. Istället blev han som åren gick bara mer spänd och lättretlig, illa fort färdig att bekämpa och utrota allt som inte var perfekt; vid femtio-talets slut hade det gått så långt, att Lindroth i ett brev, där det även framkom att Nordström stod i begrepp göra sin årliga Italienresa, för Sandblad frankt konstaterade att ”med Johan är det ju numera så, att det bästa ständigt är det godas fiende”. Några underverk på lärofaderns allmänt negativa attityd åstadkom inte heller Italiens helande sol, om det nu någonsin varit tan-

ken. De regelbundna resorna till Södern inbringade väl några vackra arkivfynd att yvas över. Likaså var Nordström vid återkomsten hälsosamt brunbränd och till sinnet pigg och alert värre, men därtill, fann Lindroth (som ändå nästan ensam sparades från hans utbrott), om möjligt ännu mer ilsk än vanligt. ”Ja Johan återkom för en vecka sedan”, heter det exempelvis en gång till Sandblad, ”från Italien, kryare, vitalare och argare (dock inte på mig) än på länge”.⁵

Vännerna sökte på alla vis spåra en förbättring i ”Johans” lynne. Gång efter annan tyckte sig Lindroth se något av den ”gamle” Nordström glimta fram. Vid uppvaktningen, ”mycket lyckad”, när denne 1957 gick i pension fann den forne lärjungen honom ”pigg och munter [...] på ett naturligare och mer balanserat sätt än förut” och noterade att han till och med söp ”som på det glada 30-talet”: ”Johan klippte snabbt sex konjak och två groggar, blev otrolig, kysste damerna, babblade och var storartat uppsluppen på ett sätt jag inte skådat de sista femton åren. Det var riktigt uppbyggligt”.⁶ Men all sådan finkalibrerad teckentydning rämnade inför de eruptioner Nordström mäktade med när kritiker i honom åter vaknade till liv. Det fanns också i detta kritiska resonering ett drag av människoförakt hos honom som, iakttog Lindroth oroligt, tilltog från dag till dag. Världen utanför hemmets väggar, som ändå bara var honom emot, lockade Nordström numera föga, och umgänget med andra begränsades till det absolut nödvändiga – även Lindroth såg honom sällan, ibland inte på flera veckor, ja någon gång gick ett par månader innan de åter möttes. Forskade gjorde ”Johan” ändå fortfarande med något av ynglingens energi och entusiasm ännu på

1950- och 60-talen, men en växande oförmåga att fokusera sig liksom hans ständigt stegrade krav på akribi visade sig förödande för hans skriftliga produktion. Som redaktör för den en gång av Nordström grundade årsskriften *Lychmos*, länge den svenska lärdomshistoriens skyltfönster och något av riksläkare för dess utövare, fick så Lindroth vid slutet av 50-talet ”nästan blad för blad” dra ur ”Johan” som ”nu skriver alltmera om allt mindre” en i och för sig utmärkt artikel till förståelsen av ikonografin kring Cartesius.⁷

Muntligen var väl Nordström vid humör länge nog fortsatt kapabel till retoriska stordåd och fullt mäktig att framlägga stora visioner, men på papperet ville de nu ej fastna. Självkritiken lade hinder i vägen. Med vemod och inte så litet sorg ordade vännerna Lindroth och Sandblad i korrespondensen dem emellan om hur ”Johan” stämde ”upp den ena ofullbordade symfonien efter den andra”. Med tiden skulle de också tvingas se denne durkdrivne syntesmakare nöja sig med enbart samlarens roll. Så här låter ett luttrat vittnesbörd från Lindroth 1964: ”Han tycks mest gå igenom sina gamla excerpter och anteckningar från ungdomsåren, beställa mikrofilmer och sådant; han har kommit in i ett samlarstadium, där skogen liksom försvinner för bara trä, sorgligt är det, men detta har jag begrätt förr.”⁸

Vad Nordström ändå under stor vanda fick ur händerna kännetecknades av allt mindre kringsyn och allt större notapparat. Hans sista bidrag till *Lychmos*, ”Antonio Magliabechi och Nicolaus Steno” (1962) och ”Leibniz och Magnus Gabriel Block” (1965–66), båda under en följd av år kraftigt inverkan på årsskriftens in-

nehåll och utgivningstakt genom återkommande tillbakadraganden i sista stund när texten var satt och allt, är alltigenom introverta skapelser, närmast att karakterisera som hantverkstekniska uppvisningar där den egentliga brödtexten nästan helt får stryka på foten för kommentardelen: den sistnämnda studien av Leibniz och Block, vilken vid publiceringen varit i loppet i gott och väl femton års tid, består sålunda av sju och en halv sidors inledning varpå följer trettioalet sidor brev och bilagor och en annotering omfattande trettiosex sidor. "Förbannelse över dem", löd en gång Lindroths irriterade omdöme om dessa "Johans 'små noter'", läsningen av Leibniz-Block-bidraget fick även Sandblad att förstämt muttra om mästarens "monstruösa lärdom".⁹

I stället för att skriva eget kom så Nordström att alltmer ägna sig åt urkundsutgivning – däribland Forsius *Physica* och Torbern Bergmans utländska korrespondens – liksom lät beställa bidrag: detta dels till den pågående inventeringen av vetenskapernas historia, dels till hans omhuldade skötebarn, årsskriften *Lychnos*. I båda fallen fick han emellertid sedan med sin hyperkritiska ådra inte sällan styvt jobb; till och med recensionerna i *Lychnos* granskades ingående och kunde föranleda författarna reprimander, och vad gällde de större bidragen drog sig inte Nordström, när han fann så nödvändigt, för att bryskt genomföra regelrätta omarbetningar.

Ofrånkomligen hände det att författaräran trädde förnär med irreparabla brytningar med bidragsgivarna som följd, fallet med såväl den i nobelprissammanhang utomordentligt inflytelserike fysikern Carl Wilhelm Oseen (vilken obarmhärtigt läxats av upp Nordström i *Lychnos* för sina försyndelser som Scheeleforskare), som

astronomihistorikern N. V. E. Nordenmark. Med denna udda gestalt skulle Nordström komma att föra en mångårig vetenskaplig vendetta vilken övergick det mesta, pikant kryddad med advokatingripanden och stämningshot som den var. Stridsäppet ifråga var Nordenmarks *Astronomiens historia intill år 1800*, en gång i tidernas begynnelse beställt av Nordström men som han sedan vid granskning funnit undermåligt. Till slut nåddes någon form av förlikning och verket kunde utkomma 1959 i den nordströmska publikationsserien *Lychnos*-bibliotek, men vad Nordström ansåg det värt visade han med all önskvärd tydlighet genom att sedan förse arbetet med ett digert supplementsband.

Lindroth, mer världsvis och mindre konfliktbenägen än lärofadern, lyckades hålla sig utanför detta sorglustiga spektakel. Lika litet som Nordström hade han nu, som framskymtat, några högre tankar om "autodidaktiker" av Nordenmarks skrot och korn. Inte minst brevlades för Sandblad kunde Lindroth driva hejdlöst med alla dessa "pensionerade naturbusars skrivklåda". Deras tendens, att vid nedtecknandet av deras egna discipliners historia fastna i en framåtsyftande mall där dagens vetenskapliga ståndpunkt utgjorde facit för vad som var god vetenskap förr, hade han själv vid många tillfällen erfarit, inte minst under avhandlingsarbetet inom medicinhistorien, ett forskningsfält där de historiskt självskolade praktikanterna var särskilt talrika. Den "whig history" som dessa presterade, var ett faktum att beklaga, möjligen också något att påtala med några uddiga pennstreck, men inget att starta ändlösa tvister över vad ankom Lindroth, så mycket han nu hade en faiblesse för vetenskapens stolta stridsmän (en Paracelsus el-

ler en Galilei) liksom i påfallande hög grad utformade sina vetenskapliga texter efter den uråldriga retoriska mall, där kampen står mellan två parter, den ena mer eller mindre god, den andra mer eller mindre ond (något som symptomatiskt nog gäller hans installationsföreläsning från 1957, "Naturvetenskaperna och kulturkampen under frihetstiden"). – Skriftställaren Lindroths intresse för dessa intellektuella envig får nog först och främst tillskrivas en sannskyldig kolartro hos honom till tankens frihet, i andra hand av det dramatiskt tacksamma i sådana situationer.

När sedan Lindroth vid sidan av bristande kämpaglöd även var i avsaknad av mer utvecklade entreprenöranlag, följde tämligen naturligt att han från första början ställde sig frågande till Nordströms taktiskt betingade, med tiden inte så litet törnbeströdda, flört med naturvetarna. "Johans kopparbergsdonerade jätte-historia-literaria" var ett stort ont och inget annat än ett utslag av krass krämarmoral. Sådant störde inte så litet samvetsfriden hos Lindroth, för vilken ord som oberoende och frihet var närmast heliga ting. Lärdomshistorien fick inte bli industri "istället för att vara de "rofyllda bokstudier [...] den egentligen skall vara."¹⁰ Aldrig var han heller mer benägen att kritisera lärofadern än i dessa sammanhang. Kopparbergsprojektens eländighet kom att utgöra ett stående inslag i breven till Sandblad och någon gång, när tålamodet brast, fick även *Lychnos* klä skott för Lindroths penna. Så mycket hellre lät han istället tankarna gå till svunna tider, år med Nordström i sitt esse, föreläsandes över den rudbeckska *Atlantican* och den svenska stormaktstidens stolta göticism. Så här heter det demonstrativt vid avslöjandet att

Nordström tänker sätta honom på den kemihistoriska delen av det "stora gubb- och änkeverket": "Nej, låt oss lägga ner *Lychnos* och de andra planerade storföretagen, flytta in i den gamla mezzaninvåningen igen och plocka på *Atlantican* på nytt – det torde en allseende Fader råda honom [Nordström] till!"¹¹

III

Fri forskning istället för lärdomshistoria på entreprenad, det var alltså vad Lindroth ville. Sin integritet och andliga frihet hade vetenskapsmannen att förvalta och försvara till varje pris. I en liten essä, "De upproriska" som återfinns i *Epoker och människor* (1972), har han högstämt lagt ut texten om vetenskapsutövarnas första princip, den att vara trolös och utan bindningar, alltid "beredd att bli förrädare, att förneka det samhälle i vilket han lever, med dess fördomar och krav". Sådant var nu knappast Lindroth själv; i skrift tillät han sig visserligen lekande ironier och åtminstone i meningen att uppskjuta sitt omdöme förbehöll han sig rätten att stå fri, men enda gången han på allvar gick emot rådande värderingar var i uppgörelsen med den officiösa dansen kring Linné, dittills i litteraturen närmast genomgående presenterad som en älskligt harmlös blomsterkung, bäst att betrakta som felfri och en nationalklenod av närmast oersättligt värde.

Lindroths vidräkning med denna förskönnande mytbildning, ett angrepp i flera faser med den utförliga och eleganta studien "Linné – legend och verklighet" i *Lychnos* 1965–66 som något av en kulmen, påbörjades skriftligen i mindre skala med en laddad betraktelse över "Linnékulten" i

DN 4/12 1955, närmast föranledd av en ny Linnéutgåva som ombesörjts av den beläste men föga djuplodande litteratören Knut Hagberg, i allt trogen traditionerna och Linnés minne – ”vår Linnékults nitiske sigillbevarare”, som Lindroth giftigt formulerade det i *DN*-artikeln. Alltgenom älskvärt ironisk och renons på allt vad pietet hette, gick Lindroth med liv och lust vidare till rätta med alla halvsanningar och legender kring den store naturforskaren med en sådan grundlighet att vid artikelns slut inte mycket återstod av monumentet Linné, desto mer av vanlig mänsklig skröplighet; vad Knut Hagberg och andra ”fromma händer” mot bättre vetande nu ägnade sig åt var, framgick det, att putsa glorian på ett futtigt egoistiskt, ekonomiskt närligt, ängsligt stingsligt, därtill i vetenskapligt hänseende primitivt skolastiskt ”svenskt helgon” som visserligen givit botaniken ”ett nytt ansikte – men ingen ny själ”.

Detta lustmord kan kanske i efterhand synas som ett mindre kontroversiellt tilltag, men att överhuvudtaget något rucka på bjässen Linné var vid denna tidpunkt ännu fullt tillräckligt för att väcka rabalder i ett Sverige där generationer skolbarn om sommaren plikt- och troskyldigt samlat och pressat allsköns växtlig fågning. Skedde detroniseringen i draken *DN*, desto värre. I vart fall tände det till ordentligt i Uppsala, botanikprofetens anstolta akademiska hemvist, där biblioteksmannen Arvid Uggla alldeles förlorade fattningen när han första gången på kafé Alma hörde Lindroths hädiska tankar; Uggla var genom sina mångåriga uppdrag för Svenska Linnésällskapet landets ledande vårdare av Linnéminnet, alltid anlita när besökande utländska dignitärer och akademiker skulle vallas runt i

mästarens spår. I ilskan över Lindroths bristande pietet ska Uggla enligt Sten G. Lindberg ha hotat med att fortsättningsvis se till att avfällingen blev ”stoppad” på Carolina.

Så blev nu aldrig fallet; inte ens efter *DN*-drapan, gycklade Lindroth för Sandblad besviket, lade den hedersmannen Uggla någon ”trotyl under mitt hus”.¹² Istället kom Lindroth liksom före honom Nordström att inta en särskilt privilegierad status som låntagare på Carolina med eget arbetsrum till sitt förfogande. Där satt han, i det mänskliga umgänget ingalunda någon enstöring utan älskvärd och angenämt utåtriktad, oftare och längre än vad som var begripligt för omgivningen. Hans lika regelbundna som lustfyllda leverne bland böcker blev snart nog en visa i staden. Man kunde, hette det, nära nog ställa klockan efter hans pilsnabba rörelser. Enligt ett vittnesbörd såg hans dag ut så här: halv nio (en annan version ger halv tio vid handen) på morgonen infann han sig på sitt rum på Carolina Rediviva, stannade där till tolv då en snabb lunch intogs ute på stan, därpå åter till bibliotekets böcker med vilka han umgicks till klockan fem då kvällsvarden i våningen vid Luthagesplanaden distraherade, sedan (dock långtifrån alltid) åter till Carolina för kvällspasset. Semestern sökte han efter bästa förmåga helga medan familjen växte och frodades. Halländska Särdal intill Harplinge utgjorde då länge replipunkten, därefter höll han inte sällan till på Hammarskjölds Backåkra men sommarvistet framför andra var ändå Carolina vars ”ljuvliga lugn” med årens lopp lockade alltmer oemotståndligt.

Delar av sommaren ägnade han nog också i inte oväsentlig grad åt *Lychnos*, det vanvördiga

yttrandet om att lägga ner detta Nordströms hjärtebarn som 1951 övergått hans händer, var aldrig allvarligt menat utan ömt vårdade han dess öden. Nog hände det att han var utom sig av alla försinkningar som "Johan" och för den delen tryckeriet gång efter annan beredde honom, och på sextioalet kunde han spinna ljuva önskedrömmar om att åtminstone tidvis lämpa över bördan på Göteborg och Sandblad, men år lades till år och under närmare tre decenniers tid fram till sin död höll Lindroth stadigt i rodet, beställde bidrag och recensioner, jäktade försumliga skribenter, skrev i lärofaderns anda någon gång om vad som sändes in, kasserade i andra fall och såg på alla vis till att *Lychnos* förblev på den höga nivå Nordström etablerat.

Insnärjd i dessa rutiner, bland vilka länge ingick stunderna med kaffegänget på Alma liksom de korta men nödvändiga rökpauserna på bibliotekstrappan, fann Lindroth sin frihet. Från sitt av böcker, excerpt- och manuskriptark belamrade rum på Carolina gav han sig ut på tankens äventyr, följde sin nyfikenhet dit den ledde. Ibland rörde det sig verkligen om strövtåg, som när han utifrån en handskrift hack i häl spårade en obskyr svensk stormaktstida löjtnant Elias Arvidsson Åhls göranden i främmande land, ett med brio återberättat reseäventyr som gav titeln till essäsamlingen *Löjtnant Åhls äventyr* (1967). Andra essäsamlingar där Lindroth med utbyte understundom tillät sig liknande krumsprång bort från lärdomshistoriens allfarväg är: *Fru Lusta och Fru Dygd* (1957) liksom *Epoker och människor* (1972).

Särskilt givande är *Fru Lusta och Fru Dygd* med dess genomgående genomarbetade långesäer, medan *Epoker och människor* har mer av

klipp-bokens oroliga karaktär över sig. Några av essäerna återfinner man i båda två, så exempelvis paradnumret "Vardagsro och söndagslust" – ett pregnant prästporträtt av den frihetstida prosten och vetenskaplige amatören Gustaf Fredrik Hjortberg, i ungdomen Ostindienfarare, sedan i sitt halländska gäll Valda en Linnés blygsamme efterföljare och troende utövare av elektroterapiens välsignelsebringande verkningar, därtill from författare av en märklig handbok för lantmannens levnad i helg och söcken som med Lindroths särskilda stillkonst – precis, otvungen, som bäst kattmjuk och allt som oftast humoristisk – karakteriseras på följande vis: "På den ena sidan förvandlas bedrövelsens vatten till tröstevin, på den andra rekommenderas en smörgås till aptitsupen. Bönesuckar och boskapsrecept, omväxla, Jesus utgjuter sitt blod och majsmöret läggs i byttor med saltlake." Båda mönstrar lika så essän "Om lärdomshistorien", den mogna Lindroths mest programmatiska skrift om sin syn på sitt ämne och historikerns yrke. "Historia", lyder credot där, "är humanism, ständiga övningar i människokunskap eller bör åtminstone vara det." Så är det också till inlevelsen som Lindroth, sökande sin "egen gata", ytterst försvär sig i metodiskt hänseende.

Annars var han vanligen förtegen i metodiska och teoretiska frågor; det var, brukade han hävda, något man talade om när man inte hade något ämne. Och på ämnen fanns det aldrig någon brist för empirikern Lindroth, snart sagt vart än idé- och lärdomshistorikern satte ut fanns enorma kunskapsluckor att täcka och jungfrulig mark att beträda. Det var därför istället tvunget att göra urval och prioriteringar. Som vetenskaplig författare och forskare var Lindroth

för egen del i osedvanlig grad inriktad på sådant som omedelbart kunde identifieras som lärdomshistoriskt centralt och viktigt, i hans tycke närmast liktydigt med naturvetenskapernas utveckling. Helst ville han också att andra skulle arbeta för samma något snäva syfte, verkade väl också som statlig utredare av ämnets status och framtid någon gång i den riktningen, men var aldrig någon stridens man. Med Sandblad, som i sitt Göteborg sökte vidga ramarna och göra ämnet till idéhistoria lika mycket som lärdomshistoria, samarbetade han väl och utan vank. Eventuella kontroversungar dem emellan bilades snabbt, allrahelst som de med vissa intervall även umgicks privat, ett tag med Lindroth som trägen sommargäst hos familjen Sandblad på Öckerö – det visade sig svårare att få Sandblad till Uppsala trots Lindroths locktoner om Carolinas förträffliga arkivbestånd.

Med större framgång lurade han då av Sandblad artiklar och recensioner till *Lychnos*, ibland skämtsamt mottagna med det typiskt nordströmska uttrycket: ”en alltför stor heder för *Lychnos* att få införa”. I Sandblads forskningar och ”putslustiga” skrivsätt kände Lindroth sig hemma. Viljan att presentera sina kunskaper till läsarna på ett visserligen stringent men ändå underhållande vis förde de båda medvetet i arv från Nordström.¹³ Gemensamma generationserfarenheter och liknande politisk orientering bidrog ytterligare till samspeltheten vännerna emellan. Något större mått av entusiasm för göteborgarnas delvis marxistiskt betingade nyorientering av idé- och lärdomshistorien uppbådade annars aldrig liberalen Lindroth, inte heller gladdes han åt att ämnet i Umeå och Stockholm gavs etiketten Idéhistoria kort och gott. Tvärt-

om var han alltid noga med att lärdomsfanan hölls högt vid den egna institutionen i Uppsala, och lärjungarna kom att när så var dags nära nog alla disputerade på vetenskapshistoriska ämnen. Likaså såg Lindroth i egenskap av redaktör för flaggskeppet *Lychnos* till att hålla rågången till det som i hans mening föll utanför, enkannerligen allt som luktade folkloristik och enkelt folks tankeliv. Så här heter det vid avslaget av en insänd recension gällande en (numera klassisk) etnologisk avhandling till den flitige *Lychnos*-medarbetaren Bror Olsson, biblioteksman och kulturhistoriker i Lund: ”Jag tackar mycket för den översända recensionen [...] Emellertid har den försatt mig i bekymmer [...] så utmärkt boken är (och hur läsvärd recensionen) tycker jag den faller rätt mycket utanför vad vi i *Lychnos* sysslar med. Jag är överhuvud rädd för, att lärdomshistorien skall uppfattas som ett slags mixtum-compositum av allting, och jag har litet svårt för att i den finna rum för folkliga seder och kyrkliga bruk!”¹⁴ Lika litet begrep sig Lindroth på politisk idéhistoria: inför oppositionen på Lars Gustafssons *Virtus Politica* (1956) bekände han för Sandblad att det politiska stoffet ”hörde till det jag mest försummat”, och på sjuttioalet kunde han bravera med sin okunnighet beträffande Marx eller 1900-talets högerpolitik.¹⁵ För övrigt svalnade hans historiska intresse hastigt ju närmare man kom samtiden. Fram till 1850 gick det väl an, men tiden därefter lämnade han med varm hand över till andra.

IV

Så höll sig då Lindroth självpåtaget i allt väsentligt inom de gränser för ämnet Nordström stakat

ut och tog sig an den ena tunga uppgiften efter den andra. Koppbergshistoriken avlöstes av *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818* som närmast följdes av *Svensk Lärdomshistoria* och – som en bagatell i sammanhanget – en tvåhundraårig historik över Uppsala universitet varefter, om Lindroth fått leva längre, Svenska Akademiens historia lär ha stått på tur. Det var på det hela kära plikter och mödor, även om det fanns tillfällen då han önskade sig lättare ”kakor” att ”sno ihop”. ”Aldrig skriva tjocka böcker mer, det skall bli min maxim!”, hette det vid slutspurten med Koppbergsboken; ”Sen” skall jag ”bara pussla med det som roar mig”, löd planerna redan under det första lustfyllda arbetet med Vetenskapsakademien; ”jag längtar efter att få skriva små uppsatser”, lät det trånande när han höll på att ”tröttnas upp” av samma ”evighetsföretag”; och när Sandblad och han först diskuterade det trängande behovet av en lärobok i svensk lärdomshistoria anförde Lindroth den likaledes tvingande nödvändigheten av att ”hämta andan ett tag med något mindre arbete – sen disputationen har jag ju bara jobbat med digra verk och längtar att pussla ett tag med någon intimare uppgift”.¹⁶

Gärna önskade han sig tillbaks till de domäner han beträtt som ung forskare. Att åter få studera till exempel paracelsismen och nyplatonismens betydelse för naturvetenskapernas framväxt lockade starkt, likaså att äntligen likt en gång Nordström få ta tag i Olof Rudbeck på allvar. Nu blev så aldrig fallet; enda riktiga avbrott i den i långa räckan ”måsten” eller ”de stora kakorna”, som det hette medan han långsamt bearbetade dem, utgjorde minnesteckningen över *Magnus von Gabriel Block* (1973), ett verk som

beredde honom ogemen njutning att färdigställa: Dels gav den honom en kärkommen anledning att, annars fullt upptagen med *Svensk lärdomshistoria*, åter få gå till källorna och driva originalforskning, ”det är väl det enda som riktigt läskar själen”.¹⁷ Dels får nog den bereste och litterärt mångsidige läkaren Block ses som en av de historiska gestalter med vilken den kameleontiske Lindroth kände ett frändskap utöver det vanliga; så hade han redan på fyrtioalet nosat på och fascinerats av den stridbare karolinen. Tillfredsställande för Lindroth var nog också det förhållandet, att han i Block-biografen fick möjlighet att slå en brygga mellan de två epoker som han särskilt vurmade för, den storvulna och andligt oroliga stormaktstiden och den nyttopräglade frihetstiden. Block blir i Lindroths händer en idealisk brytningsgestalt, i ungdomen paracelsistiskt anstruken och så pass väl bevandrad i alkemins snårskog att han kommit i besittning av en i sammanhanget så helig text som dansken Borrichius avhandling om de vises sten, sedan, efter att ha slagit rot i Östergötland som provinssiäläkare, en det upplysta förnuftets tidigaste banérförare på svensk mark som varken vördar auktoriteter eller hävdvunnen klokskap utan för sannings skull frejdigt går till storms mot all slags humbug, den mäktige arkiatern Urban Hiärnes paracelsiska profetior likaväl som den svältande pigan Estrid Jönsdotters extaser.

Slitet med ”de stora kakorna” var inte lika omedelbart tillfredsställande. Alltid tung, var uppdragsforskningen stundom även mindre stimulerande. Men Lindroth visste ändå med sig att i de digra uppdragen han tog på sig så gavs det alltid rum för att också hinna ”nosa på” det han hade ”lust till”. Ramarna såg han för detta

ändamål till att göra generöst vida, och så innehåller dessa verk mycket mer mellan pärmarna än vad titlarna tycks lova. Som en särskilt lycklig prestation håller jag, och talar delvis däri i egen sak som 1700-talsforskare, den stora historiken om tre band över Vetenskapsakademien från 1967. Det finns teknikhistoriska die-hards som sätter Kopperbergarbetet före, och många anser nog *Svensk lärdomshistoria*, i mångt och mycket en pendang till Schücks litteraturhistoria, vara fullödiga. Som lärobok är den onekligen imponerande, på en gång lättläst, oändligt innehållsrik och sprudlande intelligent. Det är en virtuos ordkonstnär som för pennan och med lätta, ändå innehållsmättade, meningar delger sina unika kunskaper om svensk vetenskaplig kultur från folkungarna till Gustav III:s dagar. Konkretionen är föredömlig, med många instruktiva miljöteckningar – tryckerier, skolor, bibliotek, akademiska interiörer – och överblicken, genomgående byggd på självsyn, över de enskilda disciplinernas utveckling säker och fylld med friska iakttagelser. Koncentrationen på den svenska lärdomshistorien hindrar heller inte att det inhemska hela tiden sätts in i det större europeiska panoramat; ”Ta Europa först och Sverige sen!”, har Rolf Lindborg berättat, löd Lindroths lika enkla som svårföljda råd för hur man skriver en god idé- och lärdomshistorisk avhandling.

Som allra bäst är Lindroth i personteckningarna, vare sig det gäller helfigursporträtten av vetenskapens stormän eller rör sig om en snabbskiss av en andraplansgestalt. I Lärdomshistorien har han uppnått mästerskapet i sina ”ständiga övningar i människokunskap”, påfallande ofta riktade på det säregna, för att inte säga excentris-

ka – i Lindroths sökande efter sin ”egen gåta” stod aldrig ord som lagom och genomsnitt högt i kurs. En särskild förkärlek hade han för mystikerna: Swedenborg, Bureus och den heliga Birgitta, ”bastant matrona” och ”en ursund och viljestark förmyndarmänniska”, som roade honom mycket med sina visioner och straffpredikningar och givetvis kom in i medeltidsbandet trots att han annars med sitt lite trånga perspektiv förklarar henne inte riktigt höra till lärdomshistorien.

Nu rymmer förstas porträttgalleriet i *Svensk lärdomshistoria* även betydligt beskedligare gestalter, medelmåttorna (senfärdiga skolastiker, naturforskande prostar, gnidiga boktryckare eller frikostiga mecenater) som alla var och en varit med om att befolka och bära upp ett förflutet intellektuellt landskap intresserade honom nära nog lika mycket. De stora kulturheroerna förstods bäst i relief mot dessa trägna arbetare i vingården som dessutom i egen rätt var värda all uppmärksamhet. Alla bar de på sina hemligheter att avlocka, sina egenheter att registrera, vilka Lindroth med ett ständigt stegrande sinne för den avslöjande detaljen och med allt mer raffinerade stilmedel sökte komma åt. Som ett gott exempel på hur lyhört han mejslar fram de enskilda människooödena i *Svensk lärdomshistoria* kan erinras om hur han i delen om frihetstiden i enda pregnant formulering fångar in teologen Andreas Knös, till obotligt men för den fortsatta akademiska karriären förkämpe för wolffianismen och den naturliga teologin under studieåren i Uppsala och med tiden avpoletterad därifrån som domprost i Skara: ”Av sina beundrare i unga dagar hyllad som ett lysande filosofiskt snille brottades han livet ut med de grundläggande teologiska problemen – brinnande i an-

den, en späd liten man med barnsligt ansikte, stark snusare, vilsekommen i sinnevärlden." Det är i all sin koncentration ett porträtt man nästan kan "ta" på. Längre kan inte konkretionen drivas, mer levande och åskådlig kan historien inte göras.

Varför då sätta historiken över Vetenskapsakademien före *Svensk lärdomshistoria*? Med alla sina förtjänster är den senare om än alltjämt ett outhärligt referensverktyg för humanister inom de mest skilda discipliner inte riktigt samma mäktiga bygge som den helt och hållet på grundforskning byggande trebandaren *Vetenskapsakademiens historia*. Kanske kan man uttrycka det så, att medan Lindroth i *Svensk lärdomshistoria* trär pärla på pärla på tidens löpande snöre, så återskapar han med arbetet om Vetenskapsakademien en hel tidsanda i all dess rikedom. Det finns, alla olikheter till trots, något av samma syntetiserande ambition i *Vetenskapsakademiens historia* som i Martin Lamms *Upplysningstidens romantik*.

Bakom Lindroths magnum opus ligger vidare samma trägna arkivarbete som i Kopperbergsboken, med den skillnaden att inspirationen har varit närvarande i helt annan utsträckning. Arbetet med Vetenskapsakademien roade Lindroth från första stund, redan när han höll på att sluta gruvhistoriken låg han i startgroparna och satte med verklig iver igång med den. En första entusiastisk rapport till Sandblad lyder efter att han sakligt konstaterat att Kopperbergsboken blev "för matig och utförlig" så här glatt: "halleluja, nu är jag fri för angelägnare saker. Vetenskapsakademien först och främst. Med den har jag kommit igång riktigt bra, kör för fullt och finner mycket roligt där och fångslände". Inte

minst bidrog att ämnet var precis det rätta för hans encyklopediska läggning: "det gäller ju att kartlägga fullständigt centrala ting i svenskt 1700-talet, hela atmosfären etc." Drygt ett halvår senare konstaterade han arbetet bara blev "trevligare ju mer man fördjupar sig".¹⁸

I de därefter återkommande rapporterna mattades väl entusiasmen något allteftersom åren gick och Lindroth blev på det klara med arbetets enorma vidd, men hela tiden gjorde han nya vackra fynd i först och främst arkiven – och det var nu en gång för alla arkivforskning som av honom räknades som riktig forskning – som fyllde honom med upptäckandets glädje. Den har han sedan förmått förmedla i den långsamt framväxande texten, slutligen omfattande vid pass 1.300 folio-sidor. Verket har en omedelbar friskhet och vitalitet, det är spänst i framställningen! Läs exempelvis kapitlet "Kina och forskningsresorna" om de linneanska lärjungarnas resor till främmande land, ett patetiskt mästerstycke, eller tag i "Den ekonomiska propagandan" del av nationalekonomernas griller på 1700-talet, en sorglustig historia, garnerad med utopiska tankar på svensk silkesodling, älgträmning och inhemska pärlfiskerier, omhuldade av ingen mindre än Linné.

Andra kapitel är väl mindre dråpliga, men Lindroth vet alltid hur man håller läsarens intresse uppe. Så var också en framställningskonst som tråkade läsaren för honom något förkastligt, närapå en dödssynd; ett av de omdömen om andra forskare som han, utan att mena så mycket med det, på tu man hand kunde slunga ur sig löd: "han skriver så att klockorna stannar". På författaren till *Vetenskapsakademiens historia* stämmer uttrycket illa in, han ser hela tiden till

att hålla sig i rörelse och förmår att omgestalta sitt kunnande i form av berättelse. Verket är som det föreligger populär historia utan att förfalla till populärhistoria, det vill säga lättfattlig utan att ge avkall på vetenskapligheten, därtill en läs-upplevelse redan i kraft av det livfulla språket. Den rika illustreringen, bakom vilken det ligger ett hästjobb, är likaledes superb, hela tiden – alltifrån titelsidans vinjett med dess för akademien emblematiske grävande gubbe – följsam med brödtexten, därmed starkt bidragande till den eftersträfvade åskådligheten. Den som ger sig i kast med *Vetenskapsakademiens historia* kommer att sträckläsa den och lära mycket om sådant han eller hon inte förut för sitt liv kunde tro vara intressant, alltifrån tillverkningen av Åkermanglober och utgivningingen av enkla almanackor till kemin före Berzelius eller botaniken efter Linné, allting hela tiden insatt i tidsandan och de större europeiska sammanhangen.

V

Att mer ingående fortsätta att redogöra för Lindroths liv efter *Vetenskapsakademiens historia* är inte mycket lönt. Det fortsatte i samma invanda spår. Nya ”spadtag”, som han sade som något av en arbetsskada från tiden med Vetenskapsakademien, väntade alltid inne på Carolina och nya böcker skulle komma till, närmast då *Svensk lärdomshistoria* som jagade illa hårt från första stund, vilket framgår av ett brev till Sandblad några veckor in på det nya året 1967: ”Jag har nu satt igång med den svenska lärdomshistorien. Gudskelov att man från början inte vet vad man ger sig in på, jag är begravd i kanonisk rätt och annat jag aldrig sysslat med.”¹⁹ Fortsättningsvis

klagade han över hur långsamt hans ”stora nya svenska kaka” växte fram. Det var ”en sån förbannad massa att läsa”, och en del låg alldeles utanför hans egen kompetens, som exempelvis karolinska tidens orientalistik där arabiskan beredde honom oöverstigliga hinder. Lindroth fann emellertid på en i eget tycke direkt snillrik lösning, som, förtroddes Sandblad, innebar att ”på torsdagståget till Stockholm” pumpa akademikollegan H. S. Nyberg ”för brinnande livet och han öser fritt ur sin visdoms källor”; särskilt bra, noterade Lindroth, slog det tvärvetenskapliga samarbetet ut på tillbakavägen, ”då vi har lite i hatten”.²⁰

Alltid gick nu inte Lärdomshistorien framåt så lätt och lustigt, ”stora lärdomseländer” hette det i stunder när inspirationen tröt. Allteftersom åren gick kände han sig också alltmer jäktad – skulle han aldrig åter få ägna sig åt originalforskning, var fria studier en utopi? Hur pass tung bördan med Lärdomshistorien var framgår av ett brev från Lindroth till Sandblad sommaren 1978 när tredje bandet var i antågande, utannonserat att utkomma till hösten: ”jag sitter och skriver på sista kapitlet samtidigt som korr. av de övriga hopas på mitt bord och bildmaterialet måste färdigställas”. Nästa sommar är den förra lik, Lindroth berättar att han visserligen ”gjort några utflykter i mellansvensk landsbygd för att besöka släkt och vänner”. Men sedan framkommer det att han ”har haft huvudkvarter på Carolina där ljuvligt lugn råder”. Sommaren därpå stod böcker och excerpter liksom det halvfärdiga manuskriptet till fjärde bandet av Lärdomshistorien övergivna i hans arbetsrum vecka efter vecka. Den sjuklige Lindroth skulle aldrig återkomma utan avled den 1 september 1980.

Ett så rikt och mångsidigt historiskt författarskap som Lindroths, hur ska man förklara det? Han lyckades inte bara få ovanligt mycket skrivet, utan lika framträdande är hans bredd och överblick. Det tidskrävande detaljarbetet som roade honom mycket tjänade hela tiden ändamålet att bygga helheter, häri arbetade han i samma anda som Schück och Nordström, liksom för den delen de av honom starkt beundrade kulturhistorikerna Burckhardt och Huizinga. Med sin arbetskapacitet och upptäckarglädje lyckades han också som idé- och lärdomshistoriker spänna över fält som senare forskare gjort vackra karriärer på att dela upp i subdiscipliner såsom medicinshistoria, vetenskapshistoria och teknologihistoria.

Ändå tvangs han förstås inskränka sitt arbetsfält, något som väl mindre skedde efter mer noggranna överväganden än efter lust och håg. Det var en gång för alla den lärda kulturen fram till omkring 1850 som intresserade honom, vad som låg utanför dessa gränser fick andra befatta sig med. Därmed också sagt att hans meriter på exempelvis kvinnohistoriens eller mentalitetshistoriens fält var negligerbara. Känslor och attityder fann han vanskligt att behandla, menade att vad gällde sådana mjuka ord fanns inte någon "kärna" att komma åt. Hårdhudad ideologi- och textanalys tilltalade honom lika litet. För teori hycklade han inget intresse och kunde provokativt skryta med bristen på sådan inom uppsalensisk lärdomshistoria. Berömt – för att inte säga beryktat – är hur Lindroth vid slutet av femtiotalet avspisade den unge Foucault när denne ville lägga fram sin historia om vansinnets historia som avhandling för honom. På sina håll kom episoden långt senare att lyftas fram som ett be-

vis på svenska humanisters provinsiella läggning, något som emellertid stämmer illa på en forskare med Lindroths utblick och det är väl heller inte utan att man idag börjar ledas vid alla bleka epigoner till den store fransmannen i den akademiska världen. För övrigt satt franskan där den skulle efter ett studieår i slutet på trettiotalet i Paris – efter en föreläsningsserie i Paris och Strasbourg våren 1962 rapporterade Lindroth triumferande för Sandblad hur den "rullade [...] som faen i svepande perioder".

På ett mer konkret plan kan man notera ytterligare en avgränsning i Lindroths forskning. Som källforskarer har Lindroth, med monografin över Stora Kopparberget som undantaget (och det endast delvis), i allt väsentligt hållit sig till samlingarna i Uppsala och Stockholm; i någon mening var också hans perspektiv alltid rikshistorikernas. Vännen Sandblad, som i olika sammanhang prövade att flytta perspektivet till periferierna, var i detta och andra avseenden mer innovativ. Men alla dessa påtalade begränsningar som Lindroth omgärdade sin forskning med är också en stor del av förklaringen till hans framgång. Ramarna gav hans forskning riktning liksom lät honom efter omfattande arkivstudier med årens gång röra sig på alltmer hemtam mark.

Även själva arbetsinsatsen, långt utöver det vanliga, måste poängteras i detta sammanhang. Inte utan en viss desperation över livets flykt pressade sig Lindroth hårt. Ett mått av febril besvärjelse, där källfynden erbjöd återuppståndelse, fanns det i forskningen, och onekligen var det dagliga arbetet själva livsluften för honom; det är knappast någon tillfällighet att *Vetenskapsakademiens historia* myllrar av "muntert" och

”glatt” arbetande flitmyror, likaledes läser man nog inte in för mycket i essän ”Äreminne över Bergman” (*Löjtnant Ahls äventyr*) om man ser Lindroths alter ego i den ”i rastlös självförbrän-nelse” verksamme kemisten, ”en klar och litet ironisk förnuftsmänniska” som klokt nyttjade tiden i dödsbädden åt skrivande. Under den sista sjukdomstiden, har Magnus von Platen berättat, var Lindroths största fruktan att inte kunna forska som förr: ”Ett liv utan arbete är ett helvete”.

Det hände emellertid att han någon gång kom på sig att det gick för långt med detta älskade arbete. En gång lät han Sandblad veta att han fann det ”ett Herrens under att man lever” och vid ett annat tillfälle (det var vid Nils von Hofstens frånfälle – denne hade en gång varit Lindroths lärare i zoologi) skrev han uttryckligen: ”Jag tror vi måste lägga om och vila på sofflocket en dag i veckan.”²¹ Steget från ord till handling kan ibland vara långt, även om Lindroth i varje fall förstod att ta vara på livets festliga stunder. I den dagliga praktiken strävade han sålunda målmedvetet efter att skapa utrymme för forskningen. Det berättas att till och med omedelbart efter disputationen syntes Lindroth iförd frack sitta och arbeta på Carolina eftersom det fanns en timme över. Tidsödande konferenser avstod han gärna ifrån med motiveringen att han ändå inte var någon ”kongressist”. Hans lätta handlag med den akademiska vardagens rutiner utträttade likaledes underverk. Länge bar han, hette det, sin institution i portföljen. Annars förstod han också konsten att delegera arbetet på andra, såväl det ”administrativa träsket”

som ”flickorna på lågstadiet” lämpades vid olika tillfällen över på yngre krafter.²² I fakulteten jämkade han (tidvis som dekanus) i kraft av sitt lätta och behagliga väsen stridiga viljor med bravur, eller om det nu inte gick så lät han helt enkelt kollegerna hållas med sina gräl medan han själv begravde sig ”i Wargentin och andra gamla gubbar”.²³ Lindroths lojaliteter hörde nu en gång för alla det förflutna till.

Därmed blev han – kvick i konversationen, intensiv under föreläsningarna – i det dagliga umgänget i viss mån undflyende och gåtfull: ”han svepte in sig i en atmosfär av *noli me tangere*”, skriver Gunnar Eriksson i sin inkännande *Lychnos*-runa. Som historiker och författare är Lindroth på sin genomskinliga prosa desto mer närvarande och hans strävanden låter sig sammanfattas i en av honom själv nyttjad formel: ”sinnlig åskådlighet”. Historien skulle dofta, de döda åter bli kött och blod. Medlen för att åstadkomma detta var (och bör förbli) inte minst ett tålmodigt arbete med uttrycket. Stilen är humanistens känsligaste instrument i sökandet efter ett stycke förflutet, ett historiskt skeende. Lindroth kunde som ingen annan svensk forskare blåsa liv i vad som var till synes dött och gömt i arkivens dammiga luntor. För sitt inre såg han i dessa aktstycken miljöer och människor: ”Välkända röster” heter det i ”Om lärdomshistoria”, ”när mig, jag ser bondestudenten på Uppsala gator och kyrkoherden i sitt bibliotek med den svenska sommaren utanför”.

Vi som läser vad han skrivit ser dem med – och vederkvicks, ända ner i lilltån.

Noter

1. S. Lindroth till H. Sandblad 31/3 1940, GUB.
2. Citaten: S. Lindroth till H. Sandblad 6/7 1952 samt 24/4 1955, GUB.
3. S. Lindroth till H. Sandblad 18/2 1948, GUB.
4. Den gentemot lärofadern mer självständige Sandblad skrädde sällan orden när han av Lindroth fick rapporter om Nordströms beteende under de sista ämbetsåren. I en tillbakablick skrev han till Lindroth rent ut att Nordström blivit "ett skolexempel på hur en akad. lärare *inte* får vara". H. Sandblad till S. Lindroth 4/5 1958, UUB.
5. S. Lindroth till H. Sandblad 13/4 1959 resp. 10/6 1959, GUB.
6. S. Lindroth till H. Sandblad 28/6 1957, GUB.
7. S. Lindroth till H. Sandblad 20/12 1958, GUB.
8. S. Lindroth till H. Sandblad 9/2 1964, GUB.
9. S. Lindroth till H. Sandblad 27/9 1958; Sandblad till Lindroth 6/10 1967 (stencil), GUB.
10. S. Lindroth till H. Sandblad 18/2 1948, GUB.
11. S. Lindroth till H. Sandblad 27/7 1948, GUB.
12. S. Lindroth till H. Sandblad 19/12 1955, GUB. Lindroths Linnéartikel i *DN* föll förstås i god jord hos Sandblad. Han skrev till Lindroth att han angreppet på Linnékulten var något som han "väntat på i åtskilliga år", och framförde den önskan att vännen nu fullföljde med "en riktigt stor och naturligtvis banbrytande undersökning, som sätter allt det gamla traditionella Linné-daltet på plats." Sandblad till Lindroth 6/1 1956, UUB.
13. "Att också läsbarheten är något verkligt viktigt i vetenskapen", skriver Sandblad belysande i ett brev till Lindroth 19/9 1959, "det hör ju till det bästa Johan lärt oss." UUB.
14. S. Lindroth till Br. Olsson 27/6 1958, LUB. Den åsyftade avhandlingen var Nils-Arvid Bringéus arbete om klockringningsleden i Sverige. Olssons recension infördes istället i *Kyrkohistorisk Årsskrift* 58.
15. S. Lindroth till H. Sandblad 30/9 1956, GUB.
16. S. Lindroth till H. Sandblad 28/1 1953, 19/12 1955, 19/12 1963, 7/5 1961, GUB.
17. S. Lindroth till H. Sandblad 31/12 1972, GUB.
18. S. Lindroth till H. Sandblad 24/5 1955, 19/12 1955,, GUB.
19. S. Lindroth till H. Sandblad 16/1 1967, GUB.
20. S. Lindroth till H. Sandblad 7/12 1969, GUB.
21. S. Lindroth till H. Sandblad 12/9 1963, 24/3 1963, GUB.
22. S. Lindroth till H. Sandblad 24/8 1970, 7/12 1969, GUB.
23. S. Lindroth till H. Sandblad 9/2 1964, GUB.

Litteratur:

Viss muntlig information har nyttjats. Den naturliga huvudkällan för föreliggande framställning är Lindroths brev till Henrik Sandblad som återfinns i Göteborgs universitetsbibliotek; det är för övrigt vad gäller citaten endast brevmaterialet som försetts med fotnoter, och inte heller det genomgående. Det bör dock med de i texten givna omständigheterna och tidsramarna inte vålla några större problem för den som så önskar att identifiera alla passager. Den bästa skriftliga framställningen av Lindroth ger Gunnar Eriksson, "Sten Lindroth" i *Lychnos* 1979–80; se även dens. "Sten Lindroth" i *Svenskt biografiskt lexikon* 23. Sten G. Lindberg, "Några minnesbilder av Sten Lindroth (1914–1980)", i *SLÅ* 1990–91 är särskilt informativ vad gäller av den unge Lindroth liksom kretsen kring Johan Nordström. Sandblads memoarer *Göteborg – Uppsala och retur* (Göteborg, 1990) är likaledes givande i detta sammanhang. Lindroths syn på Nordström framkommer förutom i de här nyttjade breven till

Sandblad bäst i runan över lärofadern i *Lychnos* 1967–68. Mötet mellan Foucault och Lindroth behandlas av Gunnar Broberg i *Tvärsnitt* 1985:4. En introduktion till den idé- och lärdomshistoriska disciplinens historia med flera viktiga inlägg reproducerade ger utg. Nils Andersson & Henrik Björck, *Vad är idéhistoria? Perspektiv på ämnets²⁴ identitet under sextio år* (Stockholm/Stehag, 1994). Rolf Lindborg är citerad ur *Från andra sidan gatan* (Göteborg/Stockholm, 1985). Magnus von Platen citeras ur dennes runa i Sv.D. 3/9 1980. von Platen har även tecknat Lindroths porträtt i *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok* 1981. Lindroth som stilist är väsentligen ämnet för Werner Aspenströms *Inträdestal* i Svenska Akademien (1981) Lindroths arbetsdag är konstruerad utifrån en Unge-blänkare, "Läsarreaktion" i *DN* 4/9 1980. Se även Sven Ulric Palme, "Det lekfulla snillet" i *Veckojournalen* 1968:13.

På klassisk mark

Michael Gustaf Anckarsvärds resa till Italien 1819–1822

BO LUNDSTRÖM

”Det är inspirationens land, religionens vagga, konsternas helgedom, varje bildad mans fädernehem, det är 'själens stad'.” Så skrev humanisten och ämbetsmannen Bernhard von Beskow och syftade naturligtvis på Rom.¹

Till Italien – och alldeles särskilt till Rom – har man genom tiderna sökt sig av flera skäl. Några har rest dit för utbildning och kunskap. För andra har den stora känslomässiga upplevelsen varit det viktigaste. Längre var det också så att traditionen krävde av en bildad person att han besökt de berömda sevärdheterna. Men i de flesta fall var det nog så att det var flera samverkande faktorer som drev fram en Italienresa.

De tecknade och målade militärerna – en kategori konstnärer som brukar räknas som företrädare för 1800-talets omfattande amatörism – hörde till seklets flitigaste Italienresenärer.² De reste främst för att bedriva konststudier, men för några var det viktigt att vistelsen samtidigt skulle ge bildning och världsvana. Hos de senare resenärerna finner vi följaktligen inslag som på-

minner om den gamla klassiska bildningsresan, som mest är känd under sitt engelska namn *The Grand Tour*. Här skall göras ett försök att beskriva denna kombinerade form av bildnings- och studieresa genom att följa kaptenen och amatörkonstnären Michael Gustaf Anckarsvärds vistelse i Italien på 1820-talet.³ Först emellertid en kort tillbakablick på de olika varianterna av Italienresor.⁴

Tre typer av Italienresor

Att en ung adelsmans uppfostran och utbildning skulle avslutas genom en längre studieresa, särskilt till Frankrike och Italien, känner vi alltsedan 1600-talet. Avsikten var att han genom umgänge med Europas ståndspersoner skulle ges allmän bildning och ett förfinat levnadssätt. Beroende på intresseområde kunde en *Grand Tour* eller *kavaljersresan* också innehålla studier av konst och antika minnesmärken eller av militära, politiska och ekonomiska förhållanden.

Vid sidan av detta ansågs även själva resandet, som var besvärligt och inte sällan förenat med faror vara danande i den unge aristokratens fosteran. I första hand för det man fick se men också för den möda det kostade. En ung ädling, som under längre tid vistats utomlands hade dessutom ett försteg i den fortsatta yrkeskarriären.

Under det senare 1700-talet övergick kavaljersresan alltmer i vad Bengt Lewan kallar den *allmänna nöjes- och bildningsresan*. Det blev mindre viktigt att resan skulle ge vägledning i ett förnämt levnadssätt. Man reste istället för att öka sin allmänbildning och tillfredsställa sin nyfikenhet. Man började också uppleva och beskriva det omgivande landskapet, liksom sedvänjor och folkliv som något pittoreskt, vilket gav upphov till den kanske mest kända varianten av 1700-talets bildningsresa: den s.k. sentimentala resan, *Voyage Pittoresque*.

Mot slutet av 1700-talet blev också den *målbestämda studieresan* allt vanligare. Flertalet som reste till Italien var arkitekter och konstnärer, men bland resenärerna fanns också författare och affärsmän, ämbetsmän och militärer. Den senare gruppen representeras bäst av fortifikationsofficerarna i vars utbildning det ingick att studera såväl äldre som samtida europeiskt befästningsbyggnad. ⁵

För arkitekterna och konstnärerna var Rom resans mål. Redan under 1780-talet hade staden blivit det internationella konstlivets centrum, en plats den behöll ännu under 1800-talets första hälft. Förklaringen till detta var den kontinuerliga närvaron av ett stort antal utländska konstnärer. Att lära känna såväl den klassiska traditionen som verklighetens klassiska landskap var ju för landskapsmålarna lika nödvändigt som kän-

nedomen om den antika skulpturen och arkitekturen var för figurmålare, skulptörer och arkitekter. ⁶

I Rom studerade man på offentliga eller privata akademier. De två offentliga akademierna, *Accademia di San Luca* och *Franska akademien* tillät fritt inträde till teckningen efter modell, även för elever som inte var inskrivna. De privata akademierna var mindre men däremot fler. 1780 fanns det tio privata akademier enbart i Rom. Utöver akademistudierna tecknade man i gallerier eller i det fria. De berömda sevärdheterna besöktes och det gjordes regelbundna utflykter i stadens omgivningar: Tivoli med sitt Sibyllatempel och vattenfallen, liksom längre exkursioner till Pompeji och Neapel hörde till de stående inslagen.

Om Italienresan under 1600- och 1700-talet framför allt var ett bildnings- och studieföretag var en vistelse i Italien för 1800-talets romantiskt sinnade konstnärer huvudsakligen detsamma som att hämta inspiration. Det var inte i första hand med ett sakligt arkeologiskt intresse som man närmade sig de antika ruinerna. Istället fascinerades man av den stämning som de förmedlade. Belysande är några rader i ett brev, författat av officeren och konstnären Alexander Clemens Wetterling, som i likhet med Anckarsvärd vistades i Rom under 1820-talet:

Gamla Ruiner stå liksom wålnader från 2000 år tillbaka de florerade, nu övervuxne med murgröna och ur de brustna fönsterraderne sträcker sig skenet af månen fram. Näktergalarne trifwas här gärna och hisla sin flöjttoner så lekande och behagligt att man kan bli utom sig!.../ Från de konstigt uppförda fontainerne hör man brusandet af watten som idé om en stor och mäktig tid då allt detta anlades, lämningar af Romare händer. ⁷

Per Södermark: Michael Gustaf Anckarsvärd. Olja på duk 67 x 53,5 cm., 1850. Konstakademien. Foto: Nationalmuseum.

Upplevelser och stämningar skiftade naturligtvis från individ till individ, men det var ändå på förhand känt för de flesta resenärerna vad man skulle uppleva Italien, liksom hur man skulle leva. Den viktigaste rollen härvidlag spelade 1800-talets konstnärskolonier och de skandinaver som under längre perioder vistades i Rom, som skulptörerna Berthel Thorvaldsen och Johan Nicklas Byström. Förutom att de hjälpte sina landsmän till rätta vid studierna och stadens sevärdheter, bidrog de utan tvekan till att skapa och bibehålla en miljö, som blev till ett andra hem för de nyanlända resenärerna. Men det dröjde till 1860 innan dessa löst sammansatta kottier ersattes av en fastare organisation under namnet Skandinaviska föreningen.

Michael Gustaf Anckarsvärd – en biografisk konturteckning

Michael Gustaf Anckarsvärd föddes i Kalmar 1792 och dog i Stockholm 1878.⁸ Han var yngste son till militären och landshövdingen Mikael Cosswa Anckarsvärd. Fadern härstammade från en till Sverige invandrad fransman, Abraham Couchois, som 1772 adlats Anckarsvärd och således kan betraktas som stamfar till den nu utdöda grevliga och friherrliga ättgrenen. Michael Gustaf Anckarsvärds äldre bröder, Carl Henrik och Johan August, båda födda på Sveaborg, hade följt familjetraditionen och genomgått Krigsakademien på Karlberg. Det ansågs därför självklart att även den yngste brodern skulle gå den militära banan. Som 12-åring skrevs Michael Gustaf in vid Krigsakademien på Karlberg. Efter en grundlig utbildning i såväl militära som civila ämnen, utexaminerades han 1808 och blev samma år fänrik vid Livgrenadjärbrigaden. Följande år utnämndes han till löjtnant vid Svea Livgarde. Efter att ha deltagit i de tyska och norska fälttågen 1813 och 1814 utnämndes Anckarsvärd 1817 till ordonnansofficer hos Karl XIII. Under sin fortsatta militära karriär skulle han även tjänstgöra som adjutant hos Karl XIV Johan, en befattning som placerade honom i en besvärlig situation på grund av brodern Carl Henriks skarpa opposition mot regeringen. Själv hyste han en djup beundran för sin bror och sympatiserade med dennes reformidéer, men någon aktiv politiker blev han aldrig.

År 1819 befordrades Anckarsvärd till kapten, en grad som han kom att behålla i närmare trettio år. När han stod på tur att utses till major 1838 blev han emellertid förbigången av en yng-

re kamrat, kaptenen och friherren Johan Klas Fleming, hovmarskalk hos kungen. Denna hän-delse blev senare historiskt berömd därför att skriftställaren Magnus Jacob Crusenstolpe i sitt verk *Ställningar och förhållanden behandlade i bref*, gav stor plats åt tjänstetillsättningen. I ett kvickt formulerat inlägg anklagades regeringen för att i samband med Anckarswärds tjänstetill-sättning ha begått sabbatsbrott. Crustenstolpe åtalades för majestätsbrott och dömdes till tre års fängelse. Den uppseendeväckande högmåls-processen sårade den allmänna rättskänslan och gav anledning till våldsamma demonstrationer, som kulminerade i "slaget på Södermalmstorg" den 19 juli, då två personer dödades och flera så-rades. Följande år, 1839, blev dock Anckarsvärd befördrad till överstelöjtnant i armén men det dröjde till 1844 innan han utsågs till major i sitt regemente.

Anckarsvärd hade rykte om sig att vara en kunnig och duglig officer, men han tycks ha känt en tilltagande vantrivsel med sitt yrke. I sin dagbok omtalade han de "eländiga tjänsteförättningar" som han måste "träka sig igenom". En bidragande orsak till den negativa inställningen till officersyrket kan ha varit att han kände sig förbigången i den militära befordringsgången. Men en annan och kanske viktigare anledning var nog att han egentligen aldrig varit intresserad av yrket.

Samma år Anckarsvärd befördades till major begärde han avsked från sin militära tjänst. Han hade, efter arkitekten och översten i flottans mekaniska kår Fredrik Blom, utsetts till ordinarie överintendent, dvs chef för det ämbetsverk som hade till uppgift att granska ritningar till alla of-fentliga byggnader som skulle uppföras med all-

männa medel. Som överintendent var han sam-tidigt preses i Konstakademien och chef för Kongl. Museum, Nationalmuseums föregångare. I detta sammanhang var både hans militära erfarenhet, handlingskraft, pliktkänsla och sinne för ordning och punktlighet, liksom den konst-kännedom som han tillägnat sig i Frankrike och Italien otvivelaktigt en merit. Arkitekten och sekreteraren i Konstakademien Axel Nyström karakteriserade Anckarsvärd på följande sätt:

Till sin karaktär god, redbar och rättsskaffens medförde han från sin hofstjänst ett bildat och förbindligt väsen samt från militärståndet ordnings-sinne, punktlighet och energi. Han var intimt li-erad med de utmärktaste konstnärerna och af dem upprigtigt afhållen. Han blef en chef med de förträffligaste egenskaper, tillgänglig, vänlig, rätt-vis, upplyst, höfelig och i hög grad mon om sina underhafvades bästa men allvarlig och aldeles icke att leka med.⁹

Redan under kadettåren hade Anckarsvärd bör-jat att intressera sig för teckning och måleri, nå-got som kan ha stimulerats genom den grundli-ga ritutbildningen som förmedlades vid Krigs-akademien och kanske även genom den litterära och konstnärliga verksamhet som förekom bland Karlbergskadetterna, och som skulle kul-minera med 1830-talets s.k. "kadettpoeter".¹⁰ Men det bör nog ändå huvudsakligen ses mot bakgrund av ett allmänt stigande intresse för teckning och annan konstnärlig verksamhet som pågått alltsedan 1700-talet. En viktig roll i detta sammanhang spelade de många förlage- och läroböcker som publicerades. Konstintresset spreds också genom mångfaldigandet av bilder, vilket möjliggjordes genom nya reproduktions-metoder som mezzotintgravyr, stålstick och lito-

grafi. Även de offentliga konstutställningarna och etblerandet av Konstföreningen i Stockholm 1832, där f.ö. Anckarsvärd ingick bland stiftarna, medförde ett ökat intresse för konst och konstnärlig verksamhet.

Det var först efter krigen i Tyskland och Norge 1813–1814 som Anckarsvärd på allvar började att fördjupa sina konstnärliga intressen, även om han aldrig hade för avsikt att yrkesmässigt ägna sig åt konsten. En viss handledning i teckning och måleri hade han visserligen fått på den ateljé som upprättades av *Sällskapet för konststudium*, men som konstnär var han livet igenom amatör eller dilettant. ”Hvad mig beträffar har jag afsagt mig det anspråk på artist namn ty jag kan aldrig blifva det, de svårigheter jag mött vid mina försök hafva lärt mig huru svårt detta yrke är...”, skrev han till Fahlcrantz från Rom i december 1820.¹¹

Amatör- och dilettantbegreppen hade emellertid en annan klang än de senare skulle få. Ordet amatör (*amateur*) kommer från franskan och betyder älskare, medan dilettant (*dilettante*) är italienska och närmast kan översättas med den som gör något för sitt nöjes skull. Till Sverige kom dessa ord i slutet av 1700-talet och användes bl.a. om de personer, som utan bestämda syften men i regel med stor skicklighet sysslade med teckning och måleri. Att vara amatör visade således att man var *konstälskare* med god bildning och uppfostran. Amatörbegreppets positiva innebörd kan illustreras av att Konstakademiens utställningar inte enbart var öppna för professionella konstnärer. En snabb genomgång av utställarna visar att påfallande många amatörer, främst kvinnor och militärer, ställde ut egna verk.¹² Michael Gustaf Anckarsvärd hörde till dessa.

Resan till Italien

Att resa till Italien innan järnvägen byggdes var ett mödosamt och inte alldeles riskfritt företag.¹³ Vägen genom Europa var lång, ibland också fylld av faror och strapatser. De tillgängliga samfärdsmedlen var båt och vetturin, dvs. hyrvagn med kusk. Vissa privilegierade – som Per Daniel Amadeus Atterbom – reste i privatvagn. Reste man med vetturin ingick mat och nattkvarter. Men kusken avgjorde var resällskapet skulle äta middag och övernatta. Hans val bestämdes givetvis av de avtal han kunde göra med värdshusvärdarna, och det var inte alldeles ovanligt att maten var usel och värdshuset bedrövtligt smutsiga och ogästvänliga. Till detta kom besvärigheter i samband med tullvisitationer vid alla gränser mellan de italienska staterna samt risken för rövaröverfall. Hemska historier berättades om våldsamma överfall där de resande dödats och lemlästats. Vid resa genom vissa trakter var dessutom särskild gendarmeskort påbjuden, vilket knappast hade en lugnande effekt på vetturinpassagerarna.

År 1819 utverkade Anckarsvärd permission och reste till Frankrike och Italien, främst för att fortsätta sina konstnärliga studier men också för att bilda sig socialt och kulturellt. Hur själva resan gestaltade sig är vi dåligt underrättade. Men vi kan utgå från att han reste med båt och hyrvagn med kusk. Det första uppehållet på resan söderut blev Paris, som ännu inte hunnit omvandlats efter Napoleon III:s och baron Georges Eugène Haussmanns radikala boulevard- och avenysystem. Inget närmare är känt om Anckarsvärdts vistelse i Paris, mer än att han deltog i sällskaps- och nöjeslivet samt att han studerade och tecknade på Louvren och efter levande mo-

I. Benedetti. Karta över Rom från 1773. Krigsarkivet, ut. stads- och försättningsplaner, Italien, Rom nr. 17. Kopparstick, 45,5 x 67 cm.
Foto: Bertil Olofsson, Krigsarkivet

dell. Han fick också undervisning i måleri av den uppburne franske målaren Louis Hersent, mest känd för sina målningar med antika och bibliska motiv.

Vistelsen i Paris blev kostsam. Reskassan gick främst till att betala privatlektioner i måleri, men också engagemang i societéter och assamb-léer kostade Anckarsvärd en hel del.¹⁴ Vistelsen varade därför knappt ett halvår. Den 17 april lämnade Anckarsvärd, tillsammans med målaren Alexander Lauréus och dennes hustru Margareta Thynelius den franska huvudstaden med destination Rom. Resan har skildrats av Lauréus i ett brev till Fahlcrantz.¹⁵ Gynnade av ett härligt vårväder njöt man av naturen och alldeles särskilt över de vidsträckta vinbergen i Bourgogne. Man stannade några dagar i Lyon, som konstaterades ha ett vackert läge ”genomskjuten av sina tvänne stora floder samt omgifvne af klippor och berg”. Resan fortsatte därefter genom de schweiziska alperna, vilket gjorde ett starkt intryck på resenärerna. Lauréus försäkrade att den vida övergick vad man någonsin kunde föreställa sig. Ganska snart kom man dock till ”det plat-ta Piemont, där landet var jämnt som ett bord, träden i täta rader midt uti säden samt vinrankorna i festoner från det ena trädet till det andra, såsom den sirligaste teaterdekoration”. Naturen, städerna och landskapet beskrivs alltså ingående och i målände ordalag. Däremot är det sparsamt med upplysningar om de vedermödor och svårigheter, som också måste ha varit en del av resan.

I Italien blev Turin den första större staden som besöktes. Därifrån fortsatte sällskapet till Piacenza, Parma, Modena och Bologna ”märkvärdiga och vackra städer, af hvilka vi ej mycket

kunde se, emedan i dem föga uppehåll gjordes” och vidare till Florens.

Alltsedan kavaljersresornas tid hörde Florens till de städer som ansågs obligatoriskt att besöka. Från början var det främst det aristokratiska livet i de praktfulla palatsen och de furstliga lantvillorna som lockade. Men också musei-, opera- och teaterbesök, liksom umgänge med andra resenärer hörde till de sedvanliga inslagen under en Florensvistelse.¹⁶ Också stadens läge och den omgivande naturen verkade lockande på resenärerna. ”Florens hafver ett gudomligt läge. På ömse sidor om Arno, omgifven af de vackraste höjder hvilka liksom pudrade med hvita hus mellan gröna löf göra rika och glada effecter för ögat...”, skrev Anckarsvärd entusiastiskt till Fahlcrantz i december 1820.¹⁷ Härtill kom att många länder, inklusive Sverige, hade beskickningar förlagda till Florens, vilket underlättade kontakterna med såväl landsmän, som turister och gäster från andra länder.

Anckarsvärd stannade även i Florens i närmarre ett halvår, men han ägnade sig inte nämnvärt åt egen konstnärlig verksamhet. Däremot besökte han ofta de offentliga konstsamlingarna, särskilt Uffizierna. I brev omtalade han särskilt sin beundran för äldre flamländskt landskapsmåleri och italienskt renässansmåleri.¹⁸ Han ägnade sig också åt att studera stadens berömda byggnader och monument. Härtill idkade han ett flitigt sällskapsliv, och i ett brev till skulptören Bengt Erland Fogelberg skrev han:

I Florens hafver jag hvistat i de högre sällskaps kretsarna bland prinsar och myrlorder /.../ det kan vara nyttigt för mig i anseende till den bana jag hafver att gå och de syftemål jag föresatt mig. I werlden fordras ej ensamt kändedomar och ta-

*lang, man måste äfven veta swänga sig, hvarför utan man alltid står tillbaka.*¹⁹

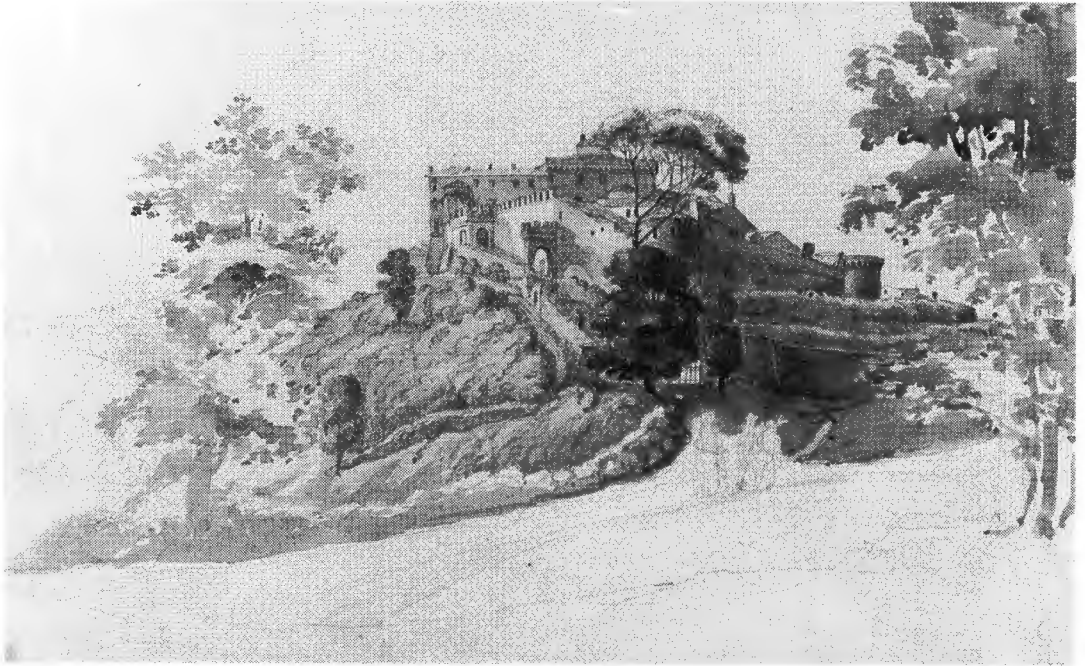
Också Lauréus nämnde i ett brev att Anckarsvärd ”blef så intagen af sällskapet där hos svenska ministern att han beslöt stanna kvar; men jag som ej hade hvarcken tid eller pengar att depensera onödigtvis, måste fortsätta resan efter 10 dagars uppeholl därstädes”.²⁰ Som adelsman och officer fick således Anckarsvärd tillfälle att umgås med förnäma familjer och turister, prinsar och lorder, dvs leva ett liv som vi allmänhet förknippar med den gamla Grand Tourtraditionen.

Annandag jul 1820 anlände Anckarsvärd till Rom, som ännu var en lugn fristad i ett Europa som skakades av politiska oroligheter och revolutioner. Aventinen, Esquilinen och en stor del av Quirinalen saknade modernare bebyggelse. Capitolium, vars medeltida kvarter inte rivits, utgjorde gränsen mot landsbygden. Där låg, fullt synliga och omgivna av pinjelundar och vingårdar, termernas ruiner och akvedukterna, de stora basilikorna och Colosseum. Det småstadsaktiga Rom var en stillaständets stad. Livet flöt i gamla banor, men de materiella förhållandena var svåra. Stadens befolkning, som allt sedan barabarernas härjningar stadigt minskat, var huvudsakligen koncentrerad till det låglänta Marsfältet nära Tibern. Industri och handel var ännu inte utvecklade, vilket medförde att hälften av den manliga befolkningen var arbetslös. På den politiska scenen dominerade givetvis påven, medan några få adelsfamiljer ägde mer än hälften av jorden.²¹

Men trots dessa omständigheter var ändå Rom en i allra högsta grad kosmopolitisk stad. Resenärer av olika kategorier och nationaliteter besökte staden för att arbeta och studera eller en-

bart förnimma och uppleva. Kring den danske skulptören Berthel Thorvaldsen – efter Canovas död den ledande skulptören i Rom – samlades konstnärer från såväl Danmark som från andra europeiska länder. För svenska konstnärer och författare blev Johan Niclas Byströms *Villa Malta*, vackert placerad på sluttningen av Monte Pincio, ett motsvarande centrum. På Villa Malta bodde och arbetade under 1820-talet de målade militärerna Hjalmar Mörner, Gustaf Söderberg, Olof Johan Södermark och Alexander Clemens Wetterling. Till kretsen hörde också konstnärerna Leonard Roos af Hjelsäter och Carl Jacob Lindström liksom författarna Per Daniel Amadeus Atterbom och Karl August Nicander för att nu nämna de kanske mest kända.²² Anckarsvärd och Lauréus valde emellertid i likhet med arkitekten Axel Nyström, att bosätta sig på andra platser i Rom, vilket inte hindrade att de hade kontakt med de övriga konstnärerna på Villa Malta.

Vilket intryck gjorde då Rom på Anckarsvärd? I jämförelse med Florens och Venedig erbjöd inte Rom ett lika stort utbud av nöjesliv och kvällsunderhållning. Var man försedd med rekommendationer kunde man visserligen få tillträde till någon av de förnämare familjernas *conversazione*, dvs samvaro kring en enklare förtäring. Men endast undantagsvis tycks konstnärer ha deltagit, och det finns heller ingenting som tyder på att Anckarsvärd umgicks på detta sätt. Istället var det ateljén och kafféet som var centrum i konstnärernas umgängesliv. ”Alt här är inrättat för konstnärernas bekvämlighet, inga förströelser och alt pittoreskt och stort”, skrev Anckarsvärd till Fogelberg efter tre månaders vistelse i Rom.²³ I samma brev påtalade han att Rom hade

Michael Gustaf Anckarsvärd: Landskap med högt belägen borg. Pennteckning i svart, gråbrun lavering. 24,5 x 38,5 cm. Uppsala univ.bibl., Davidsson 242. Foto: Uppsala univ. bibl.

betydliga fördelar framför Paris. Man fick t.ex. kostnadsfritt ”teckna och modellera /.../ efter goda Modeller af alla kjön och åldrar”. Men Anckarsvärd, liksom Lauréus, första intryck av Rom som stad var inte så positivt man kanske kan tro. Snarare tvärt om. Medan Lauréus ångrade att han alls lämnat Paris, tyckte Anckarsvärd till en början att den eviga staden var smutsig och trist.

Anckarsvärd's konstnärliga produktion i Italien

Om Anckarsvärd under sin Paris- och Florens-vistelse mest ägnat sig åt bildning, umgänge och studiebesök, var det i Rom som han på allvar inledde sina konstnärliga studier. ”Här lefver jag

nu ej med werlden blott med konsten, artister och Ruiner”, skrev han till sin välgörare och frände friherren och överstekammarjunkaren Carl Carlsson Bonde.²⁴ Huvudsakligen ägnade han sig åt att teckna och det finns även uppgifter på att han skulle fått handledning i måleri av den schweiziske konstnären Léopold Robert. Men några bevarade målningar från vistelsen i Rom är så vitt vi vet inte kända.

Den bästa uppfattningen om Anckarsvärd's teckningskonst från vistelsen i Italien ger däremot de teckningar som finns samlade i ett album med titeln *Teckningar efter naturen under en resa i Italien af M. G. Anckarsvärd 1821*. Albumet, som finns i Uppsala universitetsbibliotek, har

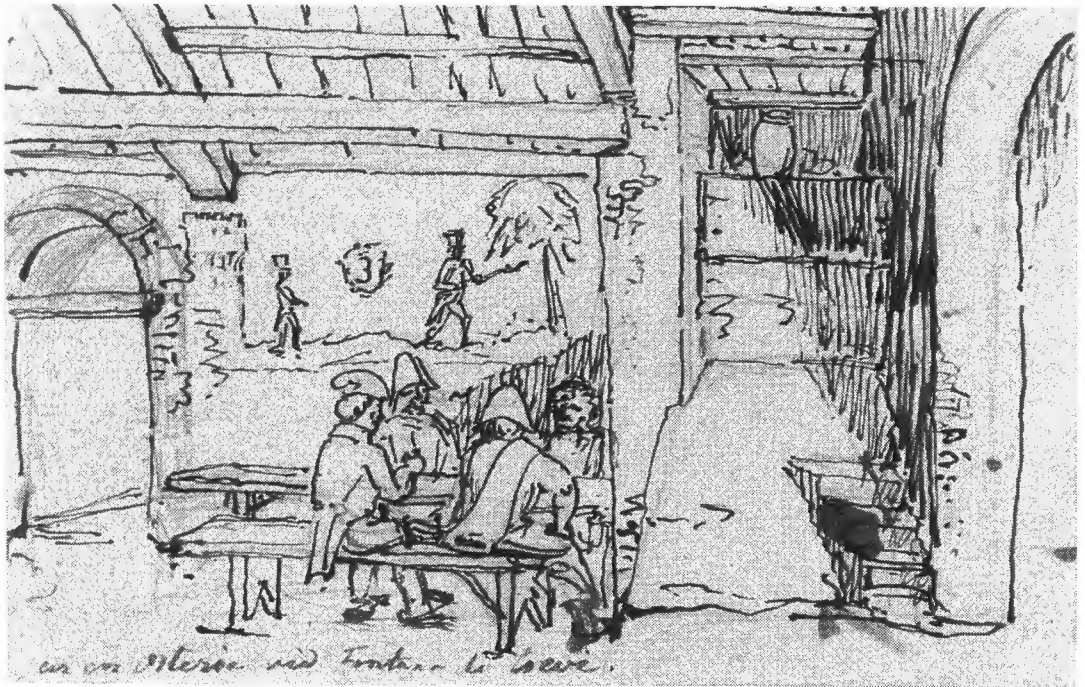
Michael Gustaf Anckarsvärd: Kalmadulensklostret vid Frascati. Blyerts 22 x 36,5 cm. Uppsala univ. bibl., Davidsson 242. Foto: Uppsala univ. bibl.

formatet 255 x 395 cm och innehåller totalt 61 teckningar i skiftande teknik, främst blyerts, svarkrita och pennteckning. Några motiv är noggrant utarbetade, andra är bara hastigt nedtecknade skisser. Landskapsvyer, stadsutsikter, ruiner och pittoreska detaljer av människor och folkliv dominerar och flera är av mycket hög konstnärlig kvalitet. Tre teckningar kan tjäna som exempel.

Det första motivet är en laverad pennteckning, som visar ett italienskt landskap med en högt belägen borganläggning. I förgrunden anar vi en väg som är omgiven av några stora träd, vars lövmassor endast summariskt framträder genom laveringens brungrå toner. Det centrala i

motivet, berget med borganläggningen, är däremot mer utarbetat och detaljerat. Som en kraftfull accent märks det stora lövträdet i motivets mitt.

Den andra teckningen är utförd i blyerts. Till höger ser vi en klosterbyggnad, som tillhör Kalmadulensorden, en benediktinsk eremitorden, stiftad år 1012. Platsen för klostret är intill staden Frascati – hustaken skymtar f.ö. strax bakom klostret – som är belägen strax sydost om Rom. I det topografiskt exakt tecknade motivet, utfört med en ren linje, lätta skuggningar och med en fin känsla för ljus och atmosfär, dominerar förgrunden av en brant dalsänka med pinjetråd. På högplatån i bakgrunden ser vi klostret och till

Michael Gustaf Anckarsvärd: Detalj ur fyra skisser från den romerska osterian. Pennteckning i svart, 9 x 14 cm., Uppsala univ. bibl., Davidsson 242. Foto: Uppsala univ. bibl.

vänster skymtar det vida italienska landskapet med bergsformationer i fonden.

Det tredje exemplet är en ganska hastigt nedtecknad skiss i svart bläck, som visar fyra män – varav åtminstone två är officerare – sittande vid ett långbord på en osteria. Av anteckningen i nedre vänstra hörnet förstår vi att det är en osteria vid Fontana di Trevi, en plats mest känd för sin stora springbrunn, utförd av Niccolò Salvi 1762 efter ett äldre utkast av Gianlorenzo Bernini. Men skissen har ett stort dokumentariskt värde och visar att Anckarsvärd med några pennstreck kunde levandegöra situationer och vardagliga händelser.

Som redan har nämnts håller flera teckningar i albumet hög konstnärlig nivå. Däremot är de inte motivmässigt unika. Tvärtom är motiven typiska för vad konstnärer som besökte Rom och dess omgivning ständigt avbildade. Genom de tusentals gravyrer och reseberättelser som fanns i omlopp var Italien inte något okänt land för den bildade nordbon, men få var de resenärer och konstnärer som förmådde upptäcka något personligt eller originellt. Härtill kan läggas att det topografiska landskapet hade gamla anor just i Rom, där efterfrågan på sådana *vedutor* alltid varit stort. Det flitiga porträtterandet av Latinums landskap och sevärdheter bidrog till

att skärpa konstnärernas blick för årstidernas växlingar, ljusets verkningar, den specifika växtligheten osv. Även entusiasmen för den enkla osminkade naturen, som pågått alltsedan Rouseaus tid, hade viktig betydelse. För många konstnärer tjänade dessutom "Minnesteckningen" och skissen som förlagor till illustrationerna i de allt talrikare reseberättelserna, *Voyages pittoresque*, som publicerades. Det är inte en orimlig tanke att även Anckarsvärd kan ha umgåtts med med liknande tankar beträffande teckningarna i sitt italienska album.

Det blev nu ingen illustrerad reseskildring från Italien. Däremot skulle Anckarsvärd efter sin hemkomst ge ut och medverka i flera litografiska planschverk med motiv från andra platser och miljöer. Efter en resa till Norge, som han genomförde tillsammans med brodern August Anckarsvärd och målaren Carl Johan Fahlcrantz sommaren 1827, gav han ut *Samling af Svenska och Norrska Utsigter tecknade efter Naturen af C. J. Fahlcrantz, August och Michael Gustaf Anckarsvärd* som omfattade åtta häften med litograferade landskapsutsikter i den topografiska traditionen. Vidare utgav han och medverkade i planschverket *Sveriges märkvärdigaste ruiner och Fordna och Närvarande Sverige*, som påbörjats 1817 av fältmätningsofficern Ulrik Thersner. Slutligen ska nämnas att Anckarsvärd även målade små landskap i olja med bondfolk eller kreatur som han ställde ut på Konstakademiens utställningar 1826 och 1829.²⁵

Anckarsvärds utlandsvistelse varade i sammanlagt nästan tre år. Hur finansierade han då sin resa och sitt uppehälle? Det vanligaste sättet för konstnärer att överhuvudtaget kunna genomföra en längre utlandsresa var att söka

Konstakademiens resestipendier. Dessa löpte på två år med möjlighet till ett års förlängning. I regel kunde resestipendierna förnyas av en och samma innehavare, och det var heller inte ovanligt att stipendierna tilldelades "artister utom Akademien".²⁶ Bland dessa resestipendiater – eller pensionärer som termen oftast löd – hörde de målade militärerna Hjalmar Mörner, Olof Johan Södermark och Alexander Clemens Wetterling. Anckarsvärd sökte aldrig något av Konstakademiens resestipendier. Som adelsman och officer vid ett rangregemente hade han en förhållande gynnsam ställning genom att han hade kontant lön och goda möjligheter till långa permissioner. Sin militära lön fick han dessutom behålla under vistelsen i Italien.²⁷ Men likväl var han beroende av visst ekonomiskt understöd, och som långivare fungerade den redan nämnde Carl Carlsson Bonde.

På våren 1822 återkom Anckarsvärd till Stockholm sedan han fått order om att ta hand om ett kompani vid Svea Livgarde.²⁸ Men han släppte därför inte kontakten med vännerna i Rom. Genom sin brevväxling med Fogelberg och sin ställning som överintendent kom han att fungera som den kanske viktigaste förmedlaren mellan Romkonstnärerna och konstgynnare i Stockholm, inte minst inom kungahuset.

*

Den amerikanske historikern Harry Liebersohn har i sin bok *Aristocratic encounters* visat att Europas gamla eliter under de sena 1700- och tidiga 1800-talet sökte efter olika sätt att återupprätta en aristokratisk livshållning för att markera gränsen mot borgarklassen.²⁹ Resandet – särskilt

till fjärran kontinenter – blev just ett sådant sätt. Medan adeln gjorde resandet till en skön konst, ägnade sig borgarklassen åt turism. För dem var resandet underhållning, som kunde jämföras med andra fritidsnöjen. Aristokraterna företog däremot resor i helt andra syften, vilket – förutom god ekonomi – krävde utbildning och kontakter. För Anckarsvärd hade syftet med den italienska resan varit tvåfaldigt: att fördjupa sina konstnärliga färdigheter och att bilda sig socialt och kulturellt. Även om det förra måste betraktas som det viktigaste kan han samtidigt ses som

en sentida Grand Tourresenär, inte helt olik den ädling som under 1600- och 1700-talen reste ut i Europa. I sin egenskap av adelsman, gardesofficer och amatörkonstnär skiljde han sig således både från de traditionella nöjes- och utbildningsresenärerna, som från de studerande professionella konstnärerna och arkitekterna. Däremot blir Anckarswärds italienska resa, med Liebersohns beskrivning, ett sätt att markera en aristokratisk livshållning i en tid då den allmänna nöjesresan blev alltmer utbredd.

Noter

1. Bernhard von Beskow, *Wandringssminnen*, 2:a uppl., Sthlm 1837, s. 182. Citatet själens stad har von Beskow översatt från Lord George Gordon Byron, *The city of the soul*.
2. Om de konstnärligt verksamma militärerna, se Bo Lundström, *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet*, diss. Uppsala 1999.
3. Följande uppsats bygger, i omarbetad form, på ett föredrag med titeln *Officer, konstnär och Romresenär* som författaren höll vid ett internordiskt seminarium i Rom 1996. En förkortad version av föredraget skall även publiceras i boken *Inspirationens Skattekammer: Skandinaviske kunstnere og Rom i 1800-tallet*, som utkommer på förlaget Museum Tusulanum i Köpenhamn. Titeln på föreliggande uppsats har författaren lånat från Nationalmuseums utställning 1982 *På klassisk mark: Målare i Rom på 1780-talet*.
4. Uppgifterna om de olika varianterna av Italienresor är hämtade ur Bengt Lewan, *Svenskar i Rom: Ur brev och reseminnen från sjutton- och artonhundratalet*, Sthlm 1987, s. 9 f. där inget annat anges.
5. Fortifikationsofficerarnas studieresor var vanliga under såväl 1600- som 1700-talen för att under 1800-talets början i stort sett alldeles upphöra. Från 1810-talet och framåt blev det emellertid åter vanligt med längre utlandskommenderingar. Se Ludvig Munthe, *Fortifikationens historia 1811–1900*, V:1, Filipstad 1952, s. 355 f.
6. Om skandinaviska landskapsmålare Italienvistelser under 1800-talet, se Torsten Gunnarsson *Friluftsmåleri före friluftsmåleriet*, diss. Uppsala 1989. Dens. "Landskapsmåleriet" i *Signums svenska konsthistoria: Konsten 1845–1890*, Lund 2000, s. 407 f.
7. Konstakademiens arkiv, Allmänna brevsamlingen, brev från Alexander Clemens Wetterling till modern, daterat Rom den 23 mars 1829.
8. Följande biografiska framställning bygger på Lundström, a.a., 1999, s. 136 f. samt där angivna källor.
9. Konstakademiens arkiv, Allmänna brevsamlingen, Axel Nyström, *Anteckningar om Museum och dess styresmän*, koncept, odat.
10. Om kadettpoeterna, löjtnantspoeterna eller Karlbergspoesin, se Henrik Schück o. Karl

- Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, VI, Sthlm 1926–30, s. 537 f. Se även Bo Bennich Björkman, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, diss. Uppsala 1970, s. 50 f.
11. Kungl. Biblioteket (KB), Handskriftssektionen, Gustaf Fredrikssons brevsamling, Ep. F 8: nr. 6, brev 483 från Michael Gustaf Anckarsvärd till Carl Johan Fahlcrantz, dat. Rom den 28 dec. 1820.
 12. Emil Hultmark, *Kungl. Akademien för de fria konsterna utställningar 1794–1887*, Sthlm 1935.
 13. Bengt Lewan, *Drömmen om Italien: Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky*, diss. Lund 1966, s. 84 f.
 14. Riksarkivet (RA), Ericssbergsarkivet, autografsamlingen, vol. 5, brev från M. G. Anckarsvärd till Carl Carlsson Bonde. Odat., men sannolikt skrivet i Paris 1819.
 15. Brevet finns i sin helhet avtryckt i Torsten Stjernschantz, *Alexander Lauréus: En konsthistorisk studie*, diss. Helsingfors 1914, s. 128 f.
 16. Bengt Lewan, *Italienska bilder: Svenskars syn på Italien 1700–1800*, Sthlm 1970, s. 81 f. Om resenärernas nöjen och sällskapsliv i Florens under 1800-talet, se även Berhard von Beskow, a.a., s. 137 f.
 17. KB, handskriftsekt., Gustaf Fredrikssons brevsamling, Ep. F 8: Nr 6, brev 483 från M. G. Anckarsvärd till Carl Johan Fahlcrantz, dat. Rom den 28 dec. 1820.
 18. Konstakademiens arkiv (KA), Bengt Erland Fogelbergs brevsamling, vol. I, brev nr. 7 från M. G. Anckarsvärd till B. E. Fogelberg, dat. Rom den 28 dec. 1820.
 19. Som i not 18
 20. Cit. efter T. Stjernschantz, a.a., s. 223
 21. Dyeke Helsted, ”Rom og de nordiske kunstnere” i *Natur och Nationalitet: Nordisk bildkonst 1800–1850 och dess europeiska bakgrund*, Höganäs 1992. Se även Torsten Gunnarsson, ”Landskapsmåleriet” i *Signums svenska konsthistoria: Konsten 1845–1890*, Lund 2000, s. 407
 22. Om Villa Malta i Rom och den svenska konstnärskolonien, se t.ex. Thure Nyman, ”Villa Malta och den svenska konstnärskolonien i Rom för hundra år sedan” i *Svenska kulturbilder, band 6, del XI–XII*, Sthlm 1932, s. 145 f.
 23. KA arkiv, Bengt Erland Fogelbergs brevsamling, vol. I, nr. 9, brev från M. G. Anckarsvärd till Bengt Erland Fogelberg, dat. Rom den 31 mars 1821
 24. RA, Ericssbergsarkivet, autografsamlingen, vol. 5, brev från M. G. Anckarsvärd till friherre Carl Carlsson Bonde, dat. Rom den 16 januari 1821
 25. E. Hultmark, a.a., s. 7
 26. Ludvig Looström, *Den svenska konstakademien 1735–1835*, Sthlm 1887, s. 392
 27. Krigsarkivet (KrA), Svea Livgardes arkiv, regementsskrivarekontoret, avlöningsräkningar 1819–1822, G II:vol 8–11
 28. KrA, Michael Gustaf Anckarsvärds arkiv, brev från sekundchefen vid Svea Livgarde Carl Arvid Lovisin till M. G. Anckarsvärd, dat. Sthlm den 17 augusti 1821
 29. Harry Liebersohn, *Aristocratic encounters. European Travelers and North American Indians*, Cambridge Univ. Press 1998, s. 64–65, 165 f.

Pomologen och opinionsbildaren Olof Eneroth

ULLA VON VEGESACK

I 1881 fick dåvarande Stockholms högskola ta emot en donation på 52.000 kronor till en professur. Donationen var förenad med villkor. Professurens uppgift var att utforska "sambandet mellan naturlagarna och människans sedliga och fysiska natur, med särskild hänsyn till det uppväxande släktets uppfostran till andlig och kroppslig helse". Formuleringen är något oklar och det skulle dröja mer än ett halvsekel innan högskolans ledning kunde enas om hur testamentet skulle tolkas. Men motiveringen framstår som mindre svårbegriplig om man känner den personlighet som låg bakom donationen: författaren och pomologen Olof Eneroth.

Olof Eneroth föddes 1825 på Hägerstens gård, där fadern var förman. När Olof var fyra år dog fadern, och modern tog honom och hans lillasyster Edla med sig och flyttade in till Södermalm i Stockholm. Modern försörjde familjen som skolföreståndarinna i Prins Karls uppfostningsinrättning för vanvårdade barn. Familjen fick bostad i anslutning till skolan. Olof och

hans syster kom därför att växa upp i en uppfostningsanstalt vid nuvarande Björngårdsgatan.

Efter barnens skolgång i Stockholm flyttade familjen till Uppsala, där Olof blev student 1843. Modern fick på nytt anställning inom skolan och fortsatte att försörja sonen också under hans universitetsstudier. 1849 tog han filosofie kandidatexamen. Men Eneroth ägnade sig inte enbart åt studier. Han skrev lyrik och hade kanske i ungdomen ambitionen att bli skönlitterär författare. En viss framgång nådde han 1846, då han fick ta emot ett pris av Svenska Akademien för sitt poetiska opus "Hake Sjökonung". Han delade tidens litterära smak med inriktning mot ett nytt stilideal efter romantiken. Eneroths favoriter var Johan Ludvig Runeberg och Erik Gustaf Geijer. Ytterligare en diktsvit gavs ut på 1850-talet, men flertalet av Eneroths dikter tycks ha hamnat i skrivbordslådan.

Han skulle återkomma till estetiska frågor flera gånger under livet. Sin uppfattning samlade han i uppsatssamlingen *Litteratur och konst*,

utgiven 1860. Den innehåller inga originella tankar utan avspeglar en idealrealistisk uppfattning som låg i tiden. Eneroths umgänge var också till stor del litterärt. Många av den tidens kulturpersonligheter, bland dem flera yrkeskvinnor, ingick i hans umgängeskrets i Stockholm och Uppsala eller fanns som korresponderande vänner: Fredrika Bremer, journalisten Sophie Adlersparre (signaturen SLD) och redaktör för *Tidskrift för hemmet*, poeten Thekla Knös och Lotten von Kraemer var några.

Som andra ungdomar lockades Eneroth av att se världen. Efter sin fil.kand. avbröt han studierna och gav sig ut på längre resor, bl.a. till Spanien och Brasilien under åren 1852–53. Efter hemkomsten slutförde han sina akademiska studier och promoverades 1854. Samma dag som promotionen ägde rum, berättar han själv långt senare i sin levnadsbeskrivning, anmälde han sig som trädgårdsdräng i en handelsträdgård.

Han måste nu ha känt att han kommit rätt, eftersom en stor del av hans återstående liv kom att ägnas trädgårdsarbete varvade med studier i Sverige och andra länder. Efter en tid åtog han sig uppdrag med renovering av äldre trädgårdar och parker, genom förmedling av vänner och bekanta i de kretsar i Uppsala där han umgicks. Atterbom, som var bekant med flera slottsägare, rekommenderade Eneroth som trädgårdsexpert. Under längre tider vistades Eneroth på Adelsnäs, Säfstaholm, Fånöö och Forsmark. Sina erfarenheter från arbetet i slottsparkerna sammanfattade han senare i det stora verket *Herregårdar och slott uti Södermanland*.

Fredrika Bremer, som vistades på Gotland sommaren 1854 skrev och föreslog att han borde söka tjänsten som trädgårdsmästare i DBW:s

Olof Eneroth.

nya botaniska trädgård i Visby. Eneroth var emellertid inte lockad av att bosätta sig på Gotland utan tillträdde i stället en tjänst som lärare vid Svenska Trädgårdsföreningens elevskola i Stockholm 1856, och efter ett par år blev han skolans föreståndare och dessutom redaktör för Svenska trädgårdsföreningens årsskrift. 1858 kallades han som medlem av Kungl. Lantbruksakademien. Under åren i slutet av 1850-talet började Eneroth ge ut skrifter om trädgårdsskötsel, viktigast var *Trädgårdsbok för allmogen*, som utkom i flera upplagor.

Olof Eneroth engagerade sig också starkt för den nyligen inrättade allmänna folkskolan. Han verkade som opinionsbildare i frågan och skrev ett stort antal artiklar i tidningar och tidskrifter. Både hans mor och syster var lärare, och modern var säkert en viktig förebild för honom. Han sympatiserade med den tidens kvinnorrörelse, som betonade vikten av utbildning även för flickor. Bland annat ansåg Eneroth, att trädgårdodling var ett lämpligt arbetsfält för kvinnor. Anläggande av trädgårdar i anslutning till folkskolorna betraktades som en viktig metod för spridning av kunskap, särskilt om fruktodling. Eneroth utarbetade därför en bok om skolträdgårdar, som publicerades 1862. Odling av frukt och grönsaker för det egna hushållet skulle både förbättra folkhälsan och skänka skönhetsupplevelser. Under 1860-talet arbetade han parallellt med skrifter inom pomologi och pedagogik. Om folkskolan i Sverige utkom i fyra band åren 1863–69.

Sin tids dåliga stadsmiljö ville Eneroth förbättra genom anläggning av parker i städerna, där det också skulle finnas lekplatser för barnen. På så sätt skulle hälsoläget för städernas fattigare befolkning förbättras, för dem som inte hade möjlighet att resa ut till landet om somrarna. Inte nog med detta – Eneroth föreslog dessutom att besökarna i parken borde få tillgång till bibliotek och museer. Fysisk och andlig förkovran skulle gå hand i hand.

1861 tog han avsked från sina befattningar hos trädgårdsföreningen. Under åren som följde fram till 1872 fick han ansvaret för de parker som det nystartade Statens Järnvägar lät anlägga. Egendomligt nog nämner Eneroth aldrig arbetet med järnvägsarkerna eller andra trädgårdsan-

läggningar i anslutning till järnvägen, varken i breven eller i levnadsteckningen. Det var knappast en uppgift som passade honom. Olof Eneroth hade som han själv uttryckt det ”en viss ööfvervinnerlig motvilja mot embetslif”. I stället var han under åren på 1860-talet intensivt upptagen av sina pomologiska studier. Under sina tidigare resor hade Eneroth skaffat sig omfattande kontakter med kollegor särskilt i Östersjöområdet och fick genom dem ett stort studiematerial. Via trädskolan i Travemünde kom han över ympar t.o.m. från Förenta Staterna. Studierna resulterade i *Handbok i svensk pomologi*, den första i sitt slag här i landet. Boken utkom första gången 1864–66.

Under 1850-talet flyttade Eneroth till Stockholm och inrättade sig i två rum fyra trappor upp i ett hus vid Rödbodtorget. Den blivande ecklesiastikministern Fridtjuv Berg besökte som barn Eneroths hem flera gånger tillsammans med sin far, som var lärare och delade Eneroths engagemang för folkskolan. Berg har beskrivit hans hem: i arbetsrummet som var ett hörnrum med utsikt över Norrström, stod en byst av Erik Gustaf Geijer placerad bakom skrivbordsstolen. Skulpturen var utförd av C.G. Qvarnström som Eneroth lärt känna, när de båda samarbetade med förändringen av Vasaparken i Västerås. Runt skrivbordskanten var äpplen utplacerade, vilka fick luften i rummet att dofta gott. På skrivbordet låg högar av brev och ympris från trädgårdsodlare med förfrågningar om äppelsorter, vilka skulle besvaras. Rummet var inklätt med bokhyllor; litteraturen omfattade mest religionsfilosofiska verk, bl.a. av Kierkegaard och Bunsen.

Olof Eneroth hade ända sedan barndomen lidit av dålig hälsa och klagade ständigt i sina brev över olika kroppsliga besvär. Han blev därför något av en enstöring, fixerad vid den egna hälsan och ofta på besök på någon brunnsort. Malla Silfverstolpe skriver i ett brev till Lotten von Feilitzen om Olof Eneroth att hon finner honom något udda, olik andra människor, eftersom han "ej haft tillfälle bilda sig till alla de hvardagliga bruk och seder som sällskapslifvet ålägger".

Källor och bearbetningar:

Olof Eneroths levnadsteckning ställd till Göteborgs Kungliga Vetenskaps- och Witterhetssamhälle, undertecknad 12 april 1869.

Brev till och från Eneroth i Kungliga biblioteket.

Berg, Fridtjuf, "Föredrag om Olof Eneroth den 8 dec. 1902". Tryckt i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* 8, 1928.

Eneroths pedagogiska tanke-miljö. Donators och hans förebilders idéer om människans förädling. Urkunder med kommentar av B. Rud. Hall. 1934.

Ute i naturen däremot kände Eneroth stor befrielse. Han hade skaffat sig egen erfarenhet av att studier och forskning parade med praktiskt arbete ute i det fria var en väg till kroppsligt och andligt välbefinnande. Det var studiet av detta samband mellan natur och kultur han ville främja och utveckla genom sin donation till Stockholms högskola. 1937 tillsattes äntligen Eneroths professur med pedagogen och psykologen David Katz som förste innehavare.

Hall, B. Rud., "Enerothska professurens öde". Särtryck ur *Tidskrifter och tidningar*. 1935-36.

Flinck, Maria, *Tusen år i trädgården*. 1994.

Mansén, Elisabeth, *Konsten att förgylla vardagen*. 1993.

Nolin, Catharina, *Till stadsbornas nytta och förlustande*. 1999.

Olsson, Thomas, *Idealism och klassicism*. 1981.

Salqvist, Bernhard, *Torsten Rudenschöld*. 1938.

Upplösningen av den svenska beskickningen i Tyskland 1945 och attaché Israël Lagerfelts öde

WILHELM ODELBERG

Den 18 september 1945 meddelade dagstidningarna att friherre Israël Lagerfelt, i fortsättningen benämnd IL, chargé d'affaires vid svenska legationen i Haag, omkommit i en olyckshändelse. Vidare upplystes att han vid 6-tiden på morgonen föregående dag fallit ut genom fönstret i sin bostad, andra våningen av legationshuset, Lange vorhout 28, och avlidit omedelbart. Han hade slagit mot ett järnräcke. Polisen i Haag gjorde en noggrann undersökning. Rapporten hävdade att självmord var uteslutet. Slutsatsen var att Lagerfelt lutat sig för långt ut då han skulle öppna fönstret som var försett med en låg fönsterbänk. Avståndet till marken var ca 10 meter. IL:s stoft fördes med fartyg till Göteborg för vidare befordran till jordfästning och begraving i familjegraven på Kärna kyrkogård, nära hans fädernehem Lagerlunda. Den ägde rum den 3 oktober i närvaro av bl.a. hans chef från beskickningen i Tyskland, envoyén, sedermera landshövdingen Arvid Richert, biskopen i Linköping Tor Andræ samt

landshövdingen i Östergötland, friherre Carl Hamilton. Det oväntade dödsfallet väckte förstämning inom diplomatiska kåren i Haag liksom inom Utrikesdepartementet (UD), där man till hans heder anordnade en insamling till det då svältdrabbade Hollands barn. Sorgen drabbade i första hand IL:s föräldrar och syskon. För de gamla blev detta ett trauma som aldrig löstes. De kunde aldrig därefter tala om honom. För yngre generationer inom släkten förblev han blott ett namn som var förknippat med en sorglig händelse.

Anledningen till att undertecknad kom att fördjupa sig i IL:s levnadsöde, var att jag vid skrivandet av min memoarbok *Lärdom för livet* (1999), erinrade mig bekantskapen med IL under våra Uppsalaår, för IL:s del 1936–1942. Vi bodde under ett år i samma inackorderingshem, och träffades därefter inte sällan. Vid två tillfällen var jag bjuden till Lagerlunda. Hans person och tidiga bortgång intresserade mig. IL, han kallades allmänt Isse, var en lärd och begåvad

ungling. Samtalen med honom blev ofta flödande och intressanta. Han läste juridik, men delade mina historiska och släkthistoriska intressen, låt vara att hans studier här närmast omfattade furstehus och högaristokrati. Vi gick långa promenader till intressanta platser. IL var mager, rödhårig och talade i falsett då han blev ivrig. I sin tro var han fast kristen. Kamraterna i övrigt tyckte nog att han var säregen och antikverad. Redan som gymnasist var han besluten att söka sig till UD.

Sedan min memoarbok kommit ut, beslöt jag mig att närmare forska i omständigheterna kring IL:s senare levnadsår och hans död vid 28 års ålder. Huvudkällan är hans persondossier i UD:s arkiv, Signum P1, och rapporterna från generalkonsulatet i Hamburg och beskickningen i Berlin, Signum P2CT. Undersökningen skulle avslöja ett lika överraskande som dramatiskt händelseförlopp.

IL var född den 31 augusti 1917 på godset Lagerlunda, som åtminstone sedan 1600-talets mitt gått i släkten. Föräldrarna var friherre Israel Lagerfelt (1874–1956), riksdagsman i Andra kammaren, en i Östergötland högt betrodd man i olika sammanhang, samt grevinnan Malla Wachtmeister. Han var den yngste av fem syskon. IL gick från första klass i realskolan till studenten i Linköpings läroverk. Studentbetygen var i genomsnitt mycket goda, t.ex. Berömlig för historia, Med utmärkt beröm godkänd för latin. Han fick det bland klassiska filologer välkända tranérska stipendiet, sedan han författat flera hundra verser latinsk hexameter. Genast vid ankomsten till Uppsala började han förbereda sig för UD. Han uppsökte personalchefen för att höra sig för om sina utsikter. Han förberedde sig

väl. Sommaren 1934 var han två månader hos en familj i Freiburg in Breisgau, 1936 kom han på en sju veckors språkkurs i England och 1937 två månader i Normandie utan möjlighet att tala annat än franska.

IL blev färdig med jur.kand. i november 1942. Det vanliga för juris studerandena var nog att tentamensboken visade Godkänt i de flesta ämnen. IL fick Med beröm godkänt i statsrätt och folkrätt. De andra visade mest Icke utan beröm godkänt. Jag kan inte erinra mig att IL deltog i det glada studentlivet. Möjlighet till detta försämrades av militärutbildning och beredskaps-tjänstgöring under andra världskriget, ca 500 dagar. Däremot kunde IL åta sig att vara sekreterare och under året 1938–1939 ordförande i Utrikespolitiska föreningen i Uppsala. Samtidigt var han vice ordförande i Sveriges akademiska förbund för utrikespolitik. Den 20 oktober 1942 var det dags för IL att inge sin ansökan till UD. Till sina akademiska betyg lade han utlåtanden från språklektorerna vid Stockholms högskola och Handelshögskolan. S. L. Charleston vitsordade att han kunde tala flytande engelska utan svårighet i konversation om vanliga kulturella ting och med ett imponerande ordföråd. A. Philippe skrev att IL hade en utmärkt känsla för franska språket, som han talade utan svårighet och med "une excellente prononciation". Tyske lektorn Ernst Meijer ansåg att han talade flytande om både vardagliga ting och politiska angelägenheter samt kunde snabbt och korrekt översätta svårare text. För att ytterligare stärka sin meritering hade IL under några månader 1941 tjänstgjort som volontär på UD:s personalbyrå och på expeditionen för utländska passärenden. Under sommarmånaderna 1942 var

han knuten till Statens handelskommission. Med denna meritering var det knappast någon svårighet för UD:s antagningskommission att anse IL lämplig. Det normala var, att en antagen attaché skulle tjänstgöra i två år innan denne antogs definitivt. Det slutliga avgörandet för IL skedde i oktober 1944. IL fick efter det att han satt sig in i arbetet på de olika avdelningarna i departementet förordnande att vara attaché vid generalkonsulatet i Hamburg. Han anlände dit i slutet av april 1943.

Hamburg under napalmbomberna

Den militärpolitiska situationen i Europa genomgick vid denna tid en klar förändring. Den tyska armén på östfronten hade vid årsskiftet 1942–43 lidit svåra bakslag; allierade styrkor hade fått den tyska Afrikakåren att kapitulera. De brittisk-amerikanska bombkommandona förberedde den strategiska förstörelsen av administrativa centra och industristäder i Tyskland. Under månaderna juli–augusti 1943 riktades förödande anfall mot Hamburg. Det svenska generalkonsulatet, Alsterufer 15, undgick inte eldstormarna. Genom rapporter till beskickningen i Berlin och till UD i Stockholm kan man följa händelseförloppet. Chef för generalkonsulatet var vid denna tid Axel Stridbeck (1879–1966). Han hade redan i början av 1920-talet tjänstgjort där. Efter att ha varit legationsråd och chef för UD:s personalbyrå, blev han 1928 generalkonsul i Hamburg, och pensionerades vid krigets slut. Han var änpling och hushållet sköttes av en ogift syster. Personalen i övrigt bestod av en attaché, två skrivbiträden samt vaktmästare.

Den 25 juli började de intensiva nattbomb-

Israel I:son Lagerfelt (1917–1945).

"Om IL fått leva är det sannolikt, att han blivit en framstående ämbetsman inom sitt departement. Hans starka etiska och moraliska inställning, förenad med en påfallande viljestyrka, skulle kanske åstadkommit problem vid förhandlingar med utländska makter." (Wilhelm Odelberg)

ningarna av staden. August Brinkman, Sveriges honorärkonsul, var en betydande industriman, som bodde i en större villa i Falkenstein några mil från Hamburg. Den var tillräcklig för att under nätterna några veckor framöver hysa generalkonsulatets personal, som under dagtid skötte ärenden på vanlig plats. Enligt Stridbecks rapport till envoyén Arvid Richert (1887–1981) i Berlin satt personalen natten till den 25 juli i konsu-

latshusets källare, ett högst primitivt luftskyddsrum. Följande morgon ”rasade häftiga eldsvådor i stadens alla delar. Ännu långt fram på förmiddagen var himlen fördunklad av rökmoln, genom vilka solstrålarna sparsamt silade sig fram. Skymning rådde ännu fram emot middagstiden”. Även natten till den 26 blev det stor förstörelse. Byggnaderna för de danska och mexikanska generalkonsulaten brann ner till grunden.

Efter ett par förhållandevis lugna dagar, kom natten till den 28 juli ett nytt anfall, värre än de föregående. IL och den personal som ännu bodde i huset satt i källaren och kände väldiga skakningar. Stridbeck anbefalldes utflytning och tog Brinkmans gästfrihet i anspråk. Natten till den 30 juli kom det tredje stora anfallet rapporterade Stridbeck.

”Tidigt på morgonen kom min chaufför inrusande i mitt rum och meddelade att staden brann på de flesta ställen”.

Konsulathuset hade träffats av brandbomber. Chauffören hade med knapp nöd räddat sig ur en källare, fått bilen ur garaget och farit i väg till Falkenstein genom den brinnande staden. Stridbeck for genast till konsulathuset, där släckning pågick.

”Det var fortfarande möjligt att komma upp i våningen en trappa upp och rädda en del föremål, rätt illa åtgångna av vatten och rök. Man kunde inte komma in i matsalen; golvet i stora salongen hade störtat in över ett av kanslirummen. Där befann sig det nyare arkivet och kassaskåpet. Detta låg synligt, men eftersom det pyrde i ruinen kunde man inte komma åt det. Det äldre arkivet i källaren var oskadat.”

En del av statens möbler hade också kunnat räddas men inte fem deponerade tavlor från Natio-

nalmuseum. Av Stridbecks tavlor hade de flesta blivit ”lågornas rov” utom några som räddats av IL.

Konsulatverksamheten måste trots allt fortgå – staden saknade nu gas och elektricitet – och man kunde få plats i lokaler som tillhörde Hamburg-Mannheims försäkringsbolag.

Den första uppgiften var givetvis att undersöka om svenskarna i Hamburg undkommit. Det ankom på IL att ordna så att verksamheten kunde komma i gång. Envoyén Richert i Berlin utlovade att hjälpa till så gott man kunde. Hur det förhöll sig framgår av ett brev av den 1 augusti från IL till attachékollegan Per Lind i Berlin. Det fanns mycket litet kvar för att vi skulle ”kunna fungera som ett byråkratiskt ämbetsverk. Efter branden har jag hållit expedition i bilen eller på gatan”.

Bland annat rekvirerade IL för egen del en instruktionsbok, men egentligen var det bättre att agera oberoende av en sådan under nuvarande förhållanden. Slutligen en stark önskan i brevet:

”Det vore bra om någon från Berlin kom hit och bildade sig ett omdöme om förödelsens omfattning och rapporterade hem. I går kväll fingo vi ett par telegram, som förutsatte att allt fungerade normalt. Om någon utifrån ser det och övertygar UD hur stor förödelsen är, kanske de tänker mer på vad de sänder.”

I UD blev man snart nog på det klara med hur det stod till i Hamburg. Richert fick rapport från Stridbeck, och meddelandet gick vidare till kabinettssekreterare Erik Boheman. I Hamburg var nu en sådan förödelse som Stridbeck i sin fantasi aldrig kunnat föreställa sig. Det uppgavs att 700.000 människor evakuerats under de se-

naste dagarna. Hur många som omkommit visste man inte. Stridbeck trodde att tiotusentals lik låg obegravda under ruinhögarna.

Richert skrev också att man i Berlin förberedde sig på motsvarande massiva luftanfall. Han bifogade ett upprop från propagandaminister Joseph Goebbels till Berlins invånare som inte var förpliktigade att stanna att snarast lämna rikshuvudstaden. En veritabel skräckstämning började göra sig gällande. Man beredde sig på det värsta. Alla som kunde reste sin väg. Richert tömde sedan sin vredes skålar över Kungl. Byggnadsstyrelsen, som erbarmligen sölat med att färdigställa bunkern. Någon entreprenör skulle säkert ha gjort det hela klart. I stället hade statens tunga hand lagt sig över arbetet, och därmed satt legationens arbete och personalens liv i fara. ”Hjälp oss nu är Du snäll i denna elfte timma att utan omgångar omedelbart få ned det som fattas!”

Det dröjde två månader till det allierade bombkommandot med sina flygande armador öppnade helvetet för Berlins befolkning.

Den skingrade legationen i Berlin

Sedan generalkonsulatet i Hamburg fått undsättning med behövligt material, kunde tjänstgöringen fortsätta i försäkringsbolagets lokaler. Under våren 1944 gjordes en del omflyttningar i personalen. Attachén vid legationen friherre Rutger von Essen beordrades till UD i Stockholm. I hans ställe flyttades i mars IL till Berlin.

Källmaterialet till framställningen av de händelser som drabbade den svenska beskickningen under det följande året utgörs i huvudsak av minister Richerts rapportering till utri-

kesminister Christian Günther, vidare två berättande källor, främst en detaljerad redogörelse av t.f. förste legationssekreteraren Hugo Ärnfast (1908–1965), sedermera ambassadör i Colombia och omkommen där, 27 maskinskrivna sidor i UD:s arkiv, dåvarande attachén, greve Axel Lewenhaupt (f. 1917), sedermera ambassadör och överceremonimästare, vars privata minnesanteckningar från tjänstgöring i Berlin och Lübeck 1944–45 han ställt till mitt förfogande. Redogörelsen är en begränsad del av en självbiografi. Det viktigaste materialet är dock givetvis IL:s ”Dagboksanteckningar för tiden 12 april–18 maj 1945”. I den tryckta litteraturen söker man förgäves efter upplysningar om beskickningens och generalkonsulatets öden under denna tid. Vissa uppgifter har dock meddelats i Folke Bernadottes bok *Slutet* (1945) angående räddningsaktionerna genom Röda Korset av fångar från koncentrationslägren.

IL:s dagbok i UD:s personaldossier är 44 tätt maskinskrivna sidor. Anteckningarna har sannolikt överförts från blyertsskrift. De bär spår av en lätt bearbetning efter återkomsten från Sverige. Ambassadör Erland Kleen har meddelat mig att han haft att göra med IL:s dagbok, och att han efter dennes död sänt utskriften till föräldrarna på Lagerlunda.

Innan IL flyttade till Berlin hade den väntade bombstormen den 22 november 1943 totalt ödelagt inte bara legationens kansli och ministerns residens vid Tiergartenstrasse 36 utan också flera hus i närheten som användes av specialattachéerna och handelsavdelningen. Richert hade i god tid förberett ett evakueringsställe, slottet Alt Döbern in Niederlausitz, ca 12 mil sydost om

Berlin. Där hyrdes i stället för de förstörda legationshusen lokaler i Rauchstrasse 25. Bunkern med sina ofullkomligheter som Richert kritiserat, låg på det gamla legationsområdet. Den var nu gjord i ordning.

Det mesta av legationens arbete utfördes på Alt Döbern. De under ministern arbetande förste legationssekreterarna Torsten Brandel och Hugo Ärnfast tjänstgjorde turvis i Berlin och bodde i det hyrda legationshuset. För attachéerna IL, Torsten Björck, Marc Giron och Axel Lewenhaupt gällde en vecka i Berlin och två veckor på Alt Döbern. I mitten av februari 1945 detachades Lewenhaupt till Lübeck med uppgift att förestå ett "Dienststelle" som skulle handha Röda Kors-angelägenheter och svenskers evakuering till Sverige. Han stannade där till krigets slut. Minister Richert lämnade Alt Döbern ungefär en gång i veckan då han hade viktiga besök i Berlin. Förbindelsen med UD fungerade ännu. Flygförbindelse med kurirpost var särskilt viktig. Två kurirer, som ofta anlätades, var ryttmästaren Nils-Fredrik Ankarcrona och löjtnanten i intendenturens reserv Uno Willers, sedermera riksbibliotekarie. De turades om. En höstdag 1944 sköts AB Aerotransports plan ned, tydligen på order av Gestapo. Anledningen till ogärningen ansågs vara att kyrkoherden i Berlins svenska församling Erik Hjalmar Perwe var misshaglig för Gestapo, eftersom han hade räddat eller dolt vissa av dess offer och därför borde bringas ur världen. Även Ankarcrona omkom. För Willers, som god vän till Ankarcrona, var det en lättnad att det var den senare som föreslagit bytet i kurirtjänsten.

Nyåret 1945 inleddes den sovjetiska storoffensi-

ven över Ostpreussen. Den gick i snabb fart. I slutet av januari hade trupperna nått Danzigbukten. Warszawa och Poznan intogs med korta mellanrum. I slutet av februari följde ett avbrott för uppladdning inför slutstriden och stormningen av Berlin. I Stockholm och Arvfurstens palats, där man sannolikt hade bättre översikt av krigshändelserna än i Alt Döbern och Berlin, oroade man sig för legationens öde inför denna avgörande fas i striderna. Med hänsyn till den snabba sovjetiska framryckningen fruktade man att Alt Döbern när som helst skulle komma innanför deras linjer. Under middagen den 15 februari på slottet kom meddelande från UD att Richert omedelbart skulle lämna Alt Döbern tillsammans med chefen för handelsavdelningen, legationsrådet Lennart Nylander. Senare, i början av mars, flyttade ministern och andra ur legationspersonalen, däribland IL, västerut, till en början till det Bismarckska godset Schönhausen, senare till det av fursteparet Otto von Bismarck bebodda slottet Friedrichsruh, nära Hamburg. Kvar på Alt Döbern var nu Hugo Ärnfast med en starkt förminskad stab. Han reste i regel var dag in till Berlin, där han ibland kunde träffa Richert, som kom dit från Schönhausen. Det började bli oroligt kring slottet. Mängder av flyktingar kom öster ifrån. "Stupade hästar började ligga längs vägarna" skrev han. Innan Ärnfast lämnade Alt Döbern, hade beskickningen hyrt lokaler på godset Gross Bahnitz 50 km väster om Berlin. De kom inte till någon större användning.

I Berlin beslöt Auswärtiges Amt den 7 april att hela departementet skulle evakueras till Bad Gastein, nära Salzburg. Svenska legationen erbjöds att följa med tåget, men Richert avböjde.

Följande dag hade ministern ett allvarligt samtal med Ärnfast. Sovjettrupperna var nu nära. Berlins fall kunde vara mer en fråga om dagar än om veckor. Richert framhöll att visserligen hade de allra flesta svenskarna lämnat staden men det fanns tillräckligt många kvar för att man inte borde lämna dem i sticket om legationen försvann helt och hållet. Ärnfast tillfrågades om han var beredd att stanna och möta katastrofens slutskede. I hastigheten kunde han inte avgöra om det var en order eller en vädjan.

”Jag var själv också den förste att inse det föga hedrande i att beskickningen skulle lämna svenskheten åt sitt öde i en situation som denna. Uppdraget lockade mig i och för sig mycket på grund av sin särart”, men han betänkte sig ett ögonblick med tanke på sin familj i Sverige. ”Hur som helst, svarade jag ja”.

Flera medlemmar anmälde sig frivilligt att stanna: kanslibiträdet, friherrinnan Elka von Ungern-Sternberg, legationsläkaren Erik Hedwall, honorärattachéerna Edqvist och Klintborn, som var ABA:s representant, legationssekreteraren Gardell från B-avdelningen, DN:s korrespondent Vesterlund och chauffören Gullberg. De närmaste dagarna därefter lämnade alla andra Berlin på väg till Sverige via Friedrichsruh och Lübeck.

Söndagen den 15 april hölls den sista gudstjänsten i svenska kyrkan. Sedan kyrkoherde Perwe omkommit vid nedskjutningen av ABA-planen förrättades gudstjänsten av pastor Erik Myrgren. Då myndigheterna beordrat belägringstillstånd och stängt alla spärrar, stannade också pastorn och hans sekreterare Wesslén. De kvarvarande tog nu sin tillflykt till bunkern vid Tiergartenstrasse. Denna hade målats i de svens-

ka färgerna, men dessa hade närmast utplånats av bomber och granatsplitter. Legationsarbetet, som nästan uteslutande bestod av flyktinghjälp, sköttes än så länge på kansliet vid Rauchstrasse.

De två veckor som följde innan sovjettrupperna intagit Berlin måste ha varit påfrestande för Ärnfast och kamraterna i bunkern. Oavslutligt föll bomber och granater över legationsområdet. Upplösta förband ur tyska armén, Waffen-SS, den civila folkstormen och Hitlerjugend försökte ta sig in. En särskilt arrogant officer med SS-märke i spetsen för en hop, som också innehöll en ung flicka, drog sin pistol mot Ärnfast, som i sin tur höll sin osäkrade pistol i fickan. Dr Hedwall ställde sig bredvid. Antagonisterna stirrade på varandra tills officeren yttrade att sådana människor lönade det sig inte att skjuta. Hopen avlägsnade sig. Under tio dagar satt man i bunkern utan möjlighet att kommunicera med yttervärlden annat än genom en batteriradio med batterier på upphällningen. Det kändes egenomligt att lyssna till Valborgs- och 1 maj-firandet i Sverige. Ingen förlorade modet. Pastor Myrgren underhöll med lutsång.

Slutligen, innan ännu gatustriderna upphört, kom en sovjetisk trupp under befäl av en löjtnant. Denne och truppen uppträdde helt korrekt. Ärnfast skrev ett brev till den kommanderande generalen med förklaring, vilka de var med anhållan om beskydd av sovjetiska vakter. Brevet kom fram. Man fick kontakt med ansvariga vid ockupationsstyrkan. Svenskarna blev hela tiden hövligt för att inte säga vänligt behandlade. De fick röra sig utanför bunkern. En grupp fördes till kommandanturen och fick under färden dramatiska upplevelser. Till dem hör-

Svenska legationen i Berlin på Tiergartenstrasse 36. Huvudentré och fasad. Bilden tagen en tid efter bombanfallet den 22 nov. 1943.

Svenska legationens i Berlin baksida.

de ståndsrätt och avrättning av en rysk man i tysk uniform. Några dagar tidigare hade Klintborn försökt ta sig till den svenska resebyrån vid Unter den Linden. Vid Bahnhof Friedrichstrasse hängde två tyska soldater med anslag att de blivit straffade ”då de inte gjort bruk av sina vapen som der Führer hade befallt”.

Den korrekta behandlingen av svenskarna i bunkern föranledde sedan, på förslag av minister Staffan Söderblom i Moskva, en tacksamhetsskrivelse från UD till det sovjetiska utrikesministeriet. Truppernas excesser mot Berlins civilbefolkning, massaker och massvåldtäkt, ansåg Ärnfast att man inte borde orda om med hänsyn till de svensk-sovjetiska förbindelserna. Angående den sovjetiska framfarten i Berlin finns en rik litteratur, utgiven i Tyskland. En mer lågmäld skildring, dock rikt dokumenterad, föreligger med Anthony Beevor, *Berlin: The dawnfall 1945* (London, 2002).

Den 18 maj anbefalldes svenskarna att omedelbart göra sig beredda att på kvällen samma dag fara med tåg till Moskva och Leningrad för vidare befordran till Sverige. Den 30 maj intervjuaades de under det korta uppehållet i Helsingfors av kvällstidningen *Nya Pressen*. Ärnfast var, av naturliga skäl, knapphändig i sina uppgifter. Alla var eniga om att den enda kvinnan i bunkern, Elka von Ungern-Sternberg, ”klarat sig storartat”.

Israël I:son Lagerfelts upplevelser

Sedan legationspersonalen splittrats i två grupper, varav den ena, som beskrivits, mötte de sovjetiska segerherrarna i Berlin, slog sig den andra gruppen under ledning av förste legationssekre-

teraren Torsten Brandel ner på slottet Friedrichsruh i Schleswig-Holstein, drygt två mil från Hamburg. Slottet med tillhörande naturområde Sachsenwald hade efter fransk-preussiska kriget 1870–71 getts som nationalgåva till kanslern furst Otto von Bismarck, det stortyska rikets grundare. Hans ättlingar bebodde sedan godset. Nuvarande slottsherre var furst Otto von Bismarck (1897–1975) med hans svenskfödda maka Anne-Marie (1907–1999), dotter till den välbekante slottsarkitekten och generaldirektören för Byggnadsstyrelsen Ivar Tengbom och dennes likaledes kända maka, skulptrisen Hjordis Nordin. Slottet kom under månadskiftet april–maj att tjänstgöra som tillflyktsort eller högkvarter för såväl de svenska legationsmedlemmarna som för den av greve Folke Bernadotte ledda Röda Kors-insatsen. Genom denna verksamhet räddades bland andra de danska och norska fångarna i det närbelägna koncentrationslägret Neuengamme och längre bort Ravensbrück för kvinnliga fångar.

Till godset kom också den för delaktighet i 20 juli-attentatet och sammansvärjningen mot Hitler anklagade men frisläppte brodern greve Gottfried von Bismarck-Schönhausen med maka Melanie samt tyska legationsrådet Heribert von Stempel och dennes familj. Inte ens Hitler var tydligen beredd att låta avrätta en ättling till riksgrundaren, trots att denne var SS-officer och brutit sin ed till Der Führer.

I mitten av april upplöstes också svenska generalkonsulatet i Hamburg, varvid generalkonsul Stridbeck och attachén Carl C:son Kjellberg, som året före ersatt IL, införlivades med de evakuerade på slottet. Dit kom också fröken Norström, svensklärarinna i Hamburg, vilken de

facto varit församlingssystemer och, enligt allas uppfattning, utövat en välsignelsebringande verksamhet. Hon var konvalescent efter en mag-operation.

Det är klart att denna ansamling av gäster på Friedrichsruh var tyngande för fursteparet, vilka gästfritt ställt slottets resurser till förfogande för alla dessa inte alltid så anspråkslösa inhysingar. Tålmodet sattes på prov, inte minst för furstinnan, som ibland inte dolde sin irritation. Inte minst kom detta fram, högst naturligt, sedan det svåra brittiska flyganfallet med brandbomber och kulsprutor mot slottet, enligt brittisk radio, föranletts av att den allierade underrättelsetjänsten fått uppfattningen att Reichsführer Heinrich Himmler befann sig där i sällskap med Folke Bernadotte.

Efter det att minister Richert lämnat slottet Schönhausen, för att bege sig till Stockholm, var han några dagar på Friedrichsruh. Där anbefallde han IL att i möjligaste mån stuva in legationens tillhörigheter och själv ansluta till ministrarnas hemfärd. IL hade andra planer.

De brittiska styrkorna under Montgomery hade nu kommit nära Elbe. Det var bara fråga om dagar innan de nått Lübeck och Wismar och genom Schleswig-Holstein trängt fram till den danska gränsen.

IL:s dagboksanteckningar till den 2 maj, då han på hästrygg lämnade Friedrichsruh, är mycket detaljerade, likaså för tiden intill hans ankomst till Helsingör. Undertecknad har valt ut de partier, som särskilt belyser situationen under slutfasen av legationens upplösning, ävensom IL:s agerande. Hänsyn har tagits till att anteckning-

arna är mycket öppenhjärtiga. De ger en bild av skrivarens särpräglade person.

Dagbok

Torsdagen den 12 april kl. 06.00 lämnade Ministern i sin bil jämte Brandel slottet Schönhausen för att överflytta till Friedrichsruh. Jag skulle stanna till följande dags kväll för att i och för transport till Friedrichsruh i olika bussar inpacka beskickningens tillhörigheter. Kl. 07.00 for Nylander till Berlin i avsikt att återvända på kvällen. Efter ungefär tre kvart återvände han och meddelande, att de tillbakaryckande trupperna gjorde det omöjligt att företaga en sådan resa. [---] Före sin avresa delgav Nylander mig såsom sin bestämda uppfattning, att avresan från Schönhausen måste äga rum samma dag för att överhuvud taget kunna verkställas. [---]

Vid notiden på kvällen anlände vi till Friedrichsruh, där Ministern och Brandel just sutto till bords hos Bismarcks. Jag fick bo i ett charmant gästrum tillsammans med Brandel. I skumrasket vid bilen senare på kvällen träffade jag den norske sjömanspastorn i Hamburg, pastor Berge, vilken under de svåra krigsåren utövat en storartad verksamhet bland de norska fångarna i Tyskland, och med vilken jag kommit i nära kontakt under min tjänstgöring vid generalkonsulatet i Hamburg. [---]

Fredagen den 13 april

[---] Fröken Norström, svenska lärarinnan i Hamburg, som de facto även utövat verksamheten såsom församlingssystemer därstädes, firade födelsedag, uppvaktad av pastor Berge, dennes hjälppräst, pastor Svendsen, svenske sjömans-

pastorn i Hamburg, pastor Tyreus. Fröken Norström hade kort dessförinnan genomgått en magoperation och låg som konvalescent med ett mindre öppet sår. [---]

Lördagen den 14 april lämnade Ministern Stridbeck besked, att generalkonsulatets personal skulle avresa på nästkommande tisdag. Generalkonsuln själv kunde fara något senare. [---]

Onsdagen den 18 april

[---] Vid niotiden for jag jämte fröken Norström in till Hamburg. Då fröken Norström var den, som bäst kände till svenska församlingen i Hamburg, ställde hon sig utan tvekan till förfogande för att kunna organisera denna evakuering, sedan jag lovat henne att försöka ordna ordentligt husrum för henne på Friedrichsruh, så länge hon behövde sköta sig efter sin operation (Ministern talade dessutom med furstinnan Bismarck om fröken Norströms kvarvarande på slottet, sedan Stridbecks hushållerska givit sig iväg, och hon visade stort tillmötesgående mot honom, ehuru hon påpekade det olämpliga i att fröken Norström kommit in i slottet utan att hon först tillfrågats). [---]

Under onsdagen och torsdagen kunde Lewenhaupt i Lübeck avstå en större gengasbil, som gjorde några körningar mellan Lübeck och Hamburg för att bl.a. hämta två åldringar, vilkas pass hittats i kassaskåpet och vilka själva resignerat inför omöjligheten att kunna återvända till Sverige. [---]

Vid sjutiden på kvällen for jag med fröken Norström ut till Friedrichsruh och lämnade på vägen ut cirkulär till olika familjer i Bergedorf.

Sent på kvällen fick jag av Ministern och Brandel veta, att de båda dödsdömda svenskarna Tor Ponthan och Ernst Harald Svensson på eftermiddagen uppenbarat sig på Friedrichsruh. Ponthan var en sjöman, som i september 1943 tagits av Gestapo för att han medfört kommunistiska tidningar till Tyskland. Den 9 juni 1944 dömdes han av Volksgerichtshof i Potsdam till döden. Vid detta rättegångstillfälle var jag närvarande såsom representant för beskickningen, och domaren vände sig i sitt hetsiga domslut ej blott mot Ponthan utan mot neutrala i allmänhet och uppläste detta med tydlig syftning på mig. Det hela hade gjort ett mycket djupt intryck på mig, och Ponthans sak hade i dessa tio månader legat mig varmt om hjärtat. Greve Bernadotte hade på min framställning tagit upp saken med Himmler och erhållit uppskov med avrättningen, och pastor Svendsen hade på min begäran i början av april särskilt efterforskat Ponthan på fängelset i Halle, där han sista tiden befann sig. Dessa efterforskningar hade givit negativa resultat, varför det förefanns väl grundad anledning till oro. Sällan har ett meddelande glatt mig så djupt och uppriktigt som detta, att Ponthan åter var fri.

Torsdagen den 19 april

Redan vid sextiden på morgonen gick jag ut för att hälsa på Ponthan. Han visade stor glädje och tacksamhet vid återseendet och sade, att han känt ett gott stöd vid rättegångstillfället i min närvaro och de ord jag haft tillfälle att säga till honom. Efter ett långt samtal överlämnade jag till honom min ena psalmbok med hänvisning till psalm 533, 3:dje vers, vilken börjar: "Låt mig bli en pil på Din båge", och sade honom, att han

väl mer än de flesta haft tillfälle att erfara nödvändigheten av att icke betrakta sitt eget liv som egenvärde. Han hade såsom övertygad kommunist utan att bryta samman genomlidit de lidanden, som tio månaders dödsdömdhet inneburit. En gång på vintern hade till och med hans avrättning förberetts men icke verkställt. (Anledningen härtill kan ju ej med säkerhet fastställas, men en direkt motsättning mellan Himmler och Ribbentrop i fallet torde ej vara utesluten. Ribbentrop hade troligen önskat avrättning för att utöva press på Sverige, men Himmler torde motsatt sig saken.)

Ponthan tackade mig på kvällen, sedan han läst psalmen, med stor uppriktighet för psalmboken.

På förmiddagen for jag in till Hamburg medförande ett par gamla svenskar, som kommit till Friedrichsruh angående sina pass, och ordnade en del återstående saker. [---]

Sedan jag återvänt till Friedrichsruh, började jag kl. 15.00 hjälpa Stridbeck med packningen av hans saker. Stridbeck hade i det längsta velat uppskjuta sin avresa, men på morgonen hade professor Gerhard Rundberg, under hand inspirerad av legationens medlemmar, konstaterat, att den tandböld, som Stridbeck hade, ej kunde komma i ett akut skede under de närmaste fyra dagarna, men väl därefter, och därför anbefallt honom att med det snaraste fara till Sverige. Stridbeck skulle nu avresa fredag morgon i den Volvo-bil, som inköpts under vintern i Hamburg för hans räkning. [---] Stridbecks packning var ett mycket omfattande företag. Han hade stora förråd och samlingar av en mängd saker, trots att han skickat hem ett antal fyllda vagnar tidigare, och han önskade in i detalj bestämma

angående inpackningen. Till hans vinkällare hade endast han själv nyckeln, och knappast någon annan än jag tilläts att följa med honom in dit. Någon städning hade ej fått förekomma därstädes, sedan vinförrådet ställdes in i september 1943.

Stridbeck var hela tiden mycket mån om att själv ordna med varje detalj, men till följd av den senare tidens stora ansträngningar saknade han i stort sett allt initiativ till idéer och beslut. Man får säga beträffande Stridbeck, vilken under sin karriär använt sitt representativa hem och sitt talangfulla värdskap såsom det främsta medlet i sin verksamhet, att detta medel nu blivit ett självändamål, och att all hans kraft nu gick åt för att vårda och vakta de tillhörigheter, som behövdes därför. Jag fick komma med förslag angående sättet att inpacka olika flaskor och tavlor, eller beträffande att skänka bort dem åt olika personer ur hans umgängeskrets i Hamburg, vilken jag lärt känna ganska väl under min tid hos honom, eller till tjänstefolket på Friedrichsruh. Även ifråga om sin personliga packning behövde han lika ingående hjälp. [---]

Ett par gånger under kvällen var jag inne hos Ministern och Greve Bernadotte, vilken kommit under eftermiddagen; de voro hela kvällen tillsammans med danske ministern och avdelningschefen Hwass vid danska utrikesministeriet sysselsatta med avgörande förhandlingar angående transporten av norrmän och danskar från lägret i Neuengamme.

Fredagen den 20 april

Efter två timmars vila började generalkonsul Stridbeck och jag åter med inpackning, denna gång av de kläder och saker, som han haft i bruk

på Friedrichsruh. Även när det gällde inpackandet av pyjamasen måste jag komma med ett hövligt förslag. Som tack för hjälpen skänkte han mig ett vattenskadat mindre livsmedelspaket samt sex flaskor innehållande slurkar av olika sorters sprit. Vid överlämnandet av dessa flaskor pekade han på en, där innehållet gick upp till etikettens början, och yttrade: Där är det riktigt mycket. Jag tackade med bibehållet allvar för presenterna och sade detta vara just vad jag vore i största behov utav.

Kl. 06.20 avgick den fullastade Volvo-bilen med Stridbeck och [chauffören] Karlsson samt plats för två danska vänner till Stridbeck, vilka skulle hämtas i Hamburg och medfölja till Köpenhamn. Till avskedstagande voro församlade kanslisten Carlsson med fru, kommandörkapten Lind af Hageby, kusken, vilken just erhållit ett par ridstövlar i present, med Stridbecks ridhäst, Forsythia och en stor del av tjänstefolket, vilka voro synnerligen tacksamma för de många presenter han givit dem. Stridbeck gjorde intryck av att vara nöjd vid avfärden, och det tycktes, som om hans motvilja mot avresan berott på oro för allt besvär med packning och dylikt.

Sedan generalkonsuln rest, behövde jag en längre stund för att få utlopp för all undertryckt munterhet. Enligt Brandels uppgift lär jag till och med ha skrattat i sömnen under påföljande natt. [---]

Då nu beskickningens viktigaste verksamhet för ögonblicket, nämligen stödet åt Röda Korsaktionen, upphört, beslöt Ministern att avresa redan följande morgon och gav på kvällen avskedsmiddag i den stora matsal, som vi övertagit efter Stridbeck.

Lördagen den 21 april

Ministern avreste kl. 05.10 i sin egen Mercedes med en Röda Kors-man som chaufför.

Vid tiotiden mötte jag fröken Norström utanför stallet. Hon hade efter onsdagens och torsdagens ansträngningar med evakueringen av svenskarna från Hamburg fått betydligt mera kännning av sitt sår och av mig allvarligt tillhållits att hålla sig stilla i sängen. Sedan Stridbecks hushållerska rest, hade hon fått mat uppburen från beskickningshushållet. Sedan Stridbecks hushållerska rest, hade furstinnan Bismarck, trots att hon var väl orienterad om fröken Norströms person, låtit lägga in en smutsig polsk tjänsteflicka i samma lilla rum, som hon hade. Då jag uttryckte min förvåning över att möta fröken Norström ute, meddelade hon, att hon på morgonen, alltså sedan Ministern farit, fått veta, att furstinnan önskade, att hon skulle flytta ner i ett rum i Kitzings värdshus helt nära stallet. Hon skulle där genom sin närvaro skydda ett ganska kallt och fuktigt rum från beslagtagande och hålla det för det furstliga hushållets räkning. Pastor Svendsen hade just ställt sin bil till förfogande för att föra fröken Norström och hennes tillhörigheter in till Hamburg, där hon skulle kunna bo ensam i den bombskadade kyrkan. Jag sade ögonblickligen ifrån, att detta icke fick ske, och att jag skulle försöka klara upp saken under dagen. Furstinnan hade för vana att ej stiga upp förrän efter kl. 12 på dagen och var därför aldrig anträffbar förrän efter den tiden.

Strax före lunch uppenbarade sig Folke Bernadotte på Friedrichsruh, och han kom då direkt från ett sammanträffande tidigt på morgonen med Himmler i Lychen. Brandel och jag åto lunch med Bernadotte, och omedelbart efter

lunch tillkallade han även de norrmän, danskar och Röda Kors-män, som skulle biträda med att organisera utnyttjandet av de tillstånd, som Himmler på morgonen givit. I främsta rummet rörde det sig om tillstånd att avhämra kvinnor ifrån Ravensbrück-lägret. För den händelse att meddelandet om detta tillstånd ej trängt igenom från Reichsführer till kommandanten i Ravensbrück, avdelade Bernadotte pastor Svendsen och mig att författa en skrivelse från honom. [---]

Efteråt talade pastor Svendsen och jag enskilt med Bernadotte om fröken Norström och berättade båda med lika stor övertygelse om hennes uppoffrande verksamhet i Hamburg i många år. Bernadotte tog sig allvarligt an frågan om hennes hysande på Friedrichsruh och sade, att hellre skulle han ligga på golvet i mitt rum och fröken Norström bo i det magnifika gästrum, som var iordningställt för honom, än att hon finge bo kvar i ett litet rum delat med en tjänsteflicka eller flytta till svenska kyrkan i Hamburg. Han lovade att ej lämna Friedrichsruh, förrän han fått bestämda löften av furstinnan Bismarck i saken. Ett gästrum med balkong, som tidigare använts av Röda Kors-officerare, föreslogo vi såsom lämplig bostad åt fröken Norström under hennes konvalescenttid, vilken ej torde behöva uppgå till mer än tio dagar. [---]

Söndagen den 22 april

[---] Till té på eftermiddagen hade Brandel och jag inbjudit [---] filmregissören Veit Harlan med maka, Kristina Söderbaum. Vi hade låtit ordna té i ett litet rum, som använts som skrivrum och salong för Ministern, och som vi nu disponerade. Det låg på nedre våningen i jämnhöjd med en rhododendronplantering med utsikt över ny-

gjorda gräsmattor och en konstgjord sjö med bokskog på andra stranden. Professor Harlan höll helt improviserat en spirituellt kort föreläsning över olika tolkningar av Nibelungensagan i tysk konst. Senare talade fru Harlan och jag i enrum, då hon ville resonera med mig om sitt beslut att stanna kvar i Tyskland hos sin man. Det var verkligen uppbyggligt att höra de karaktärsfasta uppfattningar, som den unga skådespelerskan gav uttryck åt. Hon tillskrev hela förtjänsten av sin stora framgång sin mans begåvning och omhändertagande av hennes konstnärliga utbildning. Fastän hon hela tiden känt sig som svensk, trodde hon sig ej i Sverige ha kunnat uppnå en sådan framgång, som hon haft i Tyskland. Sitt svenska medborgarskap hade hon sökt återförvärva och med tacksamhet mottagit för att därigenom ha ett stöd att med större värdighet bära det öde, som kunde vänta hennes man och henne efter Tysklands kapitulation, enär de ju gjort en insats i den tyska kulturella propagandans tjänst. Deras lille son hade sänts till Sverige, och de värdefulla konstföremål, som de även sänt dit, vore avsedda att bekosta hans uppfostran. Jag sade henne, att det retat mig, att hon återfått sitt svenska medborgarskap, då hennes nuvarande förmögenhet förvärvats tack vare nazistregimen, och hon fann detta synnerligen riktigt ur min synpunkt. Jag styrkte henne i hennes uppfattning, att det vore rätt att stanna kvar, och lät henne läsa den Liedgrenska psalmen 533.¹

På kvällen då jag satt och arbetade vid Ministerns tidigare skrivbord, kom furstinnan Bismarck in till mig och ville under olika förevändningar komma ifrån att låta fröken Norström flytta ned i det gästrum, som bestämts för henne. [---]

Måndagen den 23 april

För att ej låta vår hårda ordväxling på söndagkvällen bli sista ordet oss emellan angående fröken Norström, skrev jag på måndagsmorgonen ett brev, som jag genom betjänten lät skicka in till furstinnan. Jag sade henne däri bl.a., att hon genom att låta fröken Norström flytta ned i gästrummet (i gästrumsvåningen ville hon endast ha ståndsmässiga personer) gjort den största insatsen i hela saken. Det kunde anses vara vad historikern kallar vägen till Canossa eller vad Pär Lagerkvist kallar att övervinna livet. Av brevet framgick vidare i hövlig form, att jag ansåg henne varit nära att bryta sitt löfte till Bernadotte.

Före frukosten kom meddelande, att ej blott, som tidigare beräknat, 600–1000 fångar från Ravensbrück tillätos transporterats till Sverige, utan 13.000. [---]

Då furstinnan blivit klädd vid halvett-tiden, sade hon mig, att hon önskade tala med mig i en av sina salonger. Hon konstaterade först, att det brev jag skrivit var något alldeles oerhört; det framkastade, att hon ej skulle ha gjort allt för att ordna väl för sina svenska gäster – dessa hade under de gångna två åren aldrig framställt något som helst klagomål – (jag tänkte härvid på Ministerns och Stridbecks stönanden inför värdinnans självsvaldiga behandling av deras hushåll) – men de voro gäster och voro sålunda tvungna att rätta sig efter hennes vilja. (Juridiskt hade tyska medborgare endast rätt till var sitt sovrums, de övriga rummen voro i detta fall sålunda ställda till beskickningens och generalkonsulatets förfogande.) Brevet kunde endast förlåtas med hänsyn till att jag ej sovit ordentligt under en hel vecka. Hon lovade att ge mig av sina privata sömnmedel, som livmedikusen Casserman ordi-

nerat henne och skickat ned. Jag uttryckte min tacksamhet och kysste hennes hand. – Beträffande löftet till Bernadotte var hon särdeles upprörd. Hon påpekade, att hon var en uppriktig kristen, som sökte i praktiken tillämpa kristendomen, och sina löften hölle hon alltid. Hon hade endast lovat Bernadotte att låta fröken Norström få ett eget sovrums, och detta löfte vore uppfyllt i och med att den polska tjänsteflickan hade fått flytta ut ur rummet för att sova i korridoren. Jag bad om ursäkt, om jag missförstått det hela, och sade mig ha fått den uppfattningen, att löftet omfattade, att fröken Norström skulle få flytta ned i det gästrum, som Bernadotte talat med henne om. Vi skildes åt under de hövligaste former och berörde ej vidare saken. Jag uttryckte endast vid upprepade tillfällen under den närmaste veckan min tacksamhet över de utmärkta sömnmedlen. [---]

Tisdagen den 24 april

För första gången efter min ankomst till Friedrichsruh gav jag mig tid till en ridtur på Stridbecks häst och njöt av att återse de välkända vägarna och rida på den utmärkta hästen, som jag kände så väl.

Sista delen av Röda Kors-detachementet lämnade Friedrichsruh och i samband därmed övertog vi åtskilliga förråd och mat, framför allt bensin. Under dagen framfördes en förfrågan från danske generalkonsuln i Hamburg, minister Yde, angående förefintligheten av dansk bensin på Friedrichsruh. Han hade låtit hämta nio fat bensin från Friedrichsruh till ett danskt ålderdomshem, Stift Rosenborg, en halv mil från Friedrichsruh, i tron att det var dansk bensin. Jag hade flera telefonsamtal med honom under

dagen för att utreda saken och bemötte honom med den allra största hövlighet, då han under min tid i Hamburg visat mig synnerligen stor vänlighet. Yde är annars känd såsom en av de mest framträdande danska quislingarna; enligt malisen i Hamburg skulle han i september 1943 förklarat sig beredd bilda tyskorienterad regering. [---]

Onsdagen den 25 april

[---] På eftermiddagen besökte grevinnan Hilde Eulenburg mig för att höra sig för om möjligheten att efterforska hennes man, som anmäلت som saknad efter striderna i Italien. Jag lät samma kväll framföra ett telefonmeddelande till Bernadotte, där jag bad honom använda till buds stående möjligheter för att efterforska denne min släkting. Angående sina svärföräldrar, fursteparet Eulenburg, saknade hon varje under rättelse efter de senaste ryska framryckningarna.

Torsdagen den 26 april

[---] Vid ett samtal med Ministern mitt på dagen meddelade jag honom, att Eulenburgs torde ha flytt från Liebenberg och kunde väntas komma till trakten av Friedrichsruh vilken dag som helst. Jag bad honom ordna med svensk inresevisering för den händelse de skulle vilja fara till Sverige.

På kvällen lämnades två telefonmeddelanden genom vakthavanden på UD från Ministern, först ett för mig, att det omtalade viseringsärendet nog ej kunde beviljas, och ett par timmar senare ett kategoriskt nej ifråga om inresevisering för makarna Eulenburg, avsett för Brandel, samt att han ej skulle hjälpa mig med detta. Då Ministern före sin avfärd sagt till mig, att vi på allt

sätt borde hjälpa denne fine man, som han räknade som sin vän, tolkade jag de båda meddelande så, att han själv och beskickningen av någon anledning ej ansågs böra engagera sig i saken.

Fredagen den 27 april

[---] Vid sjutiden på morgonen, då jag satt vid skrivbordet, föll en bomb bredvid Kitzings värdshus. Jag hörde skrällen men undersökte ej närmare vad det var utan gick in till furstinnan Herbert [von Bismarck, den nuvarande furstens mor], som låg i ett rum strax bredvid, och vars kammarjungfru just kom utstörtande i uppskakat tillstånd. Jag sökte lugna furstinnan och sade, att slottet ej träffats. Beträffande dessa mina försök att lugna gamla furstinnan yttrade unga furstinnan Bismarck senare på dagen, att hon ansåg det vara höjden av taktlöshet att gå in i gamla furstinnans rum, men fursten syntes vara av annan åsikt än sin maka – det enda fall för övrigt, där han visade något dylikt under denna tid.

Vid halvåttatiden hade jag ett telefonsamtal med min släkting Louis de Geer på Wäsby. Genom sin maka är han släkt med Eulenburgs, och hon har varit den, som mest upprätthållit kontakten mellan Eulenburgs och deras svenska släkt. Jag bad honom såsom släkting ansöka om inresetillstånd för fursteparet Eulenburg. Då jag efter lunch hade ett samtal med Cassel i Utlänningskommissionen, frågade jag om den Eulenburgska viseringen och fick veta, att denna ej beviljats, då tyskar för närvarande ej beviljades visum, även om de voro släkt med framstående svenskar. Jag utlade då närmare förhållandena och meddelade, att furst Eulenburgs fader av

Oskar II erhållit tillstånd föra titeln greve Sandels, då hans svärfader, den siste greve Sandels, avlidit. Detta vore mig veterligt det enda fall, då en utlänning erhållit svensk konungs tillstånd upptaga en svensk titel. Eulenburg hade hängivet vårdat sin store förfaders, fältmarskalken Sandels minnen (i mars hade jag, föranledd av brev från Eulenburgs systerdotter Ottora Douglas och uppmanad av Ministern, farit till Liebenberg och framfört erbjudande att föra över värdesaker till Sverige; de enda saker, som fursten önskade få översända till Sverige, voro de minnessaker han ägde efter sin förfader fältmarskalken Sandels). [---]

På eftermiddagen hade jag fått meddelande från unga grevinnan Eulenburg, att fursteparatet för några dagar sedan varit hos storhertigparet av Mecklenburg i Ludwigslust och alltså räddat sig undan de framryckande ryssarna. [---]

Lördagen den 28 april

Tidigt på morgonen red jag till Witzhave, den rike hamburgaren Harbecks vackra lantställe, där unga grevinnan Eulenburg nu bodde jämte sina barn. Jag berättade för henne om den beviljade viseringen och omständigheterna, under vilka den beviljats, och fick veta, att svärföräldrarna dagen innan anlant till sina vänner, greven och grevinnan Platen-Hallermund på Kaden norr om Hamburg.

På förmiddagen skrev jag ett personligt brev till SS-befälhavaren för Nordvästtyskland, greve Bassewitz-Behr, som jag kände från min tid i Hamburg, och som hade ett gods i östra Mecklenburg ej långt från Liebenberg. Jag bad honom giva tillstånd till utställande av pass för fursteparatet Eulenburg, om dessa skulle vilja lämna Tysk-

land. [---] Efter lunch fick jag förbindelse med personalchefen på UD och redogjorde i korta drag för det eulenburgska viseringsärendet och sade, att om saken på något sätt bleve en belastning för utrikesförvaltningen, stode min plats som attaché helt till förfogande, och att jag under den tid av avspärrning, som vi väntade, lämnade mitt öde som attaché i utrikesrådets hand. Utrikesrådet verkade ögonblickligen fatta situationen, ställde ett par sakliga frågor om vad som förekommit och gav mig intrycket av att finna mitt handlingsätt fullkomligt riktigt. [---]

Det dröjde ej länge, förrän Ministern ringde upp mig. Han var ytterligt uppretad över vad som förekommit. Han försökte med logiskt resonemang att förklara det oriktiga i att jag ej helt rättade mig efter UD. [---] Jag försökte först hovsamt hänvisa till personalchefen och föreslå ett upplärande av saken i Stockholm. Då detta ej hjälpte, svarade jag, att jag tog det hela som hederssak, och att jag redan ställt min attachéplats till förfogande. Ministern genmälde, att det ej kunde vara en hederssak för mig att få bestämma över furst Eulenburg, varpå jag svarade, att jag ej på något sätt sökt övertala denne att resa till Sverige utan blott velat försöka ordna så, att han själv kunde bestämma, vad han ville göra, och att denne gamle ädling ej skulle behöva bli en sökande i viseringsförfarandets papperskvarn. Vidare meddelade Ministern, att han just kom från kungen. Av hans uppretade stämning tyckte jag mig kunna draga den slutsatsen, att konungen på något sätt varit missnöjd med hans sätt att hindra familjen Eulenburgs inresa till Sverige. Vidare försökte Ministern övertala mig att ej hjälpa makarna Eulenburg att erhålla tysk utresa. Jag svarade härpå, att jag ämnade hjälpa

dem, om jag hade möjlighet och om de själva så önskade. Jag samtyckte dock till att ej på eget initiativ meddela Eulenburgs om det givna bemyndigandet. – Det var tragiskt att se denne man, som i egenskap av chef för en av Sveriges största och förnämligaste organiserade beskickningar varit Sveriges representant hos en regering, med vilken vi levat i det mest svårskötta förhållande, ej kunna lita mer på den personliga auktoritet, som han väl borde ha kunnat påräkna till följd av den stor uppskattningen av hans verksamhet, och på den därmed följande möjligheten intaga en oberoende hållning, utan till synes hava gripits av den allmänna rädslan i Sverige att visa sig hava förbindelser med Tyskland och allra minst genom sina vänners besök i Sverige bliva påmind därom. Det gav en god bild av den upphetsade stämning, som för närvarande råder i Sverige mot Tyskland. –

Före middagen for jag över till Witzhave och meddelade grevinnan Eulenburg, hur saken låg till, bad henne meddela svärföräldrarna men bedja dem att ej under den närmaste tiden göra bruk av bemyndigandet.

Senare lät jag genom vakthavanden på UD meddela Ministern, att fursteparet Eulenburg ej torde komma att lämna Tyskland, så länge kriget varade.

På kvällen hade Brandel och jag i Ministerns salong en ett par timmar lång diskussion, huvudsakligen angående mitt handlings sätt de senaste dagarna. Vi kunde hålla det hela på ett sakligt plan utan att bliva personligt förargade på varandra. Vi kunde blott konstatera, att vi representerade helt olika men fullt konsekventa livsåskådningar, Brandel den radikalt intellektuella materialistiska, på gränsen till det marxistiska,

och jag den renodlat aristokratiska. – Han fann mitt middagstal kvällen innan teatraliskt, även om han ej tvivlade på, att det vore uppriktigt menat och känt. Jag å min sida bad honom mildra sin osjälvständiga och inställsamma hållning gentemot Ministern, vilken länge retat mig. – Hela diskussionen efterlämnade hos mig ett starkt intryck av renhårighet, och jag tackade Brandel för att han ej fallit för frestelsen att blott kritisera mig bakom ryggen.

Söndagen den 29 april

Hela natten hördes en våldsam trumeld på mindre än en mils håll, och man förstod, att engelsmännen förberedde övergång av Elbe. Jag sov ostörd av detta tyngre än någon natt på de två sista veckorna; dundret verkade tydligen sövande. Vid tvåtiden vaknade jag upp och ringde då upp Witzhave för att fråga, om unga grevinnan Eulenburg jämte sina barn önskade bliva förd undan de direkta krigshandlingarna till sina svärföräldrar. Hon kom själv till telefonen och svarade utan ett grand oro, att hon skulle tänka på saken. På söndagsförmiddagen sade hon i telefon till mig: "Was herüberrollen soll kommt sowieso. Ich bleibe wo ich bin." –

Vid halvsjutiden på morgonen red jag ut i skogen i den riktning, där övergången kunde antagas hava skett. Jag red igenom ett förband av sextonåringar, vilket befann sig i ett synnerligen utmattat tillstånd. Åsynen av den vackra välinridna hästen syntes dock pigga upp en del av pojkarne. Då jag frågade löjtnanten, om något hänt under natten, fick jag ögonblickligen svaret: "Nichts passiert." Efter det kunde han utan svårighet ordna förbandet, som tydligen inspirerades av sin löjtnants oberördhet. Jag red vidare

förbi en stridsvagn, vars eldrör antagligen gjordes rena och därvid sågo fullkomligt eldsprutande ut. Stoet lät sig ej skrämmas det minsta av detta. [---]

Vid niotiden ringde jag upp min släkting arméchefen greve Douglas, berättade för honom om mina upplevelser i skogen på morgonen och bad, att denna häst skulle tillåtas stå i K 1:s stall om den komme till Sverige, då den visat sig vara en värdig krigarhäst, fastän den vore civil. Han lovade hjälpa mig och uttryckte en förhoppning, att jag skulle komma helskinnad hem efter det hela. Jag sade mig ej fråga efter detta, då jag tyckte mig redan hava fått uppleva och uträtta så mycket i livet. (De stora framgångar jag haft sista veckorna hade givit mig en känsla av att jag ej skulle överleva det hela.) Arméchefen svarade då: "Jag vet, att Du kommer tillbaka." Aldrig har jag i så hög grad haft känslan av att ett ord vore inspirerat ovanifrån, och när jag senare kom i direkt dödsfara ljödo dessa ord för mig, och jag såg min släkting för mig. [---]

Då jag befann mig i ett skrivrum bredvid hallen, kom ett kraftigt flynggrepp mot slottet. Jag gick då in till gamla furstinnan Bismarck för att se, om hon behövde något lugnande sällskap. Lyckligtvis var Gottfried Bismarck där. Då jag gick ut därifrån, vislade en del kulor genom korridoren. von Stempel och en högre SS-man vid namn Danziger kastade sig ned bredvid det brandfasta arkivrummet. Jag gick ut i salen och tog ett porträtt föreställande rikskanslerns dotter, grevinnan v. Rantzau, vilket jag lugnt bar ned till en bil utanför stallet. Då jag kom upp igen, hörde jag, att de båda v. Stempelska barnen antagligen voro i översta våningen, och rusade upp dit. Jag kunde blott konstatera, att det

rum, där de antogos vara, redan var ett eldhav. Detsamma var förhållandet med mitt rum. Samtidigt försökte fru v. Stempel, [Victor] Ankarcrona och en tysk chaufför en annan väg. Där påträffade de schweiziske generalkonsulns lik med avslitet huvud och hans maka, fru Zehnder, ännu vid liv. De drogo ut henne och lade henne på en gräsmatta, där doktor Stenström vårdade henne under några timmar. Musklerna på benen voro avslitna, och hon hade skador även i huvudet och bröstkorgen. Fru v. Stempels mod i det ögonblick då hon trodde sig hava förlorat sina barn synes mig beundransvärt. Senare visade det sig, att barnjungfrun vid angreppets början tagit barnen med sig och sprungit ut i skogen.

Min ledande tanke i denna stund var, att jag antagligen var den ende, som hade erfarenhet av något liknande, och jag liksom kände det kokheta vatten, som droppade ned på mig, då jag räddade Stridbecks tavlor i Hamburg. Misstaget att först försöka släcka, skulle jag ej låta upprepas. Jag skrek till alla, att man blott skulle rädda vackra saker. Själv räddade jag bl.a. ett Lehnbach-porträtt av rikskanslern, vilket hängde en trappa upp, en bataljmålning från 1870–71 års krig. En stor replik av Werners målning av kejsarproklamationen i Versailles, vilken den kejsarliga familjen skänkt på Bismarcks sjuttioårsdag 1885, och vilken hade en monumental ram med alla familjemedlemmars vapensköldar, syntes vid första anblicken för stor att taga ut. ---

Mellan kl. 6 och 7 fördes den skadade fru Zehnder med ambulans till sjukhuset i Bergedorf. Då hon en stund innan visat ett ögonblicks medvetande, när jag suttit bredvid henne, och då makarna Zehnder visat mycken vänlighet mot mig, när vi vintern 1943–44 bott bredvid

varandra, följde jag med i ambulansen för att vara bredvid, om hon skulle vakna upp. Strax efter det bilen satte i gång, vaknade hon åter till medvetande och utbrast allra först med lättad röst: "Sie sind hier, Herr Baron." och därefter: "Wo ist er gefallen?" – Lagerfelt: "Er ist gefallen." – Zehnder: "Wo ist er gefallen?" – Lagerfelt: "Auf seinem Posten. Er ist für Ihre alte Eidgenossenschaft gefallen. Um den Frieden Ihres Landes zu bewahren sind Sie beide hier gewesen und er hat sein Leben dafür geben müssen." – Zehnder: "Wo ist er gefallen?" – Lagerfelt: "In dem schönen Heim, das Sie für ihn in Ordnung gestellt hatten." – Zehnder: "Wo waren Sie denn?" – Lagerfelt: "Ich bin zehn Minuten eher aus meinem Zimmer hinausgegangen. Ich bin nur gerettet worden, um Ihnen jetzt behilflich zu sein." – Därefter förlorade hon åter medvetandet men höll fortfarande hårt om min hand. Efter en liten stund slappnade hennes grepp helt och jag frågade sjukvårdaren, om hon redan vore död. Då vaknade hon upp och tog mitt ansikte mellan sina händer och frågade åter efter sin man. Jag upprepade, att han hade fallit på sin post och sade vidare: "Er hat sein grosses Opfer schon gebracht. Sie haben ein noch grösseres Opfer zu bringen: diese schwere Zeit mit Würde zu tragen." – Med svag stämma sade hon sedan: "Ich habe Angst, ich habe Angst, ich habe Angst weiterzuleben", och förlorade medvetandet. – Hon dog strax efter ankomsten till Bergedorf. ---

På kvällen brann fortfarande Friedrichsruh med ljusan låga, och alla, som hjälpt till vid räddningsarbetet, utspisades med soppa från Schönau, som grevinnan Melanie Bismarck serverade, och livsmedelspaket, som jag hämtade i mörkret från stallvinden.

På kvällen planlade Brandel och jag den fortsatta verksamheten och funno den mest praktiska lösningen vara att förlägga beskickningsarbetet till Bollows värdshus strax vid Friedrichsruh och generalkonsulatets arbete till Fischerhaus i Aumühle, där lägret för svenskfödda tidigare varit. ---

Ett par timmar efter midnatt gick jag och lade mig i stallpojkenes säng i selkammaren i det praktiskt taget oskadade stallet.

Måndagen den 30 april

[---] Av [handelsrådet] Nylander fick jag veta, att order givits angående vår omedelbara hemresa, och att regeringen stode bakom detta beslut. – Vidare bad jag Nylander ordna, att jag skulle slippa tala med Ministern under det samtal med UD, som jag just väntade. Under detta samtal [---] blev jag kopplad till personalchefen, som befann sig på Grand Hotel. Nästan i samma ögonblick, som jag fick förbindelsen, kom Brandel instörtande i rummet ytterligt upphetsad över mitt försvinnande. Brandel önskade tala med Ministern, som enligt vad vi kunde förstå, befann sig i omedelbar närhet av den apparat, från vilken personalchefen talade. Brandel fick order till omedelbar hemresa. Jag talade åter med personalchefen och anhöll att åtminstone få stanna kvar något längre och avveckla det nödvändigaste. Fallenius hänsköt denna fråga till avgörande på platsen efter de rådande förhållandena.

Brandel och jag foro därefter i samma bil från Aumühle till Friedrichsruh, och Brandel var hela tiden mycket upprörd. Han meddelade, att han efter samtalet med Ministern och Fallenius fått förbindelse med [byråchefen Sven] Graf-

ström, som framhållit nödvändigheten av omedelbar hemresa. Han sade sig vidare ha fått order av Ministern att söka tvinga mig att genast följa med. Jag tänkte på alla dem, som räknade med beskickningens kvarblivande och tyckte, att beskickningens avresa så här huvudstupa skulle te sig såsom feg flykt för dessa, även om avresa beslutats av politiska skäl (Grafströms intresse i saken kom mig att antaga, att de allierade gjort kraftiga påtryckningar för att påskynda förbindelsernas avbrytande). Vid halvsjutiden talades Brandel och jag åter vid, och han visade ej någon som helst förståelse för min inställning. Jag sade honom, att jag lämnade min plats som attaché och betraktade mig som privatman. Brandel sökte då beveka mig med att min olydnad mot honom kunde menligt inverka på hans karriär, vartill jag svarade, att vi skulle undvika offentliga scener, samt gick min väg. [---]

Jag gick till Riege och telefonerade vid ett-tiden med personalchefen, som återigen gav mig inryck av att finna mig ha handlat rätt. Jag sade, att jag avsåge stanna på platsen, tills jag kunnat underrätta dem om vår avresa, som räknade på vårt kvarblivande, att jag hoppades kunna hinna med detta på tisdag förmiddag, och att jag i varje fall inom ett dygn skulle lämna Friedrichsruh. Fallenius sade mig, att jag efter att ha slutfört vad jag avsåg endast borde tänka på mig själv och ej komma till Stockholm, förrän jag vore utvilad. Jag gick tillbaka till Friedrichsruh och lade mig åter att sova i selkammaren.

Tisdagen den 1 maj

Vid sextiden på morgonen väckte jag [chauffören] Weiss, för att han skulle köra mig olika ärenden över Tritttau till Hamburg. Han sade sig

ej våga detta, enär enligt ryktet Tritttau redan ockuperats av engelsmännen. Jag for emellertid då ensam, först till Tritttau, där den enormt rike redaren Essberger hade ett magnifikt lantställe. Jag hade umgåtts mycket med honom och hans familj i Hamburg och på Friedrichsruh. Då jag vid sjutiden anlände dit, hälsades jag välkommen av Essbergers dotter, [---]

Från Hamburg for jag till Schönau, där jag tog avsked av gamla furstinnan och åt middag med Gottfried och Melanie v. Bismarck. Strax efter middagen kom unga furstinnan Bismarck åkande från Friedrichsruh. Hon var synnerligen upphetsad mot alla svenskar överhuvud taget, enär hon hört, att engelska radion haft en utsändning, vari angreppet mot Friedrichsruh förklarades vara föranlett av misstanken, att Himmler befunnit sig där. Förödelsen av slottet hade alltså förorsakats av svenskarnas därvaro, och hon ville ej ett ögonblick längre hysa några svenskar. Angående den beskickningens DKW, som kvarlämnats på Friedrichsruh, sade hon, att Brandel bestämt sagt ifrån, att denna skulle kvarlämnas på platsen. Jag fattade detta som ett stilla samtyckte från Brandels sida till min hemridning, varom jag nämnt i mina planer på måndagen. Jag talade om hästarna och sade mig ha för avsikt att låna ut den ena tills vidare till grevinnan Eulenburg, så att hon ej vore helt utan kommunikationsmedel. Då utbrast furstinnan Bismarck rasande: "Hästarna äro mina. Jag har låtit ge dem så mycket foder, att de äro mina." Jag svarade lugnt, att jag vore tacksam få veta det pris i svenska kronor hon önskade för den händelse jag senare skulle finna möjlighet transportera hem djuren och uttryckte min förvåning över det hela, då jag visste, att v. Strempel över-

tagit såväl Stridbecks häst [Forsythia] som valacken, vilken tidigare tillhört den duktiga prishopperskan fru Schulmeyer i Aumühle. Furstinan hänvisade mig då att tala med fursten om affärer och uppmanade mig att omedelbart fara till Friedrichsruh med den bil, som fört henne därifrån till Schönau. Fursten hade vid tidigare tillfälle sagt, att han ej behövde bekymra sig om Stridbecks häst, då jag väl toge hand om den av gammal tillgivenhet och med v. Stempel hade jag redan en vecka tidigare träffat överenskommelse att jag skulle köpa hästarna mot betalning i svenska kronor, om jag lyckades föra dem till Sverige. En transport per båt, då ockupationsförhållandena stabiliserat sig, var det alternativ, som då närmast föresvävat mig, och jag hade på lördagskvällen talat med löjtnanten på K 1 [Carl] Lewenhaupt från Geddeholm och överenskommit, att han i så fall skulle taga sig an och rida hophästen. – Då jag kom till Friedrichsruh, sökte jag göra mig i ordning för att starta innan midnatt, den tidpunkt jag nämnt i mitt samtal med personalchefen föregående natt. [---]

Onsdagen den 2 maj

Då jag vaknade vid sextiden, stod solen redan högt på himlen, och jag gick ned till stallet för att förbereda avfärden. Då jag kom dit, hade varken kusken eller stallpojken kommit, vilket syntes mig något egendomligt. Även nyckeln stod ej att finna. Jag gick hem till kusken och frågade efter nyckeln. Denne sade sig ej ha nyckeln utan hänvisade till stallpojken, som uppgavs ligga i en mindre stuga i ett hörn av parken. Sedan jag konstaterat, att han ej låg där, försökte jag på annat sätt komma in i stallet. Alla större dörrar till byggnaden voro ordentligt låsta. På gödseldör-

ren var en kätting fastsatt. Genom en liten bakväg kunde jag dock komma in i garaget och därifrån in till stallet. Där fann jag hästarna darrande av rädsla efter artillerielden under natten, som tryckt in fönstret ovanför den ena hästens spilta, och helt utsvultna, då de synbarligen ej fått mat på halvtannat dygn. Inifrån kunde jag öppna den stora dörren. Då jag skulle sadla Forsythia märkte jag, att tygeln var bortskuren och en sko avbruten. Jag gick genom det utslagna fönstret in i selkammaren och hämtade en tygel och ledde ut båda hästarna, valacken endast försedd med grimma och långt grimmskaft. Den säck, som jag gjort i ordning med mina räddade kläder och matsäck och ställt på kvällen utanför stallet, hade försvunnit under natten. Utan någon som helst packning red jag alltså med båda hästarna från Friedrichsruh. [---]

Torsdagen den 3 maj

[---] På eftermiddagen kom ett ösregn, så att jag blev genomsur och till och med stövlarna fylldes med vatten. Detta blev räddningen för mina fötter, som varit mycket ömma i de för trånga stövlarna. I mörkningen befann jag mig vid en bondgård och bad att få låta hästarna beta på en äng och själv få ligga någonstans. Jag blev vänligt mottagen av bondfolket, som gav mig mat och en filt att svepa om mig, då jag låg på höet i ladugården. Då jag legat ett par timmar, började ett väldigt gny bland en del ryska tvångsarbetare i rummet bredvid och några ansikten stucko in i ladugården för att se, om någon var där. Då engelsmännen befunno sig helt nära, antog jag först, att det var engelsmän, men på morgonen visade sig detta vara oriktigt.

Fredagen den 4 maj

Jag startade på morgonen med att leda hästarna ett par timmar till en by med smedja, där smeden visserligen ej hade några hästskor att tillgå, men skar hovarna sakkunnigt, så att Forsythia kunde orka gå ännu en dag. Byn med smedjan fann jag vara Schülps, där jag visste, att det fanns ett okänt Arbeitskommando från Fuhlsbüttel-fängelset i Hamburg, där ett otal normän fått sätta livet till genom hårt arbete i våt torv, bristande mat och hygien samt urusel behandling i övrigt. [---]

Från Schülps red jag vidare genom Nortorf mot Rendsburg. På vägen stodo ett otal genom låganfall förstörda bilar och under vägen utsattes jag för två låganfall. Vid det första blevo hästarna något oroade men andra gången gingo de alldeles lugnt, trots att all militär omkring oss kastade sig i diket och kulor veno på kanske 20 meters håll både framför och bakom oss. Att gå ned i diket med hästarna skulle nog kommit dem att förstå faran, varför sätet att rida oberörd vidare syntes mig vara det rätta. [---] I Rendsburg kunde jag utan svårighet komma över bron över Kielkanalen och sökte vicekonsul Ens för att orientera honom om beskickningens och generalkonsulatets avresa. Han var bortrest liksom hela hans familj och jag lämnade blott ett visitkort. Från Rendsburg red jag vidare i nordöstlig riktning till Eckernförde. I en bokskog, som jag red igenom, fick jag på mycket nära håll se ett myteri, där en löjtnant hotades till livet av en soldat och antagligen även blev skjuten. Löjtnanten syntes dock ha burit sig dumt åt och stod kyssande en flicka bland truppen. Myterier torde annars ha hört till rena undantagsfallen.

I mörkningen kom jag fram till Hemmelmarck, där Kronprinsessans moster prinsessan Heinrich av Preussen bor. Jag frågade efter sön-dottern prinsessan Barbara av Preussen, med vilken jag sammanträffat i Hamburg, och anmälde mig för att taga med brev till Kronprinsessan. Jag blev bjuden att ligga över natt och hästarna blevo väl omhändertagna av en gammal kusk. Jag sov på natten i ett litet rum byggt som kajuta, med prins Heinrichs båtmodeller och reseminnen. Det stod som reservutrymme för inkvarterade militärer. I övrigt var hela huset fullbelagt.

Söndagen den 6 maj

Vid halvsjutiden lämnade jag Hemmelmarck. Prinsessan Barbara ordnade frukost och matsäck för mig och hade skrivit ett introduktionsbrev till hertiginnan av Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg. Jag red på småvägar förbi det ahlefeldtska godset Ludwigsburg till Grünholz, där hertigen av Schleswig-Holstein, prinsessan Sibyllas morbror, bor. [---] Vid tolvtiden red jag vidare från Grünholz till Kappeln över Flensburg, där Dönitz-regeringen och Himmler för tillfället befunno sig. Bevakningen av staden var därför mycket noggrann, och jag behövde för första gången efter min avresa från Friedrichsruh visa mit "Ausweis". När man sett detta, avdelades en soldat med uppgift att visa mig vägen till svenska konsulatet. Vicekonsul [Emil Ernst] Petersen, som anmodats efterforska mig, hälsade mig välkommen. Jag fick själv bo i hans villa och för hästarna fanns stallplats i hans bryggeri. På kvällen foro vi runt i staden för att leta efter Regeringspräsidant [Wilhelm] Burandt [---] och

om möjligt genom honom få erfara något om vad som försiggick i de inre kretsarna. [---]

Måndagen den 7 maj

På förmiddagen foro Petersen och jag först till danska konsulatet för att ordna min danska viserings giltighet för mer än tre dagar. [---]

Därefter foro vi ut till sjökrigsskolan i Mürvik, där Dönitz-regeringen hade sitt säte, och frågade efter Burandt. Sedan vi utan resultat sökt i byggnaden och sålunda fått se den nuvarande regeringsbyggnaden inifrån, fick Petersen på en dörr se namnet Ohlendorf, chefen för säkerhetstjänstens inrikesavdelning. Till honom hade Petersen hänvisats angående två fartyg med koncentrationslägerfångar, som kommit till Flensburgs hamn. Ett franskt legationsråd, som tydligen representerade Vichyregeringen i krigsfångefrågor, hade vänt sig till Petersen, då det ombord fanns ett antal fransmän. Inne i Ohlendorfs rum funno vi Burandt, vilken återkommit från förhandlingar i Lüneburg. Det överenskomms, att Burandt skulle komma till Petersen på kvällen. Petersen tog upp frågan om fångarna på fartygen, och jag föreställdes som Bernadottes medarbetare. Ohlendorf, som var en ung man med ljusblå ögon, sade, att Standartenführer Rapp skulle komma att sätta sig i förbindelse med oss i frågan.

På eftermiddagen då det franska legationsrådet med sekreterare voro på té hos Petersens, kom Rapp dit. Han var en trettioårs man med juridisk utbildning och ett övermått av energi. För närvarande syntes han vara adjutant åt Schellenberg. Han meddelade, att han fått regeringens fullmakt att företaga alla åtgärder, som kunde visa sig erforderliga för att transportera

samtliga fångar till Sverige. Jag sade mig vara tvungen först underställa Bernadotte saken. Rapp erbjöd mig ett flygplan för att fara till Malmö eller Stockholm för att få kontakt med Bernadotte. Först foro vi dock ut till Mürvik för att söka få telefonförbindelse med Stockholm. Det konstaterades snart, att alla direkta förbindelser voro brutna. Jag uppehöll mig i greve Schwerin-Krosigks Vorzimmer och hade tillfälle att läsa genomslaget av det tal han just hållit i radio. – Efter många ansträngningar lyckades man få igenom ett samtal såsom Führerblitzgespräch över Oslo till Stockholm, och jag kunde nå kontakt med Bernadotte, som omedelbart gav sitt samtycke till samtliga fångars avresa till Sverige och tillsade mig att söka kontakt med vederbörande allierade myndighet på platsen. Hela samtalet hördes mycket illa, och jag förstod, att det definitiva tillståndet från allierad sida skulle sökas i Stockholm. Sedan jag talat, kopplades samtalet in till Schwerin-Krosigk, som satt i rummet bredvid. [---]

Tisdagen den 8 maj

Hela förmiddagen väntade jag i Schwerin-Krosigks Vorzimmer på ett samtal, som skulle komma från Bernadotte. Av statssekreteraren, baron von Steengraacht, föreställdes jag för Schwerin-Krosigk, som just lett ett regeringssammanträde, där den proklamation utarbetats, som Dönitz uppläste senare på dagen. Schwerin-Krosigks person var den tongivande i regeringsbyggnaden i Mürvik. [---] Schwerin-Krosigk tryckte länge min hand [---] Han var tydligen väl orienterad om min person såsom Bernadottes representant och diplomat till häst. [---] Vidare träffade jag på förmiddagen Arbeitsminister Seldte, f.d. ledare

av Stahlheim, jordbruksministern Backe, minister Rosenberg, minister Speer, understatssekreteraren Hencke, envoyén Schnurre. – Fram emot tolvtiden kom samtal från Bernadotte igen och han anbefalldes, att jag skulle söka det engelska tillståndet hos Montgomerys högkvarter. Före samtalet hade jag liksom föregående dag bett Rapp ringa upp Himmler och fråga, om han önskade få något framfört till Bernadotte. Himmler hade sin verksamhet förlagd till rådhuset i Flensburg. På måndagen hade Rapp ringt dit, och till och med ett besök från min sida var på tal. På tisdagen svarade han dock mycket undvikande angående uppringning till Himmler, och av allt att döma hade Himmler redan denna dag lämnat sitt ämbetsrum och befann sig någonstans i närheten av Flensburg. Enligt ryktet någon dag senare vandrade han omkring i skogarna kring Flensburg. [---]

På eftermiddagen uppsöktes jag av tyska Röda Korsets tjänstgörande president, professor Gebhardt. Han medförde en polska, som var god vän med den tidigare av Bernadotte räddade prinsessan Sapieha. Jag föreslog Gebhardt skaffa henne ett tyskt främlingspass och lovade utställa visering på detta. De kommo tillbaka ett par timmar senare, och jag viserade passet. Hon for sedermera tillsammans med de andra fångarna till Sverige. [---]

Onsdagen den 9 maj

På förmiddagen begav jag mig ut till Mürvik för att vara tillgänglig för telefonsamtal från Bernadotte. Först satt jag i amiral Bürknens rum och skrev ett telegram, som skulle inlämnas till en engelsk signalofficer i regeringsbyggnaden för vidarebefordran till Lüneburg. [---]

Amiral Bürkner hade under tiden kommit [---] från Berlin, dit han åtföljt Keitel, då denne hos Sjukoff undertecknat kapitulationen och han behövde nu sitt rum. Jag gick därför in i Schwerin-Krosigks Vorzimmer, där Bürkner just inför ett större antal ämbetsmän, vilka tillfälligtvis uppehöll sig i rummet, lämnade en ingående skildring av sin resa till Sjukoff. Berlin vore så förstört, att han farit från Tempelhof förbi kejserliga slottet och Under den Linden till Sjukoffs högkvarter i en villa i östra Berlin utan att ha kunnat orientera sig, vilka gator han passerat. Av en vink från Steengraacht till kommandörkaptenen v. Krosigk vilken för närvarande tjänstgjorde som sin kusins personlige adjutant, märkte jag, att min närvaro i rummet ej var önskvärd. Jag satte mig då vid ett soligt fönster i korridoren. Strax därefter kom Keitel och gick in i rummet intill. [---] Då intet samtal kommit före lunchdags, ansåg jag mig kunna utgå ifrån, att telefonförbindelserna med Sverige vore definitivt avbrutna, och ordnade, att jag på eftermiddagen skulle besöka fartygen och fångarna i hamnen.

Då jag mellan kl. 3 och 4 på eftermiddagen infann mig hos hamnkommandanten för att föras ut till fartygen, fick jag veta, att det engelska tillståndet redan kommit. Jag besåg först ”Homburg”, där ännu inga fångar voro ombord. Fartyget hade iordningställt efter förhållandena mönstergillt, och livsmedel lastades just ombord. Jag bad kaptenen meddela besättningen, att denna ej finge gå i land i Malmö, och att då Sverige nu avbrutit förbindelserna med Tyskland, de i dylikt fall ej kunde räkna med någon god behandling. Därefter for jag ut till fartyget ”Rheinfels”, som låg ganska långt ute i den vik av Östersjön, som går in till Flensburg. Samtliga

fångar befunno sig då ombord på "Rheinfels". Något hundratal hade tidigare varit på fartyget "Westpreussen", men de hade på förmiddagen överförts till "Rheinfels". Jag lät kalla upp fångarnas förtroendemän på kommandobryggan och höll ett tal till dem om den transport, som förberetts, att de finge flytta över på fartyget "Homberg", som vore betydligt mindre än "Rheinfels", att de i Sverige komme till ett "Durchgangslager" för transport till sina respektive länder, och att Sverige såsom en liten stat hade stora svårigheter att hysa alla de fångar, som på sista tiden kommit till oss. Jag bad dem som avslutning i varje fall ej tvivla på vår goda vilja. En polsk förtroendeman berättade för mig, att under transporten från Stutthof till Flensburg 250 personer kastats överbord. De flesta hade redan varit döda, men många hade ännu varit vid liv. En förtroendeman berättade, att ombord funnos även elva judar, och frågade, om dessa kunde medfölja till Sverige, vilket jag ansåg mig kunna tillåta. En man representerade österrikiska självständighetsmän och frågade, om dylika, till antalet femton, kunde få medfölja till Sverige, vilket jag dock sade mig ej kunna medgiva.

Därefter gick jag runt hela fartyget, vilket företedde en hemsk anblick. En del av fångarna hade ej fått någon som helst föda på fem dagar och stirrade helt apatiskt framför sig. Då jag skulle lämna fartyget, sökte sig en tysk tillhörande den grupp på omkring 250 tyska medborgare, vilka fingo kvarstanna i Flensburgs hamn, fram till mig och berättade, att han var kommunist, hade suttit fängslad i åtta år och att han hade sin familj i Flensburg. [---]

Torsdagen den 10 maj

Kl. 08.00 avgick "Homberg", där alla fångarna under natten lastats, till Malmö, och inga intermezzon anmäldes från detta tillfälle. Petersen körde mig omkring på förmiddagen i Flensburg, och på eftermiddagen ut till Glücksburg. [---] På vägen från Glücksburg var jag inne i Mürvik för att taga avsked och lovades före min avresa en intressant handling. Denna kom med bud sent på kvällen och befanns vara en Aufzeichnung, varav framgick, att regeringen låtit inleda straffrättsligt förfarande mot dem, som varit ansvariga för missförhållandena ombord på "Rheinfels". [---]

Fredagen den 11 maj

Red från Flensburg kl. 06.40 och passerade tyska gränsen i Crusaa, där jag varit på onsdagskvällen med konsul Ryder och förberett införsel av hästarna i Danmark. Genom den hjälpsamma karantänveterinärens förmedling hade danska lantbruksministeriet under torsdagen telefonledes lämnat sitt tillstånd till införsel utan någon som helst väntan i karantän. Jag red vidare förbi Graasten, Dybböl, Sønderborg och Augustenborg till Mommark, där en färja skulle gå till Fyen. Jag hade fått veta i Crusaa, att den färjan vore förstörd genom sabotage, men att en annan färja skulle sättas in på lördag morgon. Vid ankomsten till färjlägret erfor jag, att ingen färja torde komma att gå närmaste tiden. Lyckligtvis fann jag dock en skadad segelskuta, som skulle bogseras till Faaborg på lördagsmorgonen. Med brandkårens från Sønderborgs hjälp blevo hästarna tidigt på morgonen, sedan de vilat hela natten, lastade i skutans lastrum. Skepparen var synnerligen rejäl, lät mig ligga i en koj

hos matrosen. [---] En tullman kom och frågade efter namnet på den konsul, vars stallpojke jag vore anställd som, och jag visade mitt pass. Ej heller efter detta ville skepparen hava någon betalning för all hjälp, och i Faaborg fick jag ett rikligt mål mat i hans hem. Från Faaborg red jag vid tvåtiden i het sol till Krengerup. [---] Jag kom fram först vid åttatiden, då några ovederhäftiga danska frihetskämpar visat mig en felaktig genväg. Jag hade av Petersen annars fått en bra karta över Danmark; från Friedrichsruh till Flensburg hade jag ridit utan karta.

Söndagen den 13 maj

Vilade ut på Krengerup, som nästan var det vackraste ställe jag någonsin sett både ifråga om arkitektur, konstsamlingar och park. [---] Läns-grevens, vilka voro ungefär jämnåriga och nära vänner med danska kungaparet, voro ensamma hemma och skötte om mig på allt sätt. Jag dres-syrred Forsythia på gården, som hade djup sand som en ridbana, enär hela familjen var passionerade hästvänner. Jag meddelade [minister Gus-taf] v. Dardel i telefon, var jag befann mig.

Måndagen den 14 maj

Red kl. 05.00 från Krengerup i den underbaras-te soluppgång och glittrande majsol österut till Nyborg. På vägen mötte jag kilometerlånga kolonner av tyska trupper, vilka i god ordning till fots begåvo sig mot Tyskland. Från Nyborg for jag med färja till Korsör lastad i järnvägsvagn tillsammans med hästarna, och därifrån red jag vidare förbi Slagelse. [---]

Tisdagen den 15 maj

For vid sextiden på morgonen med tåg till Köpenhamn, dit jag kom vid niotiden. Jag fick bo

hos v. Dardels, som alltid varit mycket vänliga mot mig, först såsom Jean Jacques' Uppsalakam-rat och senare, då ministern som personalchef ordnade tjänstgöring för mig på departementet år 1941. [---] Vidare var jag upp på danska utrikesministeriet, hälsade på avdelningschefen Hwass och sekreterare Kronman, som varit min kollega i Hamburg och nu tjänstgjorde på protokollet.

Onsdagen den 16 maj

Åt en härlig lunch med Kronman, som skaffat passersedlar från lantbruksministeriet för båda hästarna. For med tåg till Roskilde, där jag be-undrade domkyrkan och dess kungagravar. Då intet tåg gick vidare på kvällen till Fredrikslund, gick jag till Ledreborg, där jag fick middag och övernattade.

Torsdagen den 17 maj

Startade kl. 03.00 per cykel till Frederikslund, där hästarna vilat ut. Red vid elvatiden därifrån mot Helsingör. I Fredrikssund orkade ej hästar-na längre, och jag måste övernatta där. Hästarna gingo på bete och jag låg på ett litet hotell.

Fredagen den 18 maj

Red genom bokskogen förbi Fredriksborg och Fredensborg till Helsingör, där hästarna och jag lastades i en järnvägsvagn och kommo över med färjan på middagen. Sedan hästarna ställts i ka-rantän, jag själv badat och alla mina kläder och övriga tillhörigheter desinficerats for jag med nattåget direkt till Stockholm för att anmäla mig för personalchefen och Ministern.

Hela den sista tiden i Tyskland hade jag känt mig som redskap för en högre vilja, och det är med djup och vördnadsfull tacksamhet som jag efter min hemkomst deltagit i högmässor i min hemförsamlings kyrka, Kärna, på vars kyrkogård bland andra min farfars far, Sofia Albertinas hovmarskalk, är begravnen, i Linköpings domkyrka, där den förste Israel Israelson Lagerfelt, förhandlare i Brömsebro och sändebud hos Cromwell, vilar bakom högaltaret, och i Vikingstad, där jag lade blommor på min brylling Otto Lagerfels grav, vilken stupade i Finland år 1942.

Slutord

En överblick av IL:s dagboksanteckningar i för-
ening med undertecknads personliga minnen av
honom, ger anledning till flera reflexioner.

Intrycket är att han var en begåvad, pliktrogen och varmhjärtad person, samtidigt viljestark och egensinnig. Framtoningen av hans karaktär visar att han var genomsyrad av ett aktningvärt, men nog så otidsenligt, riddarideal. Till detta hör ett kristligt sinnelag med vilja att hjälpa ut-satta, illustrerat av hans omsorg om lärarinnan och församlingssystemen fröken Norström. Mot-sättningen i denna sak mellan IL och furstinnan Bismarck kan väl förefalla bagatellartad i denna upprörda atmosfär. Den visar dock klart IL:s intresse av att hjälpa den av alla hamburg-svenskar avhållna och självuppoffrande damen.

Man kan samtidigt undra hur förhållandet tedde sig för den i detta sammanhang nämnda ”smutsiga polska tjänsteflickan”. Furstinnan var, enligt vad som sägs, ingen hård arbetsgivare, men den då rådande nationalsocialistiska dogmen bestämde att polackerna var ”Untermen-

schén” och i det tyska storrummet endast avsedda att förrätta de lägsta sysslor åt herrefolket.

Lika markant är IL:s hjälp och stöd till de av folkdomstolen dödsdömda svenska kommunisterna Ponthan och Svensson. Gripande är också hans försök att i ambulansen ge tröst åt den vid bombanfallet svårt skadade fru Zehnder, den schweiziska generalkonsulns maka, som dog medan han höll hennes hand.

Till riddaridealet hör också den särskilda känslan för aristokrati i trångmål; detta förenat med en högst levande historiesyn. Sålunda beslöt han, närmast i ”oträngt mål” att underlätta fursteparet Eulenburgs inresevisum till Sverige. Han kunde inte glömma att fursten var svensk greve Sandels, sondotterson till en av idolerna från *Fänrik Ståls sägner*, fältmarskalken och riksståthållaren Johan August Sandels.

Genom dagboken får man intrycket att IL i sina aktioner hölls om ryggen av UD:s personalchef, utrikesrådet Harald Fallenius (1899–1947); vidare att kung Gustav V på något sätt visat missnöje med Richerts negativa inställning till den Eulenburgska saken. Detta skulle i sin tur gått ut över Richerts alltför självständigt handlande attaché. Richert ansågs på flera håll inom UD osäker och räddhågad, vilket i fallet Eulenburg kan ha tagit sig uttryck i oro för att de allierade skulle misstycka att tyskar fick inresevisum till Sverige, jfr K. Molin, artikel ”Arvid Richert”, *Svenskt Biografiskt Lexikon* h. 147, 1998, f. 161–162.

Efter dödsfallet skrev Richert i en nekrolog över IL (SvD 20/9 1945):

”Vid fullgörandet av de mångskiftande uppgifter som åvilade beskickningen i krigets

slutskede lämnade IL helhjärtat och tappert sin medverkan. Han skydde inga faror och inga besvärligheter och tänkte aldrig på att spara sig. Han brann av iver att få vara med då det gällde särskilt påfrestande hjälpexpeditioner; utan tvekan och utan hänsyn till hotande faror, ställde han sig villigt och glatt till förfogande då fråga var om att rädda eller hjälpa dem som voro i nöd eller eljest i behov av hjälp. Han gav sina krafter till det yttersta i hängiven pliktuppfyllelse.”

I ett gripande brev till tack för Richerts kondoleans skrev fadern Israel Lagerfelt den 21 september om den ousägliga sorg som drabbat familjen genom förlusten av en son som aldrig berett dem annat än tillfredsställelse och glädje. (Arvid Richerts arkiv, Landsarkivet i Göteborg)

Under sin tid som uppsalastudent, kanske tidigare, intresserade sig IL mycket för ridning. Han togs om hand av den utmärkte akademistallmästaren greve Percy Hamilton. Under tiden på Friedrichsruh mognade så hans planer att med förutsedda faror och besvärligheter föra två hästar

till Sverige den långa vägen genom Schleswig-Holstein och Danmark. Under tiden IL färdades ridande visste man i UD inte var han fanns. I ett bekymrat telegram till Foreign Office den 5 maj, begärdes upplysning om brittisk trupp haft kontakt med honom. Att detta egendomliga företag lyckades, framgår av ett kvitto utställt av löjtnanten vid Livregementet till häst greve Carl Levenhaupt, att hästarna välbehållna stod i K1:s stall. Kvittot och andra handlingar återfinns i det väl förtecknade och ordnade Lagerfeltiska släktarkivet på Lagerlunda.

Man kan slutligen spekulera över att IL efter hemkomsten besökte sina faders gravar i Linköpings domkyrka och på Kärna kyrkogård. Han ansåg sig under alla livshotande situationer ha stått under högre makts beskydd. Ödet ville dock att han kort därefter skulle falla offer för en närmast trivial olyckshändelse som med bättre tur kunde ha inskränkt sig till ett arm- eller benbrott.

Not

1. WO:s anmärkning: Veit Harlan (1899–1964), framstående filmregissör ställde sig i den nationalsocialistiska propagandans tjänst, bl.a. med den starkt antisemitiska filmen ”Jud Süß”, 1940. Harlan dömdes för brott mot de mänskliga rättigheterna, frisläpptes 1950, och fortsatte sin verksamhet i dåvarande Västtyskland. Han var gift med skådespelerskan Kristina Söderbaum (1912–2001), som medverkade i hans filmer. Sonen Kristian (f. 1939) uppfostrades till en början hos släktingarna Rosenmüller på

godset Tyllinge i Tjust. Han verkar som designer i Zürich. – Emil Liedgrens psalm 533 (1937 års psalmbok), som handlar om brott och försoning, och som IL ansåg att Harlans borde ta till sig, lyder i första versen: ”Min Gud är en väldig hjälte, som ej sänder frid men svärd. Rättfärdighet heter hans bälte och rättvist han dömer sin värld. När rätt och sanning förjagas, han reser sig upp i harm. Och svartaste mörker dages när Herren blottar sin arm.”

DICK HARRISON

Jarlens sekel: En berättelse om 1200-talets Sverige.
 Stockholm: Ordfronts förlag, 2002. 624 s., illustr.,
 person-, områdes- & ortreg.

En insamling till en gammaldags skrivmaskin åt en känd populärhistorisk författare för att han inte skulle kunna skriva så tjocka böcker föreslogs en gång i en skämttidning. Men det handlade inte om Dick Harrison och hans 600-sidiga bok *Jarlens sekel*. Skämt åsido, så är detta en i sak bra och mycket innehållsrik bok. Harrison kan med den sägas ha fyllt en lucka för 1200-talet i vår litteratur. I motsats till grannländerna saknar vi tyvärr en rejäl översikt över vår medeltidshistoria på vetenskaplig grund. Roséns för exakt 40 år sedan utgivna och då så användbara första del av *Svensk Historia* har senare tryckts om med allt magrare innehåll, och Lindkvist-Ågrens 20 år yngre bok *Sveriges medeltid* var redan från början rätt tunn.

Till kunskapen om vår tidiga medeltid i denna äldre litteratur, inklusive *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, har under de senaste årtiondena lagts ny. Ur denna splittrade och inte helt lättillgängliga vetenskapliga litteratur har Harrison lyckats utvinna och hyggligt återge det mesta av betydelse rörande 1200-talets Sverige. Uppskattningen härav hindrar emellertid inte recensenten från att också ha en hel del kritiska synpunkter.

Med hänsyn till Birger jarls huvudroll i framställningen är det märkligt att jarladömet som institution inte ägnats större intresse i boken och fått en samlad behandling. Oavsett om det var den gamla jarlatiteln eller den nya hertigtiteln som Birger jarls söner bar, var det här fråga om en fast institution, som bestod även när det inte fanns någon jarl eller hertig; under inflytande av den kanoniska rätten hade jarladömet

kommit att betraktas som juridisk person. Ämbetet gav sin innehavare höghetsrättigheter, sådana som att ta egna män, vilka avlade mans- och trohetsed till sin herre, att uppbära den största hedersboten efter kungen vid dråp på sådan man, att ha rätt till viss hamnplats, att mottaga trohetsed (*homagium*) av präster, att rida med 40 hästar och att använda nådeformeln *Dei gratia* i sin titel.¹

Jarlen förfogade liksom kungen i tjänsten över ett komplex av spridda gods och gårdar, inkomster och tillgångar, bl.a. skatt från några kushäradar och en tredjedel av tributen från Gotland, och han hade även viss lokal domsrätt och patronatsrätt till några kyrkor. Det gods i Östsverige som följde med jarlens, senare hertigens, ämbete fick lika litet som kronogodset i övrigt avsevärdas eller i varje fall inte minskas. Först när Nyköpingshus med fögderi knöts till sveahertigens ämbete försågs detta med ett territoriellt avrundat välde. Harrison anser att det sena 1200-talets hertigar hade mindre makt än en äldre tids jarlar, men han förklarar vederligen inte detta förhållande, som rimligen var en följd av kungamaktens tillväxt.

En populärvetenskaplig bok som denna bygger praktiskt taget helt på andras forskningsresultat. Författaren har, som sagt, fångat upp det mesta, om än med någon övervikt för arkeologers nyare rön på beaktning av historikers och kulturgeografer. På grund av källäget är dock mycket av det som berättas om livet på 1200-talet giltigt snarare för senmedeltiden eller äldre tid i allmänhet. Detta stoff kunde med fördel ha sparats till en särskild bok, i synnerhet som där finns en del alltför utförliga och detaljerade redogörelser för olika saker.

För sin populärhistoriska bok har Harrison således utnyttjat verk av många forskare, men dessa blir sällan korrekt behandlade. Arbeten som ligger till grund för långa och viktiga textpartier i boken, ibland på gränsen till plagiat, nämns inte alls i texten, utan de

och deras upphovsmän får sökas i den finstilta litteraturförteckningens namnmassa, om man nu vet vad man skall leta efter. Andra forskare omtalas i texten – till synes slumpvis och gärna med professorstitel. Därtill är Harrison alltför benägen att magistralt betygsätta andras resultat utan att själv ha forskat på området ifråga och avfärdar ibland välgrundade forskningsrön som ”kvalificerade gissningar”.

Jarlens sekel är som sagt en bra och kunnig bok vad gäller själva innehållet, men den hade vunnit på att författaren i vissa avseenden behärskat sig lite. Om han exempelvis avhållit sig från alla påståenden av närmast skönlitterär art om vad olika 1200-talspersoner kände och tänkte, från onödiga jämförelser med nutida förhållanden, från en pinsam privat uppgörelse i en namnstrid (Bjälbo- eller Folkungaätten?) och från ett antal exklamationer, som skulle göra sig bättre i en muntlig framställning. Att Harrison skriver fort och mycket är inte heller någon ursäkt för språklig stilblandning, som låter ord från högprosan tumla runt med moderna slanguttryck, för bruk av gammalstavade egennamn vid sidan av moderna, normaliserade, för viss osäkerhet ifråga om ordval samt för ett antal tjugiga upprepningar (ordet ”scenario” möter inte mindre än åtta gånger i ett kort textavsnitt) m.m.; en redaktionell överarbetning av texten hade inte skadat.

Avslutningsvis vill jag – utan särskild adress – passa på att förmedla en nyttig lärdom från den gamle inspektorn vid mitt läroverk, nämligen Eli Heckscher, nestorn inom ekonomisk historia och en uppskattad föreläsare i radio på 1930-talet. Han betonade att man som författare har ett mycket större ansvar när man skriver en populärvetenskaplig framställning än när man skriver för fackmän, eftersom dessa till skillnad mot övriga läsare själva kan kontrollera textens akribi etc.

Birgitta Fritz

1. Birgitta Fritz, ”Jarladömet – sveahertigdömet”, *Historisk Tidskrift* 1971, s. 333–351 med där anförd litteratur; se även Hans Gillingstam, ”Hertigtitelns införande i Sverige”, *Historisk Tidskrift* 1972, s. 155–157.

LARS-OLOF LARSSON

Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?

Stockholm: Prisma, 2002. 398 s., illustr., ort- och personregister.

Trots en bristande historiet utbildning i skolan reagerar nog de flesta svenskar på namnet Gustav Vasa. Jag tror, kanske snarare hoppas, att många vet något om honom; att han väcker vissa associationer. Jag skulle tro, att han är en av de absolut mest kända svenska historiska gestalterna. För många av oss finns en perfekt bild av honom, nämligen Carl Milles staty i Nordiska museet. Statyn har ju som bekant en fantastisk placering. Den är omöjlig att inte se när man besöker museet, och generationer av svenskar har på detta sätt fått sin bild av Gustav Vasa. Han ser verkligen ut som en landsfader: stor, pompös och allseende.

En stor mängd litteratur har genom tiderna publicerats om Gustav Vasa. Bland denna litteratur finns många biografier, men utmärkande för dessa är att de nästan alla är av äldre datum. Ivan Svalenius gav 1950 ut en numera närmast klassisk biografi. Michael Roberts gav ut en 1967. Några moderna, vetenskapliga biografier finns för övrigt inte. Den professionella historieforskningen har i stället inriktat sig på olika problemområden under svenskt 1500-tal. På detta område har forskningen däremot varit flitig. Under flera decennier var det inte särskilt gångbart att skriva moderna biografier över kungar och statsmän. Nu har klimatet förändrats. Nu publiceras biografier för

fullt. Jag är medveten om att den givna bilden är starkt förenklad.

Den synnerligen kompetente Växjöhistorikern Lars-Olof Larsson har skrivit en modern biografi över Gustav Vasa. Det är en mycket välkommen utgåva. Larsson är synnerligen väl rustad för uppgiften. Han har ägnat ett helt forskarliv åt medeltiden och 1500-talet. I många av hans skrifter har Småland stått i centrum, och detta var ju ett landskap som kom att spela en stor roll för Gustav Vasa.

Inledningsvis ger Larsson på några sidor en snabbskiss över bilden av Gustav Vasa genom tiderna. Det är en mycket skicklig skriven text, men det finns tyvärr ett allvarligt fel med den – den är alldeles för kort. Då nu en osedvanligt lämpad historiker ger sig tid att skriva en omfattande biografi över Gustav Vasa hade det varit roligt och givande om det även hade funnits plats för en historiografisk framställning. Jag nästan hör Larssons invändningar: men då hade boken ju blivit än längre! Ja, men hade det gjort någonting? Eftersom boken syftar till att samtidigt vara en vetenskaplig och populärhistorisk framställning behandlar förvisso Larsson den tidigare litteraturen om kungen, men en mer samlad bild av synen på honom genom tiderna hade varit intressant att få. Det sagda innebär inte att det inte i framställningen finns många punktvisa hänvisningar och kommentarer till den äldre litteraturen.

Larsson skriver i inledningen att "Läsaren får vara beredd på en rad nytolkningar av såväl enskilda som övergripande problem, vilket också motiverar den vetenskapliga notapparat som diskret dokumenterar texten". "Nytolkningar" – ja, på så sätt att många nya fakta och tolkningar av dem framtagna av många forskare, däribland inte minst Larsson själv, har satts samman till en enhet. I det spännande avslutningskapitlet tonar trots allt fram en ganska traditionell bild av kungen. Det är ingen kritik mot Larssons bok;

möjligen en kritik mot de starka orden om en "rad nytolkningar". Allt beror förstas läsarens förkunskaper och förhandsinställning.

Efter inledning och prolog är boken indelad i tre huvudkapitel: "Befriaren" (s 19–78), Riksbyggaren (s 79–268) och "Landsfadern" (s 269–362). Boken slutar med en kort epilog, noter, käll- och litteraturförteckning samt ort- och personregister.

Varje huvudkapitel innehåller en rad underkapitel. Läsaren noterar att av rubrikerna på de tre huvudkapitlen är det första och det tredje satta inom citationstecken medan det mellersta saknar sådana. Dessa rubriker bör antagligen tolkas på så sätt att Larsson tycker att det kan sättas i fråga om Gustav Vasa verkligen var befriare och landsfader; däremot inte att han var riksbyggare.

Att här gå in på enskildheter i Larssons bok är egentligen en omöjlig och på ett sätt föga givande uppgift. Låt mig istället bara ge några spridda kommentarer.

En ständigt svår fråga för en levnadstecknare och då inte minst om det rör sig om en person som Gustav Vasa måste vara balansen mellan personen och tiden. Hur mycket måste författaren berätta om händelserna och strukturerna? Det var ju i dessa som kungen verkade. Jag tycker att Larsson har löst denna fråga på ett mycket elegant sätt. Han glömmer aldrig att det är en biografi han skriver. Kungen försvinner aldrig. Nu är det naturligtvis svårt att skriva Sveriges historia under första hälften av 1500-talet utan att hela tiden ta in kungen i handlingen. Vad man än tycker om honom, så stod han onekligen i centrum. Å andra sidan är inte Larsson rädd för att ge läsaren de kunskaper som behövs för att bedöma kungens handlande i olika situationer. Larsson är inte heller rädd för att då och då ge sin egen "avsidetsreplik" till kungens handlande; gärna försedd med en lätt fördömande

de knorr. Möjligen kan jag tycka att just dessa Larssons kommentarer inte ger så mycket.

Larsson får med förbluffande mycket av Sveriges historia under Gustav Vasas tid. Jag kan inte komma på någon aspekt som är helt bortglömd: vägen till makten, släktförhållanden, relationer till olika grupper och maktcentra i Sverige och utlandet, reformationens införande, bråk med grupper och enskilda personer, protesterna och upproren mot honom, näringsliv, jordbruks- och handelspolitik m.m.

En stor styrka hos Larsson är att kungen och hans familj inte glöms bort i allt detta. Då och då stannar Larsson till och berättar vad vi med någorlunda stor säkerhet kan veta om kungafamiliens "privata" liv; ett i och för sig helt anakronistiskt uttryck, som Larsson inte heller använder. Som de flesta vet, finns ju i det s.k. Gustav Vasas registratur en stor mängd brev från kungen till en närmast oändlig rad av adressater. Det är en fantastisk läsning och låt mig här få återge ett av de citat som Larsson förnöjer läsaren med. Det är hämtat från ett avsnitt där Larsson skriver om kungen som familjefar. Det gäller en situation 1540. Mötet i Örebro var slut. Hela familjen hade varit där. Kungen och drottningen begav sig till Älvsborg och lämnade kvar barnen. Sten Eriksson (Leijonhufvud) fick strax därpå instruktioner. I dessa står bland annat:

"Vidare när Gud vill att de komma fram skall det hållas god vakt natt och dag, både för eld och annan faras skull. ... Vidare skall ni säga till Taubenheim (Eriks hovmästare) och jungfru Margareta att barnen kunna få den mat de har lust till, om det är mera kött, fisk eller annat. Dock bör de inte äta färsk fisk, finska gäddor och annan fisk som dem icke bekväm är. Utan låta dem giva god bergensfisk, goda flundror och spättfisk, dock icke för mycket lutblött Vidare så sänder vi också (med brevdragaren) våra barn några pome-ranser. Men de skola icke giva dem alltför mycket

åt gången, utan passeligt. Men vi tror väl att andra snart gör slut på dem om de själva får råda."

Bara dessa få rader innehåller mycket som är typiskt för kungen. Försiktigheten och misstänksamheten lyser igenom. Larsson använder citattekniken på ett väl avvägt sätt; inte för mycket och inte för litet. Gustav Vasas brev är förvisso tacksamma att citera.

I slutkapitlet skriver Larsson mycket sympatiskt att han hoppas att de givna citaten kan hjälpa läsaren att själv forma sig en bild av kungen. Men naturligtvis och med all rätt ger sig Larsson på att i slutet av boken ge sin egen bild av kungen. Det är en lysande sammanfattning av boken. Gustav Vasa framställs sannerligen inte som en "god" människa. Han var hela tiden mycket beräknande och misstänksam mot närmast alla och envar. Han var en slipad politiker som hela tiden försökte bedöma människor och händelser efter den nytta, eller farlighet, som de kunde utgöra för honom. Han var ytterligt sniken på det privata området. Han var en synnerligen skicklig demagog. Han verkade efter maximen att ändamålen helgar medlen. Han kunde, kort sagt, vara urtypen för Machiavellis *Fursten*. Det är Larsson som för fram likheterna mellan Gustav Vasa och *Fursten*. "Det står höjt över alla tvivel att Gustav var en oerhört skicklig politiker, särskilt när man bortser från moraliska principer av mera tidlöst slag." Så skriver Larsson på ett ställe i sammanfattningen och läsaren kan inte annat än instämma i detta omdöme.

En läsare van vid gängse vetenskapliga framställningar reagerar måhända en del över Larssons "moraliska indignation" över Gustavs sätt att uppträda.

Larsson gör flera roliga jämförelser med sentida svensk politik och politiker. Han skriver bland annat att åtskilliga svenskar av idag delar Gustavs starka oro för att blanda sig i Europas affärer. Det är tryggare att hålla sig inom sina gränser, tyckte både kungen och hans sentida motståndare till EU, EMU och NATO.

(Exemplifieringen av de sistnämnda företeelserna är recensentens, inte Larssons.)

Det kan möjligen förvåna att andra ledet av bokens undertitel "tyrann" inte alls tas fram i det avslutande kapitlet. Så sker nämligen med det första ledet "landsfader". Larsson visar hur detta begrepp är ett omdöme som redan Gustav Vasa närmast själv var med att skapa och som sedan har tagits upp genom århundradena. Det har fått närmast mytisk karaktär; i likhet med bilden av Tage Erlander som landsfader. Men tyrannbegreppet diskuteras inte, och det gör nog Larsson rätt i. Definitioner är alltid svåra, men tyrann var knappast kungen. Larsson framstår som kritisk till kungen i mångt och mycket, men det är inte tal om någon omvärdering av hans roll i Sveriges historia. Ibland kan jag tycka att han alltför ofta betonar hur falsk den offentliga bilden av Gustav Vasa som en (god) landsfader är. Nog har väl nu ganska länge kungens mindre "goda" sidor ofta lyfts fram i forskningen. För inte är det väl bara undertecknad som under sin studietid hade glädjen att läsa igenom hela Gustav Vasas registratur som redan före Larsson insett att kungen inte var särskild "god"; mätt med tidlösa moraliska principer.

Det finns således ett och annat uttryck och resone-mang som läsaren då och då reagerar inför, men det är bara som det skall vara. Det är en synnerligen läsvärd bok. Det måste ha varit en enorm uppgift att skriva denna biografi. Lars-Olof Larsson har avgjort lyckats på ett utmärkt sätt. Boken har fått Augustpriset och har länge legat på bestsellerlistorna. Det är roligt inte bara för Lars-Olof Larsson utan också ett glädjande bevis för det starka historieintresset i Sverige. Och den som säkert gläder sig allra mest åt detta är Gustav Vasa i sin himmel eller var han nu är.

Ulf Söderberg

GUNNAR WETTERBERG

Kanslern: Axel Oxenstierna i sin tid, 1–2.

Stockholm: Atlantis, 2002. 1068 s., inb., illustr., inkl. personregister.

Låt det genast bli sagt: Gunnar Wetterbergs biografi över Axel Oxenstierna är ett beundransvärt arbete. Wetterberg har, uppenbarligen på ganska kort tid, skrivit en utförlig och på det hela taget välavvägd levnadsteckning över Sveriges förmodligen mest inflytelserike statsman nedom tronen. Det är en stor prestation.

Som bekant är det ytterst vanskligt att värdera historiska personligheters insatser och därför också att jämföra deras grad av betydelse. Men i den mån den enskilda människan inverkar på historiens förlopp måste Axel Oxenstierna rimligen anses vara en av de svenskar som betytt mest. Att han hade oerhört stor inverkan på statsförvaltningens utformning under de grundläggande 1620-, 30- och 40-talen kan knappast förnekas. För trettioåriga krigets förlopp och därmed för hela Europas historia hade han också betydelse. Från sin hemkomst till Sverige 1636 och fram till Kristinas tronbestigning 1644 fungerade han ovedersägligen som statsledningens ledande person. Detta hindrar inte att hans betydelse i vissa avseenden säkert överskattats, eftersom han i likhet med en del regerande monarker brukar tillskrivas i stort sett alla statsaktioner som skedde under hans makts dagar. Dock var Oxenstiernas inflytande stort nog och det inte bara under förmyndartiden utan under hela hans tid som kansler, från ämbetsstillträdet 1612 till dess att han avled 1654.

Det var alltså på tiden att en utförlig biografi skrevs över Axel Oxenstierna. Till det imponerande med Gunnar Wetterbergs tvåbandsverk hör att det, trots

de många aspekter av kanslern och hans tid som belyses, är så väl sammanhållet. Axel Oxenstierna framträder verkligen i helfigur. Wetterberg försummar varken inrikes- eller utrikespolitiken, men han tecknar också en detaljrik bild av kanslern som människa. Det är inte så lätt att komma 1600-talets människor in på livet – inte ens en så väldokumenterad person som Axel Oxenstierna – men Wetterberg har åstadkommit ett i mitt tycke utmärkt porträtt. Hans grepp om de in- och utrikes komplikationerna är också gott. Framställningen innehåller en del onödigt utförliga bakgrundsteckningar och utvikningar, men stilen är spänstig och precis.

Biografiförfattare brukar ofta tillvitas alltför stor förståelse för sitt föremål, men Wetterberg har på det hela taget hållit distansen. Fast visst har han levt sig in i sina huvudpersoner när han skriver att det ”för den sentida läsaren vilar (...) något sorgesamt profetiskt” över Gustav II Adolfs avsked till ständerna 1630 (s. 515) och om kungens ”gripande brev till kanslern” senare samma år (s. 576 ff.).

Något som Gunnar Wetterberg själv påpekar (s. 1029) är att hans arbete helt och hållet bygger på litteratur och tryckta källor. Om detta är inget negativt att säga. Eftersom någon fullständig biografi över Axel Oxenstierna inte alls funnits tidigare finner jag det för min del fullt naturligt att Wetterberg sökt göra en syntes av det underlag som finns i tryck. Redan detta material är naturligtvis oerhört omfattande och författaren har inte haft en sportslig chans att läsa in sig på allt. Något som tyvärr minskar bokens användbarhet i vetenskapliga syften är att litteraturhänvisningarna är så sparsamma. Wetterberg för på vissa ställen en direkt och ofta intressant dialog med tidigare forskning (t.ex. s. 624 f.), men långa stycken lämnas läsaren i total ovetenhet om varpå framställningen bygger. Att förlaget velat undvika en notapparat är för all del förståeligt, men en avslutande käll- och lit-

teraturredovisning kapitel för kapitel hade man gott kunnat bistå läsarna med.

När nu detta är sagt vill jag framhålla att Wetterberg hållit sig väl à jour med den nyare historiska litteraturen. Nattstånden är hans framställning minst av allt. Desto intressantare är att hans bedömning av en ytterst viktig fråga, den om varför Sverige ingrep i trettioåriga kriget, är helt och hållet traditionell. För Wetterberg tycks det alldeles oproblematiskt att utgå från att ingripandet 1630 främst skedde av säkerhetspolitiska skäl och att svårigheterna att avveckla kriget berodde på att man inte gärna kunde uppge den uppnådda makställningen utan vidare. Hos honom är Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna absolut inte i Livland och Tyskland för att i enlighet med den feodala samhällsformationens inneboende logik tillägna sig feodaleränta. Ej heller är de i första hand ute efter handelspolitiska fördelar, även om de naturligtvis intresserade sig för tullinkomster som ett medel att finansiera kriget. Som Wetterberg ser det var det framförallt Sveriges och Vasadynastins säkerhet det handlade om, både för kungen och för kanslern (s. 303, 440, 462, 488, 497 ff., 501 ff.). Och den som skriver dessa rader tror att han har alldeles rätt i det.

Bokens akribi är på det hela taget, såvitt jag kunnat se, god. En del felaktigheter kan förvisso beläggas, men i en så sakrik text får det nog ses som oundvikligt. Som exempel kan nämnas att Wetterberg på ett ställe förväxlat Riga och Reval (s. 120), att han felaktigt uppger att lantmarskalken valdes på Riddarhuset (s. 386) och att uppgiften att Johan Strömfelt 1634 blev landshövding i Södermanland (s. 495, not 10) är oriktig. Ett par citat kan för läsaren framstå som hämtade ur Oxenstiernas brev men är att döma av språkformen uppenbarligen tagna ur den sentida litteraturen (s. 315, 318).

En smula pikant ur demokratisk och meritokratisk synvinkel är Axel Oxenstiernas sociala bakgrund, dvs.

hans mycket höga börd. Aldrig har den svenska utrikespolitiken varit framgångsrikare, mätt med sin egen tids mått, än när rekryteringen av rikets högsta ämbetsmän insnävades av de mest irrationella bördshänsyn. Inte nog med att de ledande statsmännen, Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna, härstammade från det medeltida högfrälset. De nära blodsbanden till trots var de gamla svenska frälssläkterna kapabla att under samma skede prestera inte bara kungen och hans kansler utan också fältherrar och administratörer som Johan Banér, Lennart Torstensson, Klas Fleming och Karl Bonde.

Men för att bemanna den utökade statsapparaten med ämbetsmän och officerare var den gamla adeln som bekant alltför fåtalig. Helt och hållet klargörande är inte Wetterbergs diskussion av rikskanslerns förhållande till de dugliga uppkomlingar, som han insåg behövdes och som han förde fram till höga poster (s. 701 ff., 813). Kanslerns motstånd mot att släppa in Johan Adler Salvius i riksrådet kan ha berott på ren och skär ovilja mot Salvius, som ju motarbetade Oxenstiernorna (s. 889 ff.). Men det är också möjligt att frågan var principiell för Axel Oxenstierna. Min förmodan är att han var visserligen var beredd att låta icke-aristokratiska ämbetsmän och militärer nå långt – i statsnyttans namn – men att han så långt möjligt ville förbehålla riksrådsposterna åt de gamla familjerna.

Axel Oxenstierna hade ärvt Fiholm i Södermanland och några ströhemman i Småland, hans hustru Anna Bååt förde Tidö nära Västerås i boet. Så småningom blev det dock, skriver Wetterberg, betydligt mer (s. 984). Någon uppfattning om storleken av kanslerns godsförvärv redovisar han dock inte. Det finns emellertid källor som möjliggör jämförelser mellan svenska godsägares innehav av frälseräntor 1655, året efter Axel Oxenstiernas död, och som därför medger en bedömning av sönerna Johans och Eriks

positioner i godsägarhierarkin. En sådan skattning säger en del också om faderns ställning.

De åsyftade handlingarna är de rullor, som uppsättandet av den adliga rusttjänsten avkastade. Användandet av dessa uppgifter är förknippat med flera källkritiska problem, men de möjliggör i alla fall en grov jämförelse av myndiga adelsmäns innehav av frälsejord i Sverige och Finland, det s.k. ypperliga frälset undantaget. I särklass stod Axel Oxenstiernas äldste son Johan med sin rusttjänstränta om 13001 mark. Kanslerns andre efterlevande son, den nye rikskanslern Erik Oxenstierna, skulle rusta för 2168 mark. Dessa tal ska sättas i relation till att den person som efter Johan Oxenstierna äsatts högsta räntan, nämligen riksdrotsen Per Brahe, inte nådde högre än till 6118 mark (B. Asker, *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, 1983, s. 15 ff., 163 ff., samt där angivna källor).

Johan och Erik Oxenstiernas jordagods torde framförallt ha utgjorts dels av arvet efter fadern, dels av de egendomar som deras hustrur medfört i boet. Till fädernearvet hörde f.ö. inte bara svenska och finska gods utan också väldiga områden i Livland (där om E. Dunsdorfs, *The Livonian Estates of Axel Oxenstierna*, 1981). Wetterberg understryker kanslerns bekymmer över sin släkts biologiska fortbestånd, men visar också att han inte var likgiltig för sonhustrurnas ekonomiska status (s. 899 ff., 999 ff.). Slutsatsen ligger nära till hands att ett så enormt jordinnehav knappast skulle ha kommit Axel Oxenstiernas söner till del om rikskanslern själv varit ointresserad av saken. "Ledstjärnan i kanslerns gärning", skriver Wetterberg, "var Sveriges statsnytta" (s. 1012), men det kan knappast betvivlas att Axel Oxenstierna använt en betydande del av sin oerhörda arbetsförmåga till att förmera släktens godsinnehav. Sönernas fortplantning kunde han endast indirekt försöka påverka, men den ekonomiska grunden för grevliga ätten Oxen-

stiernas af Södermøre fortsatta blomstring lade kanslern till stor del på egen hand. Inte bara som politiker och ämbetsman utan även som jorddrott och *pater familias* var Axel Oxenstierna ytterst framgångsrik.

Gunnar Wetterberg berättar i bokens efterord att han ser inte bara sina historiska studier, utan också sin verksamhet inom svensk förvaltning och diplomati, som delar av förberedelserna för att skriva boken. Och så är det alldeles tydligt. Wetterberg värderar på grundval av egna erfarenheter Oxenstiernas administrativa och diplomatiska hantverkskunnande synnerligen högt. Rikskanslerns förhandlingsskicklighet får många kollegiala eloger (bl.a. s. 894 ff.), liksom hans resonemang om skattebaser (s. 719 f.). Läsaren tar med intresse del av dessa facksynpunkter och får en känsla av att Wetterberg nästan är en smula avundsjuk på de kanslitzjänstemän, som för bortåt fyra hundra år sedan hade förmånen att skolas av den store rikskanslern.

Björn Asker

CLAS-GÖRAN ISACSON

Karl X Gustavs krig: Fälttågen i Polen, Tyskland, Baltikum, Danmark och Sverige 1655–1660.

Lund: Historiska Media, 2002. 286 sid, ill., kartor.

Mellan åren 1965 och 1979 publicerade den militärhistoriska avdelningen vid dåvarande Militärhögskolan inte mindre än åtta stadiga volymer om olika aspekter på Karl X Gustavs krig. Projektet involverade inte bara svenska utan bland annat även danska, polska och finländska forskare. Mot den bakgrunden kan man fråga sig om det verkligen finns utrymme för en ny bok på detta ämne. Enligt mitt förmenande

finns det verkligen det. Inte minst mot bakgrund av den omfattade kunskapsackumulering som ägde rum inom Carl X Gustaf-projektet har det saknats en sammanfattning av forskningsläget. Ett sådant försök föreligger nu i form av Claes-Göran Isacsons bok med titeln *Karl X Gustavs krig: Fälttågen i Polen, Tyskland, Baltikum, Danmark och Sverige 1655–1660*.

Författaren har tidigare behandlat det skånska kriget 1675–79 och det danska kriget 1709–10, i det senare fallet med slaget vid Helsingborg i fokus. Nu har han riktat blickarna mot den intensiva krigsperiod som utgjorde fem av Karl X Gustavs sex år vid makten. I sitt förord deklarerar Isacson, att det är kriget och inte kungen som står i fokus. Detta är rimligt men samtidigt en smula problematiskt, eftersom kungens person görs till den röda tråden i framställningen. Boken börjar också omgående med Karl Gustavs födelse och dennes liv före tronbestigningen – inte, vilket hade kunnat vara naturligt, med den strategiska bakgrunden till de polska, ryska och danska krigen under 1650-talet. Mer än kanske någonsin – med undantag för Karl XII:s tid – är kungens person central för förståelsen och skildringen av vår krigshistoria, så en sådan slagsida är rimlig.

Men medan Karl Gustav därmed hamnar alltmer i fokus, förblir skildringen inriktad på krigshändelserna. Detta gör att kungen som individ får en mycket svag persontekning, trots försöket att beskriva hans bakgrund från åren före tronbestigningen 1654. Det är många frågor man skulle vilja ha svar på, inför skildringen av konungens krigshistoria. Hur formades hans militära bana under det trettioåriga krigets sista år på 1640-talet? Vilka konkreta uppgifter fick han, vad lärde han sig och vilka intryck tog han av viktiga samtida som t.ex. Lennart Torstensson? Kort sagt: hur formades den professionella fältherren Karl Gustav? Samtidigt lyser individen Karl Gustav med sin frånvaro. Vi möter honom som en framgångsrik

fältherre, en rumlande krigsbuss med både mod och tur. Men var fanns människan Karl Gustav? Kan vi säga något om hans förmåga till kontakt med andra människor, utländska furstar, ledande personer i Sverige, hans underlydande krigsbefäl? Vad drev honom att föra alla dessa ständiga krig? Var det enbart strategiska och maktpolitiska skäl eller finns det djupare förklaringar? Hur pass konkreta var hans planer på att hösten 1658 sluka hela Danmark? Var han en kung för krig men inte för fred, till skillnad mot t.ex. Gustav II Adolf, som förvisso hade ambitioner inom båda sfärerna? Hur formades och utvecklades krigsbussen Karl Gustav? Allt detta är inte enkelt att svara på, men det är spännande frågeställningar, väl värda ett försök att utreda.

Nu blir det inte så, utan boken stannar vid en redovisning av förloppet krig för krig, i kronologisk ordning. Detta är gott nog, men därmed missar också författaren en möjlighet till en spännande diskussion, som skulle kunna föra kunskapen om 1650-talets Sverige och Karl X Gustav framåt. Författaren är mycket väl inläst på forskningen om de olika krigen, och i synnerhet hans framställning av det sällsynt föriga händelseförloppet i Polen är väl värd att läsas av alla som vill försöka få ett grepp om marscher, slag och andra manövrer mellan de olika svenska, polska och litauiska häravdelningar som genomkorsade det polska rikets alla delar. Här märks dock samtidigt svagheterna med ett begränsat svenskt perspektiv. I Polen är krigets förödande härjningar mera kända som ”den stora flodvågen”, en katastrof av närmast bibliska mått. Ett polskt perspektiv på kriget hade ytterligare kunnat berika och fördjupa framställningen som nu snarast tenderar att bli en kronologisk uppräknings av krigshändelserna. Detta hade lätt kunnat ske t.ex. genom engelsmannen Robert Frosts omfattande forskning om Polen vid denna tid. Boken ger istället mycket intrycket av att vara en modern ver-

sion av de böcker om Sveriges krig under 1600-talets senare hälft, 1700-talet och 1800-talet som Militärhistoriska föreningen gav ut i början av 1900-talet. Dessa är fortfarande användbara handböcker för den som vill *följa* operationerna och krigsutvecklingen, men ger mindre för den som vill *förstå* händelseförloppet.

Detta är både bokens styrka och dess svaghet. För alla de olika krigen ges en väl sorterad, kronologisk redovisning av händelseförloppet. Men med vissa enstaka undantag görs inga mera omfattande analyser av den strategiska bakgrunden och de faktorer som låg bakom händelseutvecklingen. Detsamma gäller personskildringarna. En stor mängd individer passerar revy allteftersom deras roll i krigsutvecklingen aktualiseras. Men de är och förblir individer med svaga konturer, vars verksamhet aldrig får något djup, än mindre några mera komplicerade förklaringar. Myllret av personer gör också att misstag ibland begås, det är lätt hänt. Men när författaren (s. 80) säger att guvernören i Estland, von Thurn stupade utanför Riga 1656, borde hans varningsklockor ha ringt. Henrik von Thurn var sedan 1649 guvernör i det svenska Livland, vilket onekligen förklarar hans närvaro i Riga. Hans kollega i Estland befann sig i Reval.

Författaren har i en lovvärd ambition försett boken med en förteckning över svenska och finska regementen som deltog i de olika krigen. En sådan är en god hjälp åt läsaren, men samtidigt binder författaren lätt ris åt egen rygg. Den lista som nu föreligger är mycket ofullständig. Hela förband saknas, medan andra förband bara har fått en del av sin verksamhet redovisad. Inte ens sin egen framställning i huvudtexten låter Isacson slå igenom fullt ut i regementsförteckningen. Så berättas t.ex. i förteckningen, att Östgöta ryttare deltagit i Polen men inget om deras insats mot snapphanarna på gränsen mellan Halland och Skåne, vilken däremot redogörs för i huvudtexten. Hälsinge regementets insatser i Polen och Danmark

redovisas, men inget sägs om deras deltagande i Baltikum, redogjort för i huvudtexten. Detta kan tyckas vara småaktigt gnäll, men sådana skönhetsfläckar gör att regementsbilagans pålitlighet och fullständighet kan ifrågasättas och därmed, tyvärr, dess funktion. Liknande problem gäller redovisningen av danska förband. Författaren ger (s. 102–105) en god redovisning av de danska krigsförberedelserna, inklusive en genomgång av den danska arméns organisation. Men något längre fram i boken dyker plötsligt den Fynska adelsfanan upp, en typ av förband som inte nämnts tidigare. Den typen av iakttagelser underminerar tilltron till redovisningar som gör anspråk på att ge en heltäckande orientering.

Författaren har annars en god beläsenhet i både äldre och nyare litteratur, vilket såväl texten i sig som litteraturhänvisningarna visar. De senare fungerar ofta bra, men ibland uppstår problem på grund av en varierande kvalitet. Så anger t ex Isacson att Lars-Olof Skoglund gett ut en skrift med titeln *Två bönder och en springare: De svenska sändebuden till westfaliska fredskongressen*, tryckt i Jyväskylä 1998. Vad det handlar om är en uppsats av samme författare i *Riksarkivets och Landsarkivets årsbok 1998*, vilken förvisso trycktes i nämnda finländska stad. På motsvarande sätt är de olika volymerna ur det inledningsvis nämnda Carl X Gustaf-projektet högst olikartat redovisade fastän de ingår i samma serie.

Alltnog, detta får dock inte skymma det faktum att Clas-Göran Isacson har tagit sig an en stor och komplicerad uppgift, som han till betydande del har rott iland med. Den som vill orientera sig i 1650-talets många och delvis sammanlänkade krig har här en god hjälpreda. Det är ett gott utgångsläge för att sedan fördjupa sig i den mängd specialstudier som finns såväl inom som utanför Carl X Gustaf-projektet.

Lars Ericson

GUNNAR ERIKSSON

Rudbeck 1630–1702: Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige.

Stockholm: Atlantis, 2002. 656 s., illustr., register, inb.

Varför ger sig en erkänt framgångsrik naturforskare i kast med ett utmanande, ja bokstavligen fantastiskt projekt som *Atlantica*? Olof Rudbeck d.ä. var ändå en internationellt uppmärksammas forskare inom medicinen. I början av 1650-talet hade han upptäckt lymfsystemet, ungefär samtidigt med dansken Thomas Bartholin (1616–1680). Han hade under dessa år genomfört omtalade dissektioner och vivisektioner – t.o.m. i närvaro av drottning Kristina – och demonstrerat de nyupptäckta lymfkörtlarna och det av engelsmannen William Harvey några årtionden tidigare kartlagda blodomloppet. Han hade studerat i Leiden i Nederländerna, men disputerade där aldrig för någon medicine doktorsgrad. Efter ett ha återvänt till Uppsala, blev han ganska snart utnämnd till adjunkt vid medicinska fakulteten. År 1660 erhöll han en av de två medicine professurer som fanns i Uppsala. Inte långt därefter blev han första gången rektor för rikets äldsta universitet. Men han hade en lång rad andra projekt på gång vid sidan av de professorliga göromålen. Han drev igång en sjötrafik med postjakter mellan Uppsala och Stockholm (nog dock mest för persontransporter). Han anlade botanisk trädgård, slottsträdgård och uppfordringsverk för vatten vid slottet i Uppsala. Han planerade en kanal mellan Mälaren och Hjälmarens. Han introducerade växter som peruviansk nattskatta (potatis) och kungsängslilja/damspelelilja (*Fritillaria meleagris*) i svensk trädgårdsodling. Han ville i det gigantiska verket *Campus Elysi* i bild framställa alla världens växter. I fråga om

världsbild tog han ställning för den nya copernikanska varianten. I den första striden om den franske filosofen René Descartes farliga tänkande som började vid Uppsala universitet år 1662 och fick en inflammerad fortsättning i andra cartesianska striden år 1686 försvarade han med kraft rätten för obekväma åsikterna att uttalas vid lärosätet – detta utan att egentligen någonsin vara övertygad cartesian. Han förespråkade utbildningar vid universitetet för olika praktiska verksamheter. Därtill var han praktiskt verkande arkeolog i syfte att klarlägga Svea rikets äldre historia. Dessutom var han framstående sångare med väldigt röst, kompositör (sannolikt även till musiken vid Magnus Gabriel De la Gardies begravning år 1686) och upphovsman till en rad konstfulla dikter i barockens stil, avsedda att föredragas vid solenna tillfällen som begravningar, kungakröningar och liknande. Han framträdde oupphörligt som förargelseväckande debattör vid Uppsala universitet. Men inte heller en skarp vedersakare undgår intrycket att Olof Rudbeck var en gnistrande dynamo inom svensk vetenskap och kultur under hela senare delen av 1600-talet. Han var administratör, men också praktiskt arbetande byggherre och reparatör – av trasiga broar över Fyrisån och av slussar i samma å likaväl som av urverk eller orgel i domkyrkan. När det på 1690-talet gällde byggandet av en ny domkyrkoorgel var naturligtvis han den som tog på sig ansvaret för rätta utförandet. Den sorgliga branden i Uppsala i maj 1702 förstörde inte bara domkyrkans tak utan också den nybyggda orgeln liksom de omkring 7 000 träformarna för tryckningen av Rudbecks *Campus Elysii*, vilka förvarades i dömen. Därtill de tryckta arken av det botaniska verket liksom kvarvarande upplaga av *Atlantican*. Stora delar av Uppsala ödelades genom denna eldsvåda.

Inte sällan tycks Rudbeck ha agerat självväldigt och utan taktiska hänsyn, men å andra sidan var tonen i den tidens lärda umgänge mer rättfram och bur-

Olof Rudbeck. Porträtt utfört av okänd konstnär. Svenska porträttarkivet.

des än under senare århundraden. Han höll sig väl med en rad av samhällets ledande figurer – drottning Kristina, Magnus Gabriel De la Gardie, Karl XI för att nämna de viktigaste – och kunde i kraft av sanktionering, i några fall överseende, från sina höga beskyddare driva igenom impopulära projekt. Det mest talande här är sannolikt den anatomiska teater, som han egenmäktigt lät uppföra åren 1662–63 på taket av universitetshuset Gustavianum.

Sista kvartsseklet av sin levnad ägnade Olof Rudbeck åt att bevisa tesen om Norden – särdeles trakterna kring Mälardalskapen och Uppsala – som ett antal högt utvecklade Medelhavscivilisationers urhem. (En vanlig missuppfattning är, att Rudbeck hävdade tanken att alla civilisationer i världen hade utgått från detta område. Det gjorde han inte. Inte heller tänkte

Den åldrande Olof Rudbeck. Elfbensmedalj av J. Cavalier. Statens historiska museum.

han sig svenskan som det äldsta av alla språk, ett slags urspråk. Hebreiskan låg enligt hans uppfattning närmare till hands att tänka sig som urspråket framom andra.)

Den drivande impulsen för detta jättearbete utgick från uppfattningen, att de människor som överlevt den mosaiska Syndafloden samlades på Babels slätt för att bygga det höga torn, som i sin tur framkallade Guds eländiga straffdom – språkförbistring. Noas sonson Magog och några av dennes bröder drog med sin grupp norrut över Kaukasus och Ryssland. För en tid slog de sig ned i Kemi lappmark, men bröt upp och färdades vidare och tog Sverige i besittning. De gjorde Gamla Uppsala till sin huvudstad. Efter en gynnsam befolkningstillväxt färdades dessa skaror ut i världen och erövrade Europa och Egypten, ja nådde med sina krigståg ända bort till Indien och Sumatra. Ett flertal lyckosamma krigsföretag ledde till erövringar, och hyperboreerna eller skyterna – Rudbecks

namn på dessa svenskar – grundlade ett antal civilisationer. Under tidens gång har ursprungshistoriska händelser som dessa sorgligt fallit i glömska, och hela den antika litteraturen vittnar om hur grovt det sanna skeendet misstolkats eller förvrängts av en otacksam eftervärld.

Rudbeck var själv inte upphovsmannen bakom denna götiska historiemyt, men är den som mest ambitiöst vidareutvecklat den och sökt leda i bevis. Hans eget bidrag till den götiska historieskrivningen var införlivandet av Atlantismyten, en gång presenterad av Platon i dialogerna *Timaios* och *Kritias*. Ön Atlantis hade aldrig sjunkit i havet som ett gudastraff. Atlantis fanns. Sverige var Atlantis, och Atlantis huvudstad var Gamla Uppsala. Med ursinnig energi skriker Rudbeck till verket, och tillgriper diverse metoder för att övertyga tvehågsna. Hans argument bygger i första hand på en hårdhänt exploatering av etymologier, särskilt ortnamn men även personnamn. Företeelser som nämns i den antika litteraturen eller förekommer i antik eller egyptisk mytologi förs med okuvlig tvärsäkerhet tillbaka till fornnordiska förhållanden. En stor del av de antika texterna har kammats på gudar, hjältar, konungar och platser. Namnen på dessa vrängs om och tvingas in i nordisk tunga. Inte sällan får både Eddan, fornisländska sagor och svenska landskapslagar leverera ammunition till Rudbecks fälttåg när göticismen skall förklaras. Till den götiska föreställningsvärlden i Rudbecks variant hör, att de som en gång försvarade Troja var hyperboreer; efter att ha förlorat den omsjungna staden, återvände småkonungarna till Norden. De grekiska bokstavstecknen är yngre än våra runor och har utvecklats ur dessa nordiska skrivtecken. Den hellenska gudavärlden är inlånad från Norden. Tyvärr återstår inga skriftliga vittnesbörd om denna fantastiska utveckling, eftersom Olof Skötkonung i ett bokbål år 1001 lät bränna dokument och källskrifter som kunnat bekräfta Rud-

becks historietolkning. Men genom att noga läsa kvarvarande antika skrifter har Rudbeck kunnat knäcka historiens chiffer:

”Jag kan aldrig utan med stor förundran läsa de gamlas skrifter i dem jag ser vad för en otrolig kunskap de haft om vår Atlantiska ö, dess lyckosliga boningar Glysisvall; att så just träffa dess orter, som de än i dag till sina namn, lägenheter och beskrivelse finnas behållne, och våras stora vetenskap om de himmelska kroppars gång, och vad håg och lust de gamla stora främmande män haft att bese Sverige eller Scytharrike, och begärelse att här bo och vistas, och med vad vördnad och ära de talat om detta rike.”

I ämnet Idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet har man sedan länge rivit och rannsakat i den götiska historieskrivningen. Ämnets förste professor Johan Nordström borrade djupt i materien. Hans efterföljare Sten Lindroth behandlade ämnet med brio i andra bandet av sin *Svensk lärdomshistoria* (1975). Nu senast har Lindroths efterträdare Gunnar Eriksson givit sig i kast med ämnesområdet på nytt. I en mäktig biografi över Olof Rudbeck d.ä. tar han livtag på den uppfordrande hermeneutiska uppgiften att förstå denna historieuppfattning utifrån dess egna förutsättningar. Hur kunde Rudbeck härbärgera två själar inom sig – empirikerns och den götiske fantastens? Lämnade han under senare delen av sitt liv empirismen och lät de götiska historiedrömmarna taga över?

Eriksson genomlyser med kunskap och lyhördhet sitt ämne. Grunden för Rudbecks tolkning av antika och egyptiska myter och överförandet av dessas innehåll till en nordisk kontext möjliggjordes av 1600-talets intresse för emblemer, bilder, gåtor, symboler. Barocken genomsyrades av en atmosfär som utmärktes av kärlek till det gåtfulla, tvetydiga, förblommerade. Genom att nalkas antika texter från denna utgångspunkt kunde Rudbeck avslöja ett fördolt budskap, en

undertext med hisnande innebörd. Som den borne empiriker Rudbeck också var, iscensatte han arkeologiska utgrävningar, mätningsexpeditioner och noggranna undersökningar av svartmyllans bildning, dess stratigrafi. På så vis förenas i hans historiska metod verklighetsförankrade tillvägagångssätt med stor slagna götiska drömmar. Epoken som sådan stod ingalunda främmande för oheliga allianser av det slaget. Själve Isaac Newton ägnade en försvarlig del av senare delen av sitt liv åt djupsinniga bibelspekulationer, varvid inte naturvetenskaplig lärdom uteslöts. Newtons bekanta program – *Hypotheses non fingo* – får tas med åtskilliga skovlar salt.

Eriksson ägnar en försvarlig del av sina drygt 600 sidor åt Rudbecks hyperboreiska och lärda konstruktion. Men hans bok kartlägger också med överväldigande kunskap själva tiden och universitetsmiljön. Rudbeck blir gripbar och levande, en oavbrutet strävande kämpe med sökandet efter sanning som självpåttaget uppdrag. Detta är viktigt att notera: Rudbeck arbetade aldrig på sitt hyperboreiska bygge med syftet att hävda Sveriges intressen. I valet mellan fosterlandets intressen och sanningen tvekade han aldrig om att sätta den senare först.

När man väl läst denna väldiga bok och vederbörligen imponerats av den mångåriga forskningsinsats som ligger bakom, tänker man att ingenting ytterligare finns att tillägga. Denna biografi är sista ordet. Förvånad läser man då Erikssons förord, vari förkunnas ”att också efter denna studie oändligt mycket återstår att säga om Rudbeck, Atlantican och barocktiden, både i varje enskildhet och i det hela”. Det forskningsresultat som Eriksson presenterar i denna volym torde nog ändå räcka för åtskillig tid framöver för den som vill taga itu med 1600-talets intellektuella liv – de götiska konstruktionerna förutan.

Olof Hägerstrand

JAN VON KONOW

Karolinen Rehnskiöld: Fältmarskalk.

Stockholm: Förlag Jan von Konow, 2001. 180 s.,
inb., illustr., kartor, personreg.

Det karolinska enväldet, särskilt Karl XII:s regering, hör till de mest omskrivna perioderna i svensk historia. Intresset tycks inte ha mattats; på senare år har flera populärhistoriska arbeten om epoken utgivits och blivit kommersiella framgångar. Det gäller inte minst biografiskt inriktade böcker: Bengt Liljegrens om Karl XII, Göran Rystads om Karl XI, Alf Åbergs om generalkvartermästaren Axel Gyllenkrok. Det senaste bidraget är Jan von Konows biografi över Karl XII:s handgångne man Carl Gustaf Rehnskiöld: *Karolinen Rehnskiöld: Fältmarskalk*. von Konow skildrar här en gestalt som är påfallande svår att komma in på livet. Rehnskiöld har inte lämnat många dokument efter sig som vittnar om hans personlighet och innersta tankar. I behåll finns huvudsakligen ämbetskrivelser och andra handlingar som belyser karriär och yrkesverksamhet. Till detta kommer de beskrivningar av mannen som hans (fientligt inställda) generalskolleger skrivit ned. von Konow har dock gjort det bästa av situationen och tagit fasta på de fakta som trots allt kan utvinnas; boken bygger på såväl egna källstudier som på tidigare litteratur. Läsaren får steg för steg följa Rehnskiölds levnadsbana: barndomens Stralsund, studentåren i Lund, karriären som officer på olika regementen i Sverige, insatsen i Skånska kriget och – som ett ofrånkomligt huvudnummer – rollen som Karl XII:s närmaste man under delar av Stora nordiska kriget. Periodvis var Rehnskiölds liv mycket dramatiskt, särskilt efter krigsutbrottet 1700. De inledande årens framgångar – exempelvis Rehnskiölds seger vid Fraustadt 1706 och upphöjelsen till greve,

fältmarskalk samt kungligt råd – kontrasterar bjärt mot katastrofen vid Poltava och de därpå följande åren i rysk fångenskap. von Konows framställning är lättläst och välskriven, därtill kryddad med välfunna citat från Rehnskiöld eller personer i dennes omgivning. Fram tonar bilden av en intressant och inte helt okomplicerad karaktär, som trots sin höga ställning är tämligen okänd även bland de historiskt allmänbildade.

Likväl reser sig invändningar. En första reflektion gäller von Konows val av ämne. Bristen på personliga uppgifter om Rehnskiöld gör att det biografiska ofta glider över i det rent krigshistoriska, vilket författaren medger. Boken handlar till stor del om det stora nordiska krigets förlopp, sådant den gängse litteraturen skildrar detsamma. Människan Rehnskiöld förblir tämligen skugglik. Hade det inte varit bättre att välja en gestalt som är bättre dokumenterad? Det kan väl inte vara ett självändamål att alla dignitärer i historien skall bli föremål för en levnadsteckning? Orsaken till att Rehnskiölds liv nästan aldrig blivit skildrat torde vara just att det tillgängliga materialet är tämligen tunt.

Jag ställer mig också frågande till författarens syn på äldre tiders krigföring. Utan diskussion tycks han ansluta sig till den s.k. fältslagsdoktrinen, d.v.s. den föråldrade uppfattningen att det var fältslagen som var det centrala och krigsavgörande vid militära konflikter. I själva verket var det logistiken som mer än andra faktorer bestämde fälttågens genomförande och utfall. Nyare krigshistorisk forskning har betonat hur tvånget att försörja trupperna ständigt styrde härförarnas åtgöranden (se t.ex. Jan Lindegrens bidrag i *Kungar och krigare: Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*, Stockholm 1992 och Christer Kuvaja: *Försörjning av en ockupationsarmé: Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*, Åbo 1999). Förvisso omtalar von Konow den svenska härens under-

hållsproblem ibland, särskilt i samband med det ryska fälttåget. Han har dock knappast till fullo insett dess betydelse. Sålunda skildrar han de stora bataljerna utförligt – Narva, Kliszow, Fraustadt, Holowczyn, Poltava – medan han förtiger Grodnofälttåget 1706, Karl XII:s kanske största militära framgång. Ryssarna besegrades där inte genom fältslag utan genom utsvältning, ett av tidens gängse stridsmedel. Visserligen deltog inte Rehnskiöld vid Grodno, men Fraustadtslaget var ett led i samma övergripande offensiv. von Konow nämner heller inte de logistiska förhållanden som var en av förutsättningarna för segern vid Fraustadt: att Rehnskiöld försökte manövrera in sachsarna i ett kalätet område där de skulle svälta, att svenskarna på så sätt skulle få leverera batalj i ett fördelaktigt läge o.s.v. (Dessutom överdriver författaren fiendens förluster vid detta tillfälle; Fraustadts karaktär av ”förintelseslag” var inte så tydlig som han gör gällande. Se härom Lindegren a.a.). Varje armé under tidigmodern tid försökte alltså säkra sitt eget underhåll och avhända fienderna deras. Det blir därför missvisande när von Konow, på tal om det ryska fälttåget, hävdar att man i det svenska högkvarteret aldrig hade räknat med ”den brända jordens taktik” från ryssarnas sida (s. 101). Eftersom denna taktik var allmänt förekommande kan den inte ha kommit som någon överraskning. Däremot hade nog svenskarna hoppats att ryssarna skulle ha utfört sitt värv med mindre grundlighet och konsekvens. Att invasionen av Ryssland var ett vågspel måste alla ha varit medvetna om.

En aspekt av von Konows syn på fältslagens betydelse handlar om fältherrens utslagsgivande roll. Redan kapitelrubrikerna – ”Narva: mästarprovet (1700)”, ”Fraustadt: mästerstycket (1706)” – framställer bataljerna som kraftmätningar mellan mer eller mindre begåvade utövare av krigskonsten. I samma riktning pekar framhävandet av det specifikt ka-

rolinska sättet att utkämpa slag, ”den nationella taktiken”, som ställs i motsats till den stela västeuropeiska krigsföringen. Särskilt slående är hur Rehnskiölds seger vid Fraustadt framställs som en briljant inringningsmanöver efter förebild från Hannibals triumf vid Cannæ 216 f. Kr. Mot ett sådant synsätt kan man anföra att äldre tiders generaler i regel tappade kontroll över händelsernas gång när striden väl hade börjat. De skrala kommunikationerna, den usla sikten till följd av krutrök och damm, det öronbedövande stridslarmet, allt samverkade till att göra det ytterligt svårt att ens i blygsam mån styra truppernas rörelser. Fältherrarnas betydelse för stridernas och slagens utfall är alltså överskattad, särskilt i äldre litteratur. von Konows slutsatser om Rehnskiölds insatser vid Fraustadt, Poltava etc kan därför sättas ifråga. Detsamma gäller hans åsikt att nederlaget vid Poltava berodde på Karl XII:s skottskada. (Se härom Peter Englund: ”Myten om fältherren” i *Förflutenhetens landskap*, Stockholm 1991).

Att boken har sina svagheter får inte undanskymma det faktum att det rör sig om en ambitiös biografi som givetvis förmedlar åtskillig kunskap om sitt föremål. Säkert kan den inspirera nyfikna läsare att fördjupa sina kunskaper om den karolinska epoken, helst som von Konow bifogar en utförlig käll- och litteraturförteckning.

Martin Linde

HARRY HELLBERG

Anders Ljungstedt och breven från Kina.

Stålgården förlag, 1999. 87 sid., illustr., inb.

Det svenska Ostindiska kompaniet slutade att segla på Kina i början av 1800-talet. I dess kölvatten kom en del svenskar att bli kvar där borta. En av de märkligaste var Anders Ljungstedt (1759–1835). Hans levnadsöde är väl värt den minnestekning som Harry Hellberg nu utfört och som fått formen av en "life-and-letters"-biografi.

Anders Ljungstedt kom från små omständigheter men lyckades ändå för en kort tid studera vid Uppsala universitet för att därefter tjäna sitt uppehälle som informator i Norrköping. Därefter sökte han en liknande tjänst i S:t Petersburg och lärde sig språk som franska, tyska och ryska. Vid 35 års ålder kom han tillbaka till Sverige, gifte sig med en änka i Stockholm och sökte anställning vid Ostindiska kompaniet. År 1798, Ljungstedt var då 39 år gammal, seglade han i väg med skeppet Drottningen till Canton i Kina. Han skulle aldrig återkomma.

Ljungstedt hade först tjänst som förste assistent, en kombination av sekreterare och bokhållare. Sedan avancerade han till superkargör, den högsta formen av tjänsteman, och tillsades att stanna i Canton för att sköta de löpande affärerna. Eftersom kompaniets resor snart upphörde flyttade Ljungstedt över till den portugisiska kolonin Macau strax utanför Canton, där skeppen brukade ankra upp medan de väntade på last. Ljungstedt väntade på bättre tider – han hade inte förlorat hoppet om att den svenska Kinahandeln skulle återupptas. För att försörja sig började han idka privathandel, och han lyckades dessutom bli ackrediterad i svensk tjänst, först som handelsagent, se-

dan som generalkonsul. Som kronan på verket erhöll han i sinom tid Vasaorden.

Tydligt var Ljungstedt en skicklig köpman. Han lyckades skapa sig en ansenlig förmögenhet, han skaffade sig ett stort hus med många tjänare, och han umgicks dagligdags med societeten i Macau. Redan tidigt närde han emellertid en dröm, som tydde på en filantropisk karaktär. Han ville inrätta en skola för fattiga barn i sin barndomsstad Linköping, och han trädde därför i kontakt med J.A. Lindblom, biskop i Linköping och sedermera ärkebiskop. Med denne uppehöll han under åren regelbunden kontakt.

Efter Lindbloms avflyttning till Uppsala, bildade domkapitlet i Linköping en kommitté för att förverkliga Ljungstedts planer på en skola. Den bestod av Carl von Rosenstein, den nye biskopen, samt baron Israel Lagerfelt på Lagerlunda och ungdomsvännen Matthias Sundewall, prost i Skänninge och tillika titulärprofessor. Trots stödet från så viktiga personer var saken inte lätt att genomföra. Det var stort avstånd mellan Macau och Linköping; breven kunde ta månader och år för att komma fram. Tillgångar skulle realiserats och överföras, skulder skulle indrivas och egendomar köpas in. Dessutom ställde den lagliga hustrun i Stockholm vissa ekonomiska krav, även om Ljungstedt försett henne med ett ansenligt kapital. Först år 1824 kunde drömmen infrias, och Ljungstedtska skolan invigas.

En annan märklig insats var att Ljungstedt skrev en historik över Macau, som tog parti för kineserna och hävdade att Portugal inte hade någon rätt till området. Genom den svenske diplomaten Bengt Johansson kom verket att publiceras 1992 och har därefter översatts till kinesiska.

Anders Ljungstedt fick en ståtlig grav på den gamla protestantiska kyrkogården i Macau, fortfarande värd att besöka. Han fick en aveny i Macau uppkallad efter sig (1997), även i Linköping en gata med hans

namn (1994). Macao och Linköping har bildat ett vänersförbund.

Harry Hellberg har all heder av detta verk, som både förmedlar ett fint porträtt av en märklig man och en upplysande tidsskildring från den västerländska kolonin Macao.

Tore Frängsmyr

ANDERS LJUNGSTEDT

Historien om Macao och ostindehandeln jämte en redogörelse för den katolska missionen och kyrkan i Kina samt en beskrivning av staden Kanton och dess handel.

Hong Kong: Viking Hong Kong Publications, 1999. Översättning från engelskan av Kristian Holmgren. 310 s. + bihang till svenska översättningen på 43 s. bestående av översättarens efterord, Fader Manuel Texeiras uppsats "Anders Ljungstedts bidrag till förståelsen av Macaus historia", Bengt Johanssons uppsats "Macaus historia efter Ljungstedt" & Harry Hellbergs "Biografi över Anders Ljungstedt", illustr. försedd med kartor, inb.

Anders Ljungstedts historia om den portugisiska kolonin Macao – *An Historical Sketch of the Portuguese Settlements in China and of the Roman Catholic Church and Mission in China* – utkom första gången 1836. Vid det laget var förre superkargören vid Svenska Ostinidiska Compagniet död sedan ett år tillbaka. På gravstenen på gamla protestantiska kyrkogården i Macao omtalas Ljungstedt bl.a. som "lärd och människovän". I Macao finns sedan 1997 en gata uppkallad efter honom och i hemstaden Linköping bär idag en av landets större gymnasieskolor hans namn. Som

sinolog och historieskrivare var Ljungstedt på sin tid en av de främste.

Boken om Macao redogör närgranskat för området, men tecknar också bilden av det Kina som europeer kom i kontakt med både som missionärer och handelsmän. Som superkargör hade Ljungstedt varit stationerad i Kanton från 1790-talets sista år ända fram till Compagniets upphörande 1813. Därefter utsågs han av svenska regeringen till "Agent för den svenska handeln på Kina" och flyttade år 1815 över till Macao.

Ljungstedt skriver om geografi, befolkning, väderlek, sjöröveri, rättskipning, skatter, undervisning, examination, näringsliv och administration. Inte sällan fördjupar han sig i detaljer, men just dessa exkurser kastar oväntat ljus över det historiska skeendet. Hans historieteckning utgår från europeernas första kontakter med Kina under 1500-talet och sträcker sig fram till hans egen tid. I fall där han inte kan bygga framställningen på självsyn citeras andra initierade Kinaskildrare.

Som främling i en katolsk närmiljö skildrar han med kritisk distans påvekyrkans agerande för att värva själar. För egen del är han påverkad av sitt eget uppväxtsekels strömningar och ser med tillförsikt på den dag, då förnuftets ljus "har trängt vidare in i de politiska och religiösa vidskepelsernas mörkaste vrå, och har bevisat att dessa är orsakerna till människans moraliska elände". Han ser fram mot den dag, då människor förstår att visa varandra vördnad. Då kommer välvilja, sämja och broderlig kärlek att råda i umgänget folk och kulturer emellan.

Hans eget förhållningssätt till det Kina han fick se vittnar om nyfikenhet, distans och respekt för det främmande.

Olof Hägerstrand

ELIAS LÖNNROT

Vandraren: Reseberättelser från Karelen
1828–1842.

Urval & redaktion: Rainer Knapas. Inledning:
Pekka Laaksonen.

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland,
2002.

Stockholm: Bokförlaget Atlantis, 2002. 335 s., inb.,
illustr., kommentarer.

Elias Lönnrot (1802–1884) var upphovsmannen bakom det finska nationaleposet *Kalevala* (1835). Under färder i Finland, Lappmarkerna och ryska Karelen 1828–1842 samlade Lönnrot in ett antal runosånger, fyrtaktiga trokeiska dikter, orimmade och med återkommande homeriska epitet. 1835 års utgåva av *Kalevala* kompletterades längre fram (1849) med nyupptecknade texter. Denna senare utgåva omfattar 22 795 verser fördelade på 50 sånger.

Under sina vandringar spårade Lönnrot upp runosångare och övertalade, stundom tubbade dessa att föredraga dikterna de bar på. Den flitige nedtecknaren sammanställde därefter sångerna till ett större genomarbetat epos. Tiden var nationalromantisk. Varje land över en viss civilisationsnivå ansågs bära på sådana epos, slumrande ute hos en anonym allmog, oupptäckta tills en oförvägen nedtecknare som Lönnrot dök upp. Problemet är bara, att något ursprungligt sammanhängande *Kalevala*-epos nog aldrig har existerat. Lönnrot samlade på sig legender, besvärjelser, dikter, ballader och fragment av gamla finsk-urgriska skapelsemyter. Han har själv därefter hårdhänt redigerat och nydiktat för att binda samman ett disparat stoff till vad som 1835 presenterades under namn av sammanhängande epos. Dikterverkets apokryfiska härkomst har i Finland avgjort spelat mindre

roll. Man har uppfattat Lönnrots arbete som ett nedtecknat autentiskt folkepos med rötterna långt ned i heden tid. Det mesta talar dock för, att flertalet runosånger Lönnrot nedtecknat inte är äldre än medeltida. För finsk diktning, bildkonst och musik har *Kalevala* icke desto mindre under halvtannat sekel tjänat som välfylld skattkammare i fråga om mytologi och gemensamma nationella temata. Storheter som Eino Leino, Akseli Gallen-Kallela, Eero Järnefelt och Jean Sibelius har alla hämtat näring ur denna mylla. Kulturströmningen som sådan går under namnet ”karelianism”.

Elias Lönnrot var skräddarson. Av framträdande andra kulturpersonligheter i storfurstendömet under 1800-talet – J. L. Runeberg, J. V. Snellman, Zacharias Topelius – var han den ende som hade finska som modersmål. Det finska språket och den finska folkdiktningen skulle bli hans livs uppgift att arbeta med. Yrjö Hirn talade i boken *Lärt folk och landstrykare i det finska Finlands kulturliv* (1939) om Lönnrots ”enastående förening av naivitet och medvetenhet, av allmogekultur och herremannabildning, av omedelbart lyriskt diktarynne och logiskt arbetande kompositionsteknik”. Kanske kunde man också tillägga något om Lönnrots mångsidighet. Han var nämligen vid sidan av sina humanistiska värv också läkare under många år, först i Uleåborg och från 1833 och tjugo år framåt provinsialläkare i Kajana i mellersta Finland. När farsoter härjade tvangs han rycka ut, bl.a. som ambulering kolerainspektör.

1853 tillträdde Lönnrot efter mycken övertalning från representanter för det akademiska livet och från engagerade studenter en relativt nyinstiftad professur i finska språket och litteraturen vid Helsingfors universitet. ”Mottag kunskapens och fäderneslandets gemensamma sak i er vård och in finn er här bland oss”, hade studenterna skrivit till den ohögade läkaren i den avlägsna landsortsstaden Kajana. Denne i sin tur

tvivlade på sin framställningsförmåga i föreläsningkatedern och tyckte sig dessutom sakna praktiska kunskaper i olika främmande språk. Detta sagt av en man som förutom olika finska, samiska och estniska dialekter behärskade svenska, latin, grekiska, hebreiska, tyska, franska och ryska! Av Dahls grekiska krestomati skrev han som yngling en översättning till svenska, vilken bra länge användes vid trivialskolan i Tavastehus. Bara under insamlingsarbetet till *Kalevala* översatte han på lediga stunder Homeros från grekiska till finska. Jämförelsen med de homeriska dikterna var ju ofrånkomlig: *Kalevala* motsvarade helleternas *Iliaden* eller islänningarnas *Edda* – en föreställningsvärld vuxen ur hisnande tidssvalg, framburen till nuet av oräkneliga släktled. Så ville han uppfatta sitt diktverk.

Trots fattiga uppväxtvillkor hade Lönnrot i kraft av begåvning och studiehåg lyckats knagga sig in på den lärda banan. Innan medicinstudierna påbörjats hade han avlagt grundexamen i humaniora och fört studierna ända fram till magisterexamen. Avhandlingen var betitlad *De Väinämöine priscorum Fenno-
rum numine* ('Om Väinämöinen, fornfinnarnas gudom'). Åtskilligt talar för att Lönnrot själv författat studien, något som ännu inte var vanligt. Respondentens främsta uppgift ännu vid denna tid var att på oklanderligt latin försvara teser, vilka nedtecknats av den egna professorn. Eftersom Lönnrot saknade pengar att bidra till den stora festmiddagen med, tvangs han avstå från att bli promoverad. Även om han fullgjort lärdomsprov med synnerligen goda vitsord, kunde han likväl hädanefter inte titulera sig *doctor philosophiae ac artium liberalium magister*. Längre fram kom han dock att avlägga doktorsexamen inom medicinen.

Avgörande för den unge Lönnrot var de kontakter han knöt på Laukko gård i Tavastland. Han hade städslats som informator i professorsfamiljen Törn-

gren. Johan Agapetus Törngren (1772–1856) hade själv utgått från anspråkslösa förhållanden, men arbetat sig fram och blivit arkiater och dessutom ordförande för *Collegium medicum*, dåvarande medicinalstyrelse i Finland. Laukko herrgård hade förvärvats av Törngren 1817. Hit knöts nu som informator Lönnrot. Snart fann den unge mannen ett starkt stöd i Törngren. Bland den långa rad framträdande lärde som samlades på Laukko gård fanns medicineprofessorerna Mathias Kalm, N. A. af Ursin och Israel Hwasser, fysikern G. G. Hällström, orientalisterna H. Fattenborg, teologen J. A. Gadolin, juristen A. E. Afzelius samt Lönnrots studiekamrater Immanuel Ilmoni och F. J. Rabbe samt Reinhold von Becker. Diskussionerna som fördes i sommarskymningarna rörde allt från filosofi och medicin till folkdiktning. För Lönnrots inre skolning blev denna atmosfär av kunskap, kritik och öppenhet avgörande.

Kalevala var inte det enda Lönnrot gav ut från trycket. För frambringandet av finsk nationell identitet kan det eposet likväl inte överskattas. Sedan han lämnat sin professur 1862, flyttade han tillbaka till födelsesocknen Sammatti och grep sig verket an att slutföra arbetet med sin stora svensk-finska ordbok. 1875 var lexikonet färdigt, och Lönnrot kunde nu taga i tu med att redigera och utge de besvärjelsedikter han insamlat under runofärderna. Sommaren 1880 utkom hans verk om besvärjelsedikterna, vari han redogjorde för finnarnas gamla religion, olika slags besvärjelser och dessas utbredning. Han skriver även om vise män, sjukdomsbotare, medicinalväxter, sjukdomar och olika sätt inom folkmedicinen att bota diverse sjukheter. Boken med besvärjelsedikter rymmer sammanlagt 25 000 verser – fler än vad *Kalevala* innehöll. Sina sista år tillbragte Lönnrot i ett ödemarkshemman, långt från allfarvägen. Under sina sista år hade han övergått till svenskan som familjespråk. Med sina döttrar underhöll han sig på svenska.

Redan under livstiden fick han uppleva hur en kult uppstod kring hans person och verk.

Sommaren 1828 företog Lönnrot sin första runosamlingsfärd. Han skrev på svenska under resans gång boken *Vandraren eller Minnen af en Resa till Fots genom Tavastland, Savolax och Karelen*. Skildringen var riktad till vännen från universitetstiden i Åbo, Carl Nicklas Keckman (1793–1838), redaktör för *Turun Wiikko-Sanomats* och tillika amanuens vid universitetets bibliotek. Efter Åbo brand 1827 hade universitetet flyttats över till den nya huvudstaden Helsingfors, och här blev Keckman förste innehavare av det nyinrättade lektoratet i finska. Han efterträdde småningom Lönnrot som sekreterare i Finska Litteratursällskapet. Under arbetet med färdigställandet av *Kalevala* var Keckman oavlätligt Lönnrot behjälplig med redigeringen. Med tanke på att de två vännerna använde finska i sin privata korrespondens ter det sig märkligt, att Lönnrot vid nedtecknandet av sin resebeskrivning använde svenska.

Lönnrots resebok har i samband med firandet av 200-årsminnet av Lönnrots födelse nu blivit tillgängligt för en modern publik. Svenska litteratursällskapet i Finland och bokförlaget Atlantis i Stockholm står bakom en kulturhistorisk begivenhet. Utgåvan har kompletterats med skildringar av färder från Lönnrots senare år; några texter har skrivits som artiklar, andra är utdrag från brev, men även dessa senare har i flertalet fall varit publicerade på olika håll. Dessutom har fotografier, tagna i runosångarnas trakter av författaren och tidningsmannen I. K. Inha under 1800-talets sista år, infogats i volymen.

Lönnrots *Vandraren* är en spåna vid sidan om den egentliga uppgiften: författarens självpåtagna uppgift att samla in runosånger. Nyfiken och dristig tar sig vandringsmannen med konten genom vidsträckta skogar, över åar och myrar, blev rodd eller tvingas

själv ro över sjöar som utgör hinder i hans väg. De få slantar han för med sig går åt till härbärgen eller till att övertala motvilliga runosångare. Under alla dessa vandringar antecknar han om landskapets utseende, vandringens äventyr, människors beteenden och repliker, byars och torps utseende. Byggnadsdetaljer, gårdsgårdskonstruktioner, matlagning och eldstäders placering i husen – allt intresserar honom. Han bedömer och jämför med andra delar av sitt vandringsrevir och avger allt emellanåt generaliserande slutsatser om folkkynnen. Ur rent etnografisk synpunkt måste rimligen Lönnrots vandringsbok vara värdefull. Dessutom finns förstas mängder av språkliga iakttagelser insprängda: finska dialektuttryck, etymologier, fraser. Även i fråga om religiösa sedvänjor och kyrkliga bruk är boken rik på material. I de tassemarker Lönnrot genomvandrar blandar sig ogenerat lutherdom med grekisk ortodoxi – inflytelser från den ryska kultursfären gör sig påminda.

Att Lönnrot genom sitt livsverk lagt grunden för finsk litteratur och finskt skriftspråk står utom tvivel. Hans redogörelse för olika färder i Finlands östra och norra inland, förbi Enare träsk, in på norskt och ryskt område ända upp mot Vita havet, Archangelsk och vidare söderut runt Onega illustrerar vältaligt ambitionen att finna och kartera den finska språkets urhem. Att han, som tidigare göticismens propagandister i Sverige, kan drista sig till fantasifulla slutsatser kan möjligen skyllas på tidsandan och det faktum att Finland som ungt rike sökte en nationell identitet. Lönnrots insatser som upphovsman bakom *Kalevala* liksom insatserna för att frambringa ett finskt skriftspråk förringas inte därav.

Olof Hägerstrand

MARIKA HEDIN

Ett liberalt dilemma: Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H von Koch och den sociala frågan 1880–1930.

Stockholm/Stehag: Symposium, 2002. 298. s, inb., illustr.

Att den biografiska genren alltmer intresserar även professionella historiker visar de senaste årens bokutgivning. Vi har fått skildringar av Karl Knutsson Bonde, Gustav Vasa (författaren Lars-Olof Larsson belönades med Augustpriset 2002), Axel Oxenstierna, Marcus Wallenberg och andra furstar inom olika områden. Avhandlingar i historia, till skillnad från i systerämnet idéhistoria, har mer sällan biografisk inriktning. Kanske är Stockholmshistorikern Marika Hedins avhandling om tre socialpolitiskt verksamma liberaler ett tecken på att en omsvängning är på väg även här. Beckman, Broomé och von Koch är inte lika berömda som den tidigare nämnda kvartetten men i sin samtid onekligen viktiga för den moderna socialpolitikens framväxt. Under deras tid förändrades 1800-talets traditionella välgörenhet, via en mer professionell socialpolitik framdriven av frivilliga organisationer som Centralförbundet för socialt arbete (CSA), till en i huvudsak offentligt organiserad socialpolitik, i linje med senare tiders välfärdsstat.

Syftet med avhandlingen är emellertid inte främst att lyfta fram dessa socialpolitiska pionjärer. En studie av dem öppnar vägen för en analys av relationen mellan sekelskiftets liberalism och socialpolitik under liberalernas storhetstid i svensk politik. Utgångspunkten är att liberalismen som ideologi borde drabbas av konvulsioner, när frivillig hjälp successivt ersätts av omfattande offentlig reglering och kontroll. Det är detta dilemma som gett studien dess titel. Beckman,

Broomé och von Koch borde med SAOB:s definition (1925) ha befunnit sig i ett kinkigt läge, dvs. att "någon står inför två sinsemellan stridiga krav, så att han är illa därän, huru än hans val utfaller". Vad stod då dessa tre för ideologiskt? Varför har just de valts ut? Ger deras verksamhet ett svar på frågan hur liberalerna hanterade sitt dilemma?

Alla tre kom från välbärgade hem och ärvde i allmänhet både samhällsintresse och omtanke om de sämst ställda. Biskopen Anders Beckman förmedlade till sonen Ernst (1850–1924) värnandet om tron och det personliga ansvaret medan modern Anna gav en stark känsla för familjens roll och moderlighetens särskilda ansvar. Ernst Beckman verkade som redaktör (bland annat vid *Aftonbladet*), som VD för Djursholms AB och som riksdagsman för Liberala samlingspartiet. Åren 1902–1914 var han ordförande för Frisinnade landsföreningen. Emilia Broomé (1866–1925), en av flera stridbara kvinnor som på det sociala området fick utlopp för sitt samhällsengagemang, var ursprungligen lärare, aktiv inom fredsrörelsen och i ett decennium byråföreståndare inom CSA. Sociala frågor i liberal anda drev hon också i Stockholms stadsfullmäktige 1911–1924 och som en av de första kvinnorna inom det statliga kommittéväsendet. Gerhard Halfred von Koch (1872–1948) var en av initiativtagarna till Kooperativa Förbundet och bidrog till utarbetandet av 1913 års alkoholistlag samt 1918 års fattigvårdslag. Sedan blev von Koch inspektör för fattigvården. Han satt i första kammaren (frisinnad) och utgav även i många år *Social Tidskrift*.

Under det halvsekel som avhandlingen behandlar utvidgades begreppet "det sociala". Reformatorerna sysslade inte bara med socialpolitik i snäv mening, "fattigvården", utan också med utbildning, pensioner och arbetslöshet. Därför kan området ses som ett svar på moderniseringen i stort, på alla förändringar samhället genomgick vid sekelskiftet. Författarens val av

en aktörsorienterad metod motiveras med att frågorna drevs av en liten elit som hade ett stort handlingsutrymme i en föränderlig tid. Trion har valts ut därför att de var betydelsefulla för den nya socialpolitiken och samtidigt förankrade i den liberala partistrukturen. Beckmans, Broomés och von Kochs ideologiska utveckling analyseras utifrån såväl praktiskt socialpolitiskt arbete som publicerade skrifter.

Reformatörerna lyfte fram socialpolitikens moraliska dimension. Människorna som fick stöd skulle uppföra sig moraliskt riktigt; att hjälpa dem som hade det svårt var också en moralisk plikt. Men hjälpen måste ges på rätt sätt, som hjälp till självhjälp. Broomé var den som ägnade mest omsorg åt kvinnans ställning. Även om hon i början instämde i de andras uppfattning om kvinnans särart, kom hon senare alltmer att betona likhetstanken. Samhällsengagemang och rösträtt blev därtför en rättighet för kvinnan. Alla tre hyste stor tilltro till kunskapen. Sociala problem måste undersökas vetenskapligt och kunskaperna spridas ut i samhället. Hedin avvisar den ensidiga betoningen på socialpolitiken som ett medel att kontrollera arbetarklassen, en tolkning som det senaste decenniets forskning ofta anammade. Den liberala socialpolitiken var mer framtidsinriktad än så. Vad som inledningsvis formulerades som ett dilemma visar sig inte ha varit ett sådant. Det var, enligt författaren, inte heller så, att man godtog statlig intervention för att blandningen av allmänt och enskilt var ett mål i sig. Ingen av de tre tvekade inför ett successivt ökat statligt inflytande. Resultatet blev ”en liberal socialpolitisk vision som bejakade statlig intervention, ville förändra människans innersta väsen, en politik som tilldelade män och kvinnor olika uppgifter, där vetenskapen representerade en moralisk sanning och där en kollektivistisk syn på individen möjliggjorde ett helt nytt sätt att tänka kring politiska åtgärder.”

Avhandlingen riktar sökljuset mot ett spännande och angeläget forskningsfält. Den ger läsaren fördjupad kunskap om tre ledande liberala socialpolitiska praktiker/ideologer. Ambitionen att knyta samman enskilda aktörers tankesätt med större samhällsmässiga förändringar och att ta aktörernas idéer på allvar är också värd en eloge. Samtidigt finns det skäl att ifrågasätta metodval och övergripande tolkningar, främst utifrån tre aspekter.

1. Inriktningen på enskilda aktörer diskuteras utförligt, däremot knappast alls valet av just Beckman, Broomé och von Koch. Problemet är att trion som helhet var ganska homogen: välbärgat ursprung, verksamhet i Stockholm och kring CSA samt i huvudsak ideologisk samstämmig. De ingick alla i vad som i forskningen kallats ”fattigvårdsfolket”. När den liberala rörelsen växte blev denna samtidigt alltmer heterogen. Stad – land var en viktig skiljelinje, särskilt som rösträttsreformen 1907–1909 ökade andelen landsbygdsröster påtagligt. Frisinnade landsföreningen blev därefter i stor utsträckning ett landsbygdsparti. En analys av liberal socialpolitik borde därför också se utvecklingen ur landsbygdens synvinkel med de traditioner av sparsamhet och motvilja mot statsingrepp som där hade djupa rötter.

2. Just svårigheten att ta hänsyn till förändringar under undersökningsperiodens halvsekel är som helhet ett problem. Huvudpersonernas ideologiska position sammanfattas i respektive kapitel med ett antal stickord som förbiser förändring över tid. I viss mån balanseras det av att några förskjutningar uppmärksammas i texten, men som helhet blir karaktéristiken statisk. Detta trots att ideologi i inledningen ses som en kärna av begrepp som hela tiden kan förändras. Vissa allmänt hållna ideologiska beskrivningar är också missvisande, som till exempel att de tre stod för ett

nytt individbegrepp. De såg individen som samhälls-
varelse snarare än som samhällets minsta, isolerade
enhet. Men därvidlag hade de nog sällskap av i stort
sett alla svenska 1800-talsliberaler jag kan påminna
mig.

3. Också urvalet av politiska frågor som undersökts
kan ifrågasättas. Både pensionsreformen 1913 och ar-
betslöshetsfrågan hamnar vid sidan om. Pensionsfrå-
gan illustrerar att "fattigvårdsfolkets" inflytande svik-
tade. Utan resultat gick man till storms mot vad som
sågs som demoraliserande inslag, d.v.s. att det i pen-
sionen ingick ett inkomströvat understöd. Här togs
ingen hänsyn till om personen levtt ett moraliskt liv
eller inte. CSA ansåg att förslaget stred mot principen
om uppfostran till egenansvar. Också i arbetslöshets-
frågan kom CSA – däribland avhandlingens trio – att
gå emot tidsandans vindar. Liksom tidens liberala na-
tionalekonomer ansåg CSA att individen inte hade
någon självklar rätt till understöd. Främsta botemed-
let mot arbetslöshet var istället sänkta löner. von
Koch som ingick i Arbetslöshetskommissionen stöde
i allmänhet arbetsgivarsidan och kom därför att
klassas som "arbetarfiende" i *Social-Demokraten*.

I en avslutande reflexion vill Hedin knyta sin soci-
alpolitiska trio till den moderna välfärdsstaten, ofta
tidigare onyanserat framställd som enbart socialde-
mokratins verk. "Kritikerna av den svenska välfärds-
staten har hävdad, att den svenska socialdemokratin
inte såg många begränsningar i statens befogenheter
när det gällt att ordna de enskilda människornas liv.
Men det gjorde i så fall inte Beckman, Broomé eller
von Koch heller. Om man skall tala om en sådan
interventionistisk hållning som ett särdrag för det
svenska välfärdssamhället, är det rimligt att söka dess
rötter i sekelskiftets liberala socialpolitik."

Den slutsatsen är i och för sig rimlig, men den gäl-
ler inte främst Beckman, Broomé, von Koch och den

övriga kretsen kring CSA! I stället är det radikala libe-
raler som både i pensionsfrågan och i arbetslöshets-
frågan står för den interventionism som hade många
beröringspunkter med SAP:s politik. Ett tungt namn
är här Axel Schotte, civilminister i Staaffs båda rege-
ringar och ledande liberal partiman. Han ville att sta-
ten grepe sig an med "ett målmedvetet och vidsynt
arbete till de lägre folklagrens höjande". Schotte drev
igenom pensionslagen och ansåg att socialpolitiken
kunde göras "produktiv", en för sin tid mycket mo-
dern tanke. Metoden och urvalet i avhandlingen har
gjort att motsättningen mellan "CSA-liberalerna"
och Schotte och andra "radikalliberaler" osynliggörs.
Beckman, Broomé och von Koch stod visserligen för
en ny typ av socialpolitik jämfört med 1800-talets väl-
görenhet som byggde på frivillighet. Men deras bun-
denhet vid uppfostran, behovsprövning och ovilja in-
för arbetslöshetsstöd skiljer deras idéer från vad som
kom att bli bärande i bygget av välfärdsstaten.

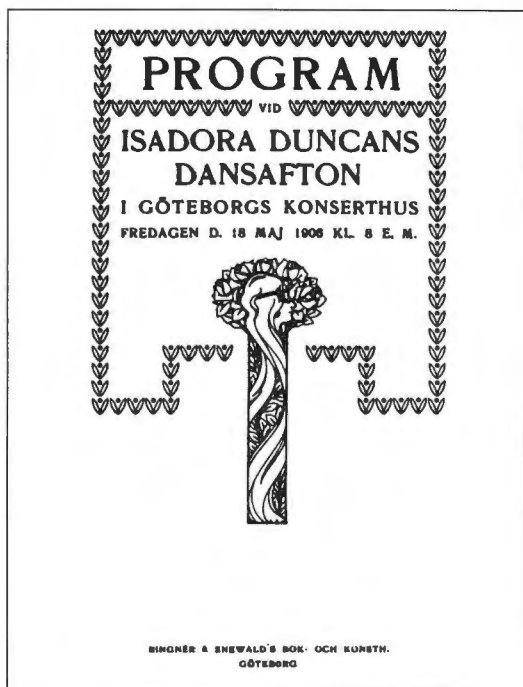
Torbjörn Nilsson

LENA HAMMERGREN

**Ballerinor och barfotadansöser: Svensk och inter-
nationell danskultur runt 1900.**

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2002. 184 s.,
personreg. (Chora – skriftserie för dansforskning. 4.)

Danskulturen kring sekelskiftet 1900 är det fängslan-
de ämnet för en undersökning av Lena Hambergren,
docent och dansforskare vid Stockholms universitet.
Danslivet vid den här tiden är liksom både före och
senare utpräglat kosmopolitiskt. Artister och en-
sembler rör sig hela tiden över gränserna. De gästspel
som studeras i boken äger alla rum mellan 1903 och
1908. I ett första avsnitt är Isadora Duncan huvud-

Programblad i tidens stil av en göteborgsk tryckare –
Waldemar Zachrisson.

personen, banbrytare inom den moderna dansen, i det andra Cléo de Mérode, varietéartist med stor lysekraft, skolad inom operabaletten i Paris. I ett tredje avsnitt observeras Anna Pavlova, glänsande som företrädare för klassisk rysk balett. Ännu en person bland andra som uppmärksammas är Loïe Fuller. Även hon bryter nya banor, inte danstekniskt men med ny sceneteknik och ny utstyrel.

Hammergrens arbetsätt är kulturanalytiskt. Förgrundsfigurer inom danslivet tar visserligen stor plats i hennes framställning, men deras konstnärliga prestationer värderas vanligen inte – synsättet är ett annat. Dansöserna betraktas som skickliga entreprenö-

rer. De gör karriär i yrket som dansare utan hänsyn till de länge vanliga ifrågasättandena av yrkets utövare. Hammergren vill också undersöka hur det danshistoriska perspektivet förändras över tiden. Genom att lösa upp de gränser som drogs mellan vad som senare kom att kallas "finkultur" och "populärkultur" söker Hammergren skriva om danshistorien.

Författaren gör på ett tydligt sätt klart för läsaren vilka analytiska perspektiv som läggs på ämnet. Strukturteorier kombineras med individuella granskningar av enskilda solister på elitnivå. Hennes historiesyn är dekonstruktivistisk så som tiden bjuder.

När synen på dansen förskjuts beskrivs även den konstnärliga halten annorlunda. Kultursociologiskt kan strukturen betonas då dansmiljön tecknas. Då träder aktörskapet, den enskilde dansarens insats, tillbaka. Mot verklig eller förment objektivitet i strukturer står den hermeneutiska förståelsen av enskilda individers insats. Hammergren vill ta båda de möjliga tolkningarna i bruk för egna syften.

Hammergren begränsar sig till att granska reaktionerna i press och tidskrifter som kom ut i Stockholm. Mer hade stått att vinna med ett vidare perspektiv. Både Fuller och Duncan uppträdde i Göteborg och kommenterades där. Hammergren anser att gästspelen sällan tålde att upprepas och menar att Cléo de Mérode som uppträdde 1903 och 1904 var den enda som återkom. Därmed förbiser hon att Duncans sejour i Stockholm 1906 följdes av ännu en året därpå. En journalist som intervjuar Duncan på hennes hotell i maj 1906 slås av att dansösen privat ser så trött och melankolisk ut till skillnad mot då hon står på scenen. Vare sig intervjuaren eller teaterpubliken lade märke till att Duncan var gravid. I september föddes hennes och följeslagaren Gordon Craigs barn. Märkligt nog känner inte heller Hammergren till hur det förhöll sig med de båda geniernas privatliv. Duncan säger i en intervju 1907 i *Stockholms-Tidningen*, som

Hammergren inte åberopar, att hon velat framträda på Operan men vid båda tillfällena accepterade Östermalmsteatern. I Göteborg tycks hon ha nått ända fram. I *Göteborgs-Tidningen* 19/5 1906 heter det: "Elegantare konsertpublik har knappast varit på en gång samlad i Göteborg, än den som i går afton fyllde Konserthuset, där Isadora Duncan för en enda gång lät oss få skåda sin ädla konst, en frukt af hängiven kärlek till det antika skönhetsidealet och fast tro på möjligheten af dess återinförande i det moderna samhället."

I studiet av Cléo de Mérodes gästspel – hon uppträdde på Cirkus på Djurgården – gör sig Hammergrens spårsinne fördelaktigt gällande. Ingen historiker har tidigare uppmärksammat de Mérodes spektakulära besök i Sverige på detta sätt. Hammergren är visserligen observant på arten av den sociala och konstnärliga prestige som möter de gästande artisterna. En av Svenska Akademiens ledamöter bevisar en föreställning på Cirkus. Men de elitistiska antagandena rörande mottagandet av Pavlova och hennes kolleger vid Kejserliga teatern i St Petersburg kan skärpas vid närmare beskådan. Gästspelet iaktogs återkommande av den svenske kungen och hans följe. Vid besök på slottet mottog Pavlova Litteris et artibus.

Fuller uppträdde 1906 på Stora teatern i Göteborg, en scen för framträdanden på de olika nivåer av konst eller nöjen som då rådde. Men hennes ambitioner var högst kulturella. Hon hade inspirerats i Paris, då hon konstruerade sin danskonst, av vänskapen med Marie och Pierre Curie, båda nobelpristagare i fysik några år tidigare. I kretsen kring skulptören Auguste Rodin hade hon lärt känna de norska målarna Christian Krohg och Frits Thaulow som förmått henne att uppträda i Kristiania – och ta Göteborg på vägen. Liksom de övriga här nämnda vann även Fuller publikens bifall. Så hade också hennes rykte nått Sverige förut. En bevarad affisch från 1903, som recensenten sett, annonserar en engelsk komiker som uppträder i en nykter-

hetslokal i Södertälje. Denne dansar en jig i för långa skor, han framför Loïe Fullers serpentindans o.s.v.

Kritikerna i pressen som oförevillade ställdes inför dessa konstnärliga nyheter bemödade sig som oftast att ge rättvisa åt artisterna. Ett vackert exempel som Hammergren drar fram är Anna Branting i *Stockholms-Tidningen*. (Dennas dotter Vera von Kraemer medverkade i *Social-Demokraten* 1907 och även hon var välvillig.) Möjligen fäster Hammergren för stort avseende vid vad bornerade konst- och musikkritiker sådana som Carl G. Laurin, Ture Rangström eller Wilhelm Peterson-Berger (ej nämnd i boken) hade att säga om artisternas prestationer på scenen. Även t.ex. kvinnliga tonsättare kan ha fått svårigheter om de ställdes inför sådana bedömare!

Bokens författare reflekterar över källvärdet hos memoarer resp. personliga intervjuer med artister. Sådana kom i bruk på 1880-talet. Av de här nämnda har såväl Isadora Duncan som Loïe Fuller och Cléo de Mérode givit ut sina minnen.

En slutsats hos Hammergren är att danskonst och dansnöjen i själva verket är nära knutna till varandra. Solisterna var ingalunda främmande för att framföra sina verk i varietémiljö men insåg att respekten för deras konst förstärktes i finrummet. Vi har goda skäl att imponeras av dem både som yrkeskvinnor och som skapande personligheter.

Hammergren ser sekelskiftets varietékultur som en blomstringstid för dansen som konstform. En varietédansös introducerade dans utan musik, något som annars är känt från långt senare verksamma koreografer. Danskulturen är medskapande, då samhällena urbaniseras och tekniken utvecklas.

Hammergrens arbete har vuxit fram under teoretisk medvetenhet, och hennes syn på svensk danskultur för hundra år sedan har en förklarande kraft. Skada bara att hon inte denna gång mäktat gräva djupa-

re i det inhemska källmaterialet. Notapparater och personregister är utarbetade med precision.

Åke Lilliestam

STINA HAMMAR

Solägget: Fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst.

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2002. 517 s., illustr., personreg., bil.

Puttes äventyr i blåbärsskogen och *Tomtebobarnen, Hattstugan* och böckerna om *Tant Grön, Tant Brun* och *Tant Gredelin, Olles skidfärd* och *Blomsterfesten i täppan*, alla är de välkända bilderböcker av Elsa Beskow (1874–1953). Att hennes bildvärld lever starkt hos både barn och vuxna än idag råder det ingen tvekan om. Nya upplagor av hennes böcker trycks ständigt och utställningar med hennes verk anordnas, nu senast på Nationalmuseum. Men så har det inte alltid varit. Under det radikala 1960- och 70-talet angreps Elsa Beskow för att hon oreflekterat tyckte idyllisera borgerliga värderingar. Att hon i bild och text dessutom överförde klasshierarkier på växtriket – särskilt boken *Blomsterfesten i täppan* blev ett omtyckt föremål för marxistiska analyser – spädde på kritiken ytterligare. Ogräs är ju alltid ogräs, även om de har rätt att marschera och sjunga sin sång, tycks man ha resonerat. Men vad som man då saknade kunskaper om – eller kanske fann för ointressant att alls bry sig om – var det faktum att makarna Beskow hörde till dem som verkligen aktivt arbetade på att riva ner skrankorna mellan samhällsklasserna, inte minst i den nya villastaden Djursholm, dit Beskows flyttade år 1900. Sonen Bo Beskow skriver i sina memoarer, att det i

hemmet i Viktor Rydbergs gamla villa Ekeliden rörde sig ”Pionjärer för samvetsäktenskap, kvinnans likställdhet, socialarbetare, fredskämpar, frihetskämpar, vapenvägrare, engelska kväkare och färgade intellektuella”. Natanael Beskow startade också, efter engelsk förebild, det första s.k. settlement i Sverige, Birkagården, en hemgård med barnverksamhet och folkhögskola.

Men åsikterna har förändrats. Idag uppskattas Elsa Beskows produktion till sitt fulla värde både som något levande och beständigt och som en del av det svenska kulturarvet. Den välbesökta utställningen på Nationalmuseum våren 2002 är ett exempel på detta.

Elsa Beskow och hennes bildvärld blev tidigt föremål för forskarnas intresse. Endast fem år efter hennes död, 1958, utkom den första stora biografien över hennes liv och verk, författad av Stina Hammar. Fyra decennier senare har nu Hammar kommit ut med en helt ny bok över Elsa Beskow som fått titeln *Solägget: Fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst*. Och låt oss säga det genast: boken är på över 500 sidor, men den är inte tung att läsa. Tvärt om. Det är en utomordentligt intressant och välskriven bok, som verkligen går på djupet i analysen av Elsa Beskow och hennes bilder.

Om Hammars första bok framför allt fogade in Elsa Beskow i en familjekrets, bygger den nya boken på till stora delar helt nytt material, som exempelvis aldrig tidigare publicerade brev mellan Elsa och hennes fästman Natanael Beskow, utbildad konstnär men också reformteolog, som för sitt samvete aldrig kunde avlägga prästeden. I sin nya bok har Hammar framför allt ägnat sig åt att analysera idévärlden bakom Elsa Beskows bilder. Den röda tråden är den dubbelhet som finns på alla plan i Elsa Beskows skapande. Här finns såväl idyllens förkämpe i egenskap av solig och vänlig sagotant, som den stränga vuxna, barn som agas och hemska troll – tänk bara på tomte-

gubben i *Hattstugan* som hotar med riset eller det gamla skrockande bergtrollet i *Tömtebobarnen!*

Hammar har inte skrivit sin nya bok som en konventionellt kronologiskt upplagd biografi. Istället utgår hon från symboler och de personlighetsförklaringar dessa kan leda till. Redan i inledningen gör Hammar en djupgående bildanalys av en enda bild, den tredje färgbilden i bilderboken *Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin*. Läsaren får här, tillsammans med lilla Lotta, följa med rakt in i Tant Gröns prunkande trädgård, där det stora skimrande glasklotet, som står bland pionerna, inte enbart reflekterar omgivningen. För Hammar leder klotet bokstavligen rakt in i den idévärld hon tolkar in i Beskows konst. Hon stödjer sig härvid på den engelske barnpsykologen Donald Woods Winnicott som menar att det finns "ett tredje verklighetsområde", vilket förbinder den yttre upplevelsen med den inre. Detta psykiska fält är varken yttre verklighet eller något man laglöst hittar på. Det är i det området, skriver Hammar, som konst, litteratur och religion kan utvecklas. Färgen och kompositionen i Beskows skenbart idylliska och "lättfattliga" bilder gömmer följaktligen hemligheter, som kan leda till oväntade samband. I till exempel *Putte i blåbärsskogen* från 1901, den bok som blev det verkliga genombrottet för Elsa Beskow, visar Hammar på såväl jugendornamentiken som paradissymboliken i omslagsbilden. I boken *Solägget* från 1932 gömmer sig ett övertygande men dolt budskap om antinazism, om tolerans och livsglädje. Symbolen för det onda, för fascismen, blir den glupska kråkan med sina stora svarta vingar kastar sig över solägget – vilket visar sig vara en apelsin – medan den glada grodan, som vid sin servering satt upp skylten med orden "förbjudet för gästerna att äta upp varandra", står för fredligheten och frisinnet. På samman sätt finns en ängslan för kriget inbyggd i bilden av Fru Kastanjebloms suck över att förlora sina söner i *Blomsterfesten*

i *täppan*, som utkom när första världskriget precis brutit ut 1914. I texten heter det:

*Sex unga, tappra riddersmän
hon ser till striden rida,
i rustning smidd var ungersven
med lans och svärd vid sida;
och färden går liksom till dans
vid bladens fall i höstsols glans.*

Hammar använder alltså Elsa Beskows liv och tankevärld som utgångspunkt när hon analyserar och tolkar verken. Både bilderna och sagorna är uttryck för konstnärens personlighet; liv och konst vävs samman. Någon gång kan man kanske tycka att Hammars flödande associationer kan gå för lite för långt, att hon stundom kan övertolka innehållet i bilderna. Men huvudsakligen ger analyserna dynamik och berikar framställningen och helhetsbilden är övertygande. Däremot kan man kanske någon gång ställa sig tveksam till de många och stundom alltför långa brevcitat, som upptar stor plats i boken. Det är naturligtvis inget fel att använda citat för att ge närvaro åt en framställning, ge tidsfärg eller understryka något viktigt – makarna Beskows korrespondens är dessutom särskilt innehållsrik och fascinerande. Men risken finns alltid att många citat – hur intressanta dessa än kan vara – stakar upp läsningen, att man till slut helt struntar i att läsa dem. Vidare kunde man önska ett enhetligt och väl genomarbetat not- och referenssystem. Nu kan man med rätta säga att detta inte i första hand är ett vetenskapligt specimen, och det finns dessutom förklaringar och hänvisningar i slutet av boken. Men eftersom källmaterialet är rikt och flitigt använt, hade det inte skadat om hänvisningarna kunde ha varit tydligare än vad de nu är.

I sin bok redogör Hammar emellertid inte enbart för Elsa Beskows liv som barnbokskonstnär, maka till

Elsa Beskow använde sig även gärna av silhuetter i sina bilderböcker. Med denna metod förstärkte hon dramatiken, som exempelvis scenen där Tant Gredelin svimmar i boken Petter och Lotta på äventyr.

predikanten Natanael Beskow och sexbarnsmor. Boken är också en utmärkt introduktion till det svenska sekelskiftets radikala intellektuella miljöer, med berömda namn som kvinnosakskämpen Ellen Key och reformpedagogen Anna Whitlock, för att nu enbart nämna två. Alla de strömningar dessa personer associeras med – kvinnorörelsen, pacifismen och nationalromantiken – finns också inbyggda i Elsa Beskows bilderböcker och sagor. Ellen Keys samhällssyn, vilken baserades på en stark tro på kvinnans möjligheter, påverkade även av allt att döma Elsa Beskows eget liv. Hon tycks ha haft en såväl inspirerande som stabiliserande inverkan på sin make, samtidigt som hon hade mycket väl genomtänkta åsikter. Stina Hammar gör dock inte Elsa Beskow till en kvinnolivets martyr. Det var barnen och vardagen som utgjorde hennes största inspirationskällor, men hon var definitivt inte enbart ”barnbokskludderska”, som hon en gång lite nedsättande karakteriserade sig själv.

Elsa Beskow, född Maartman, tillhörde en syskonskara med fem systrar och en bror. När hennes far dog

flyttade familjen till moderns frisinnaade systrar, vilka umgicks både med Key och Whitlock. När den unga Elsa, som var begåvad och studerade till teckningslärare vid Konstindustriella skolan – nuvarande Konstfackskolan – träffade teologen Natanael Beskow, uppstod tycke på en gång. Men i kölvattnet följde också en kollision mellan å ena sidan de maartmanska socialdarwinistiska idealen och den beskowska kristendomen. Kort sagt mellan ”storstads-storfamilj” och sträng pietism. Natanael Beskows mor kunde till exempel inte förmå sig att träffa hans fästmö på över ett år. Den utdragna förlovningen skildras ingående i Hammars bok. Främst använder hon de många bevarade breven, i vilka den unga Elsa gång efter annan redogör för såväl sin absoluta integritet och behov av inre sanning som sin andlighet och odogmatiska tro; hon kunde exempelvis aldrig instämma i kyrkans trosbekännelse. Natanael skrev i november 1893 att hans fästmö inte skulle sträva efter att söka ”samma tro” som hans. Han ansåg att de stod på samma grund, och fortsatte: ”Om du och jag, var för sig och tillsammans söka Gud av allt hjärta, söka att inordna hela vårt jag och alla dess yttringar av verksamhet under hans vilja, så skola vi därunder också alltmer finna varandra. Däremot om vi söka varandra i st.f. Gud ... så gå vi miste om bådadera”.

Men makarna Beskow levde ändå i ett lyckligt och harmoniskt äktenskap, även om Elsa Beskow, ”solskensmänniskan”, som många kallade henne, kunde bli offer för djupa depressioner. Hennes karaktär var, vilket framgår tydligt av Hammars bok, mer komplicerad än man kan ana. Och detsamma gäller som redan framgått hennes bilder, på en gång påtagligt verkliga och förskönande men ibland också obehagliga. Där ligger Elsa Beskows verkliga styrka som barnbokskonstnär. Titeln på Hammars bok, *Solägget*, kan också ses som livets triumf över döden. Så var det även i Elsa Beskows eget liv, där en personlig sorg över

Recensioner

en av hennes söners, den blott åttaårige Dags död på Värtans isar 1922, ändå övervanns av livsglädje.

Bo Lundström

PER WÄSTBERG

Axel Hirsch: Folkbildare och filantrop.

Stockholm: Svenska Akademien, 2002. Svenska Akademiens handlingar från 1986. Trettioförsta delen. Distribution: Norstedts förlag. 406 s., inb. illustr.

Av inbyggarna i den moderna välfärdsstaten uppfattas "filantropi" som något suspekt. Givmildhet av det slaget uppfattas gärna som uttryck för nedlåtenhet och översitteri. Inte sällan misstänks dessutom själviska motiv ligga bakom. Att bistå hjälpbehövande är det offentliga sak, lyder den socialpolitiska dogmen. Genom att falla tillbaka på en sådan uppfattning kan den enskilde välfärdsmedborgaren döva sitt samvete och oberörd gå förbi uteliggaren. Välfärdsideologin uppammar ingen personlig givmildhet. Med flinka fingrar fördelar välfärden sina avier men fostrar samtidigt till kalla hjärtan.

Axel Hirsch (1879–1967) var en man av annat lynne. Under sitt liv blev han en av Sveriges stora filantroper men också en hängiven kämpe i folkbildningens tjänst. För en bredare allmänhet var han tämligen okänd, men bland människor som verkade inom fattig- och socialvården var Hirsch under större delen av sitt vuxna liv ett begrepp. Inget barn- eller ålderdomshem från Smygehuk till Karesuando undgick att få besök av denne ivrare för ett annat sakernas tillstånd i Fattigsverige. Hirsch kunde inte legitimera sin verksamhet som självutnämnd socialinspektör med

något uppdrag från en myndighet – han genomförde sina resor in i fattiglandet som en självpåtagen livsuppgift. Född i en rik familj ansåg han sig ha moralisk skyldighet att dela med sig av livets goda, men främst av allt att skaffa sig kunskap om hur villkoren tedde sig för människor han under sin skyddade uppväxt aldrig haft tillfälle att möta.

Vilka avgörande händelser tecknar mönstret i vår personlighets väv? I vilket skede av vår daning fallts dominerande karaktärsdrag ut? Vilken är starkaste faktorn: genetiskt arv eller uppväxtmiljö? För Axel Hirsch spelade säkert moderns död i samband med födelsen av ett flickebarn en viktig roll. Axel var då fyra år gammal. Efter den händelsen tillbragte han sin uppväxt i skuggan av faderns sorg. Den olycklige Oscar Hirsch kom aldrig över förlusten av sin älskade Fanny (f. Saloman). För Axels del kan rimligen de många åren av saknad och tystnad efter en älskad människa ha påverkat honom att aldrig själv bilda familj, även om spåren av en djup förälskelse träder fram i hans liv. Då den uppburna flickans föräldrar inte samtyckte till äktenskap, föll projektet. Men kontakten med den en gång älskade upphörde inte, även om någon fullgånge kärlek aldrig blev realiserad. Naturligtvis kan man bara spekulera om vad förlusten i unga år av en moder och en otröstlig faders inverkan betyder för en ung människa. Att ting som dessa betyder något kan man nog vara förvissad om. Å andra sidan spelar det biologiska arvet sina spratt, lägger ut sina förvillande sidospår vid tydningen av ett människooöde. Hur relatera Axels Hirsch storslagna generositet och filantropi till dessa fakta i hans tidiga liv? En grundläggande erfarenhet av att man inte bör fästa sig vid något materiellt? Upplevelsen av att känslomässig förlust kan ersättas av välgärningar mot samhällets olycksbarn? Likgiltighet mot nedärvd rikedom? Påverkan av det sena 1800-talets idealistiska tankeströmningar, boströmianismen inte minst?

Per Wästberg har skrivit en rik och sammansatt biografi över sin släkting på morssidan Axel Hirsch. Boken bygger både på dokument, brev, Hirschs egna böcker, samtal med människor som stod Axel Hirsch nära och inte minst egna personliga minnen av den märklige mannen, som Wästberg träffade första gången 1939 och sedan med jämna mellanrum umgicks med ända till dödsåret 1967.

Boken om Axel Hirsch är likväl mer än en biografi. Den presenterar en historia om levnadsförhållanden i Sverige under de senaste 120 åren. Wästberg är inte för intet känd som framstående Stockholmskännare. Vid sidan av Per Anders Fogelström, Erik Asklund, Jan Olof Olsson är han bland författare 1900-talets främste kännare av Mälarmetropolen. Det betyder, att biografien över Axel Hirsch förmedlar stora mängder kunskap om huvudstaden, ofta just representativa fakta som kastar ljus över väsentliga samhällskeenden. Sverige var ännu i slutet av 1800-talet ett fattigt och efterblivet land; vidskepelse, svält, löss, alkoholism och lungshot var ofrånkomliga inslag i gemene mans vardag. Stockholm växte, och levnadsförhållanden blev ofta påfrestande för de olyckliga människor som oftast bara blev nummer i statistikens siffräckor. Inte sällan försvann i dessa förhållanden den manliga parten till Amerika. Wästberg har skurav intressanta och belysande uppgifter att leverera i dessa ting. Men läsaren får också känning av den anda av utvecklingstro och entusiasm, som besjälade sent 1800- och tidigt 1900-tal. Till Erik Palmstierna skrev Axel Hirsch 1951 följande:

”För nutidens unga och medelålders människor är det omöjligt att föreställa sig den entusiasm som fyllde oss i seklets början. De ha ej sett den nöd som uppörde oss, de rättslösa, fattiga, förtryckta, de uttagna arbetarna, de trasiga, smutsiga och bleka barnen, det nakna eländet, den oerhörda klasskillnaden.”

Insikten om bristerna i samhället ledde till att Axel Hirsch och åsiktsfränder startade *Social Tidskrift*, som utkom under åren 1901–1918. Det tryckta ordet betydde ännu mycket. Genom att publicera uppgifter och artiklar om det sanna förhållandet ute i landet, kunde förändringar åstadkommas. Trots allt elände genomgick likafullt det svenska samhället förändringar, även om det gick långsamt: vid mitten av 1920-talet hade 75 % av landets bostäder elektriskt ljus men bara 25 % av befolkningen bodde ännu med två personer/rum. Förbättringar var på gång, trots allt! Tidens drömmar handlade om sexuell likställighet mellan man och kvinna, om kvinnlig rösträtt, trädgårdsstäder, jordreformer och internationell kooperation. Också Axel Hirsch anslöt sig till realiserbara utopier som dessa. Åren i Uppsala under slutet av 1880-talet och påverkan från radikalerna inom studentföreningen Verdandi hade nog satt sina spår. Tidens radikaler, liberaler och socialreformatorer passerar revy i en förklaringsräcka, om man vill forstå Axel Hirschs intellektuella utveckling under ett tidigt skede.

Wästberg skildrar Axel Hirschs insatser i stort under ett långt liv. En lång rad distinkta snabbporträtt av tidens märktheter följer, judiska inte minst. Framför allt är det viktigt att en undanskymd svensk judisk kultur kommer till sin rätt i Wästbergs biografi över Axel Hirsch. Om man tänker bort vad dessa judiska familjer bidragit med till svensk kultur under de senaste två århundradena, skulle det vi kallar ”Sverige” vara något helt annorlunda: trångsynt, begränsat, berövat den glans och rikedom som familjer som Josephson, Schück, Grünwald, Heckscher, Meyerson m.fl. bidragit med. Men Wästbergs bok får inte uppfattas i första hand som en apologi för det judiska. Här finns en lång rad intressanta insatser och porträtt vid sidan av judisk kultur. Till det förnämliga med denna bok hör just ett självklart nätverk mellan judiska per-

sonligheter och icke-judiska. Vi befinner oss ännu i den lyckliga epok, då förmenta raskaraktärer spelar en förhållandevis undanskymd roll, även om tarvligheter inom gebitet inte saknas. När mellankrigstiden går in, och förhållandena nere på kontinenten uppvisar sin egen automatik, varvid en djärv fantasi skändligen får se sin föreställningsförmåga akterseglad, stegras i lika mån dramatik och skam i läsarens sinne. Tveklöst har Per Wästberg skrivit en fängslande och historiskt värdefull biografi om sin frände Axel Hirsch. Det känns som om man själv velat lära känna en så klok, erfaren och givmild människa.

Olof Hägerstrand

CARLHÅKAN LARSÉN

Sten Broman – en man med många kostymer.

Lund: Historiska media, 2002. 240 s., inb., illustr., personregister.

En man med många kostymer – så lyder den vitsiga och fullt sanningsenliga underrubriken på Carlhåkan Larséns nyutkomna biografi om Sten Broman – tonsättare, altfiolist, dirigent, musikkritiker, musikhistoriker, akademiker, folkbildare, estradör, modelejon, kvinnotjusare, gastronom, resenär, lundensisk spexare. Efter hans död 1983 utgavs en samling uppsatser om honom med den ännu vitsigare underrubriken ”En man med kontrapunkter”. Det är också sant både ur musiksynpunkt och i överförd bemärkelse – med tonvikten på kontra.

Larséns biografi är en vacker bok, lästlät, hanterlig, med sober layout och utmärkta illustrationer. För att i någon mån kompensera den sorgfälligt utelämnade anekdotfloran kring Broman, har författaren

Sten Broman. Teckning av Sven Rydén.

försett illustrationerna med texter som hämtade ur ett privat familjealbum. Det känns rätt så krystat, liksom de fem huvudkapitlens rubriker som alla slutar på -ik som i ”musik”.

Bokens stora förtjänst är, att den framför allt ägnas Broman som tonsättare, musiker och pedagog. Äntligen får man nämligen en överblick över omfång och variationer i hans musikaliska verk och hans insatser för nordisk musik i internationella sammanhang, framför allt genom hans engagemang i International Society for Contemporary Music. Sina uppgifter i denna organisation tillmätte han själv stor betydelse, och de s.k. världsmusikfesterna var för honom de facto världshändelser. En mera djupgående analytisk

studie av hans musikaliska verk lär enligt bokens förord vara på gång. Kapitlen om den unge Broman har sin faktiska bakgrund i hans självbiografi, vars första och enda del utkom 1982, när han var 80 år.

Men nu är det så, att här finns en komplikation: Sten Bromans kändisskap byggde inte främst på musiken som sådan utan på den excentriska livsföring som han inte dolde – tvärtom. Han ville nästan till varje pris stå i rampljuset. Att inte uppmärksammas var bland det värsta han visste. ”Jag komponerar inte bara musik, jag komponerar hela mitt liv. Resor, umgänge, kläder, mat.” Detta uttalande i *Expressen* 1980 av den 78-åriga Broman står som motto i Larséns bok. Han borde kanske ha litat mer på det mottot, ty Broman komponerade inte bara för sig själv utan för publiken. Och utan anekdoten, skvallret, egna och andras konstiga minnen bleknar figuren som ville ha ”allt ljus på mig” precis som den skånska folkälsklingen Edvard Persson, som han skrev filmmusik åt – f.ö. en konstnärlig katastrof.

Vad jag alltså saknar i Larséns seriösa bok är lite mer lättsinne eller sinne för det bisarra, som ofta infann sig i Bromans omgivning som ett slags eko av ungdomens dadaistiska upptåg.

Vid världsmusikfesten i Köpenhamn 1947 hade t.ex. den norska tonsättaren Saeverud fått för sig att han tappat armarna på grund av alltför intensiv kaffedrickning. Han fick av Broman det allvarliga rådet att övergå till enbart grädde, vilket omedelbart hjälpte. Eller i Amsterdam 1948: före den sista orkesterkonserter som äger rum i kurhuset i Scheveningen serveras delegater och inbjudna ljummen genever och apelsinlemonad på stranden utanför. Det är 40 grader varmt. Som andra nummer spelas därefter en vaggvisa för den osannolika besättningen 29 stråkar och 2 harpor av en polsk tonsättare vid namn Panufnik. Det är en kvartstonskomposition med ideliga glissandi i stråkarna. Ett försvarlig antal åhörare flyr salen med han-

den för munnen för att mata fiskarna. Ur bakgrunden stiger ett diskret men distinkt ”ha, ha, ha”. Broman har varken suttit i juryn det året eller druckit varm genever. Anekdoter? Ja, om man så vill. Men det är nu en gång inte normaliteten man minns. Sten Broman var en fixstjärna kring vilken det snurrade en massa färgstarka satelliter, och detta bidrog sannolikt till att han blev sin egen anekdot.

En väsentlig komponent i Bromans popularitet och förargelseväckande beteende var nog inte bara de många kostymerna. De hade visserligen olika tyger och färger men alltid samma snitt. Det var snarare kontrapunktiken, vilket också framgår av biografien. Broman var akademikersonen som stannade inom sin klass men blev hela folkets musikpedagog, modernisten som störde det vedertagna och i sin tur fastnade i sin ungdoms ideal, estradören som gjorde vad publiken inte väntade sig men väntade på, lebemannen som levde klichéer i stället för att låta sig överraskas av livet, magistern som hötte med pekfinger inte därför att han var elak utan därför att han var övertygad rättshaverist i livets alla lägen.

Detta tog sig i mindre seriösa sammanhang ibland besynnerliga uttryck: rysk kaviar måste ätas med sked, nattklubbar var alltid hemlighetsfullt syndiga, bara källborgare åkte annat än första klass (jodå, Broman hade första klass månadskort på tåget mellan Lund och Malmö), damerna skulle helst komma från scen och estrad. Om Broman hade fått uppleva dagens sexindustri hade han blivit munk för att behålla lite av det roliga i det förbjudna. Larsén låter (s.60) ett citat ur Bromans enda roman, *Farväl kött*, illustrera såväl dennes uppfattning om erotik som hans absoluta brist på litterär stil. Bokens ofrivilliga komik sammanfattas emellertid bäst med ett citat ur det lundsiska *Toddybladets* alfabet, bokstaven E: ”Enkelt är det ingalunda att i dambadhuset blunda”.

Broman var i själva verket ingen lysande skribent, fast han i årtionden verkade som kritiker i *Sydsvenska Dagbladet*. Symtomatiskt nog samlade han s.k. Elzevierer, böcker från 1500- och 1600-talen, utgivna av den nederländska boktryckarfamiljen med samma namn. Dem behöver man inte läsa, de är sköna objekt, sällsynta och dyrbara. De ingick i någon mån i Bromans kultursnobberi, som till dels var identiskt med verkligt engagemang, och denna sammansmältning uppstod så snart det var fråga om musik: förkärleken för kyrkotonarter och tidig polyfoni och för barockmusik (särskilt den rytmiskt slamrande sorten), preferensen av Hindemith framför Alban Berg, föraktet för Mahler, som han för sina elever presenterade som en person vilken går på en trottoarkant, hela tiden med ena foten i rännstenen. På den tiden tog Broman avstånd från allt samröre med det folkliga: musiken på en marknad i Mähren likaväl som en svensk spelmansstämma. Hans aversion mot dragspel är välkänd och vad han ännu inte hade kläm på var att den äldsta mellansvenska folkmusiken begagnade sig av kyrkotonarter.

Som ett slags försoning sker slutligen hans framträdanden i TV med programmet Musikfrågan, där han lyckas förena sina kunskaper med sin geniala pedagogiska förmåga, sin fallenhet för det talade ordet med gestaltningen av sin person och där exklusiva stilövningar blir näst intill folkliga. Att tittarna lägger mindre märke till vad han säger än hur beror naturligtvis på att han aldrig en sekund är tråkig. Han var själv ingen vän av tråkiga personer om än aldrig så seriösa. Bromans enastående förmåga att engagera en publik, stor eller liten, kunde kanske ägnats en utförligare analys i Larséns biografi. Den var autentisk och förskaffade honom otaliga beundrare som ett slags kompensation till den i boken något övervärderade förlusten av en akademisk karriär och uteblivna titlar.

”Tag dock någon reson, min resolverade reskamrat. – Jag glömde min resmössa, min reskoffert, mina respengar och min resplan i restaurationen. – Det gör ingenting, ty vi äro framme inom tre veckor...” (Falstaff, fakir)

Karin Lindegren

MAARET KOSKINEN

I begynnelsen var ordet: Ingmar Bergman och hans tidiga författarskap.

Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2002. 353 s., illustr., personreg., inb.

Någon gång under 1990-talets senare år ombads filmforskaren Maaret Koskinen av Ingmar Bergman att taga hand om manuskript och andra texter som blivit liggande i ett rum hemma hos filmskaparen på Fårö. På karakteristiskt vis förklarade Bergman att allt var en salig röra – ”en jävla kökkenmödding”. Vid närmare skärskådan visade sig rummet vara fyllt av litterärt material från och med året 1938 och drygt tio år framåt i tiden. Här återfanns utkast, prosafragment, hela noveller, hastigt nedkastade infall men även hela pjäser av en ung författare in spe som 1938 var tjuugu år gammal – arbeten som upphovsmannen själv i några fall trodde hade försvunnit för gott.

Av Koskinens bok framgår, att Bergman från början hade klart litterära ambitioner. Stämningar av hot, uppsplitenhet och ångest i hans tidiga texter låg i linje med vad samtida diktare åstadkom: Dagerman, Arnér, Ahlin, och andra. ”40-talisten” vårdade ömt sådana temata, vilka ringades in såsom varande generationsspecifika. Under loppet av 1940-talet fick Bergman två pjäser antagna för publicering hos Bon-

niers, men blev nästa gång refuserad. Visserligen var han vid den tidpunkten upptagen av film- och teaterarbete – bl.a. som manustvättare hos SF men också som regissör vid Stockholms studentteater och vid Mäster Olofsgården – men hans innersta ambition och drivkraft var ännu ordet. Han ville bli författare. Sedan han svettats över en omarbetning av ett eget teatermanus betitlat ”Dröm i juli” till filmmanus skrev han: ”Nu skiter jag i att skriva film!” Urtalandet, skrivet i slutet av filmmanuset, har därefter strukits över. Man kan undra hur Bergmans konstnärliga framtid skulle ha tett sig, om hans litterära generationskamrater hade gläntat på dörren för honom och om Bonniers visat honom en mer lyhörd förståelse. Kanske hade han då enbart ägnat sig åt ordkonsten. Det är inte bara sårad fåfänga utan en djupt kränkt konstnär som skymtar fram i följande: ”Nu hörde jag aldrig till 40-talisterna. Jag fick inte vara med och leka på deras gård. Vilket jag ofta upplevde som något mycket bittert.”

Med förfaren hand benar Koskinen upp dessa texter. Den underavdelning av det fashionabla Bergmanhatet som går ut på att Bergmans filmer hämmas av en infantil världsuppfattning och en outvecklad människosyn torde genom denna bok få vatten på sina skvaltkvarnar. Påfallande mycket av sådant som längre fram kommer att ingå som karakteristiska temata, personer och stämningar i Bergmans filmer förebådas nämligen i hans tidiga manus. Gång efter annan återkommer han under dessa författarår till ämnen som rör livets innersta mening, Gud, kvinnan, könet, sexualiteten som besatthet och fångenskap liksom till frågor om trohet, svartsjuka, skuld, självförakt, konsten, konstnärsmymen, förhållandet till familj och föräldrar, tvivel över värdet i det han själv utträttat som skådespelsförfattare och regissör – dock ännu inte filmmakare. I vissa fall har hela textpartier flutit in i pjäser

och filmer som han frambragt långt senare. Med utgångspunkt från detta kan man naturligtvis säga att han inte mognat utan stannat kvar i utvecklingen för att exploatera personligt pubertala ämnen. Men man kan också härvidlag tala om konstnärlig medvetenhet, konsekvens och trohet mot en egen inre kallelse. Det filmmanus av Bergman som ligger till grund för Alf Sjöbergs film *Hets* (1944) sammanfattar upproret och ångesten, som tärde författaren vid denna tid. Sjöbergs utpräglade bildexpressionism i vissa partier av filmen förmedlar åtskilligt av dessa personliga stämningsslägen som både var tidsbestämda under krigsåren men nog så ofta även är förbundna med vuxenblivande och frigörelse mera allmänt.

Man kan häpna över med vilken snabbhet Bergman kunde åstadkomma en räcka manus. Det tycks som om han hade en silo i sitt inre att ösa från. Sannolikt upprätthåller han obruten kontakt med sitt undermedvetna. Han suger upp och omvandlar till konstnärligt material inte bara sådant som kunnat iakttagas eller avlyssnas i den sensoriska världen, utan hämtar minst lika mycket ur privata drömmar och halvdrömmar. Det kontrollerande och censurerande överjaget hålls medvetet på behörigt avstånd från denna skapande process. Freudianismen i vid bemärkelse spelar uppenbarligen en viktig roll som förklaringsmodell till mycket av det som vuxit fram vid Bergmans arbetsbord. Symbolspråket i tidiga filmer knyter också osökt an till själsläkaren på adressen Berggasse 19 i Wien.

I självbiografien *Laterna Magica* (1987) berättade Bergman frimodigt om, att han ända fram till krigsslutet 1945 var nazist. Vid läsningen av Koskinens bok letar man efter signaler om denna politiska hemvist i vad han skrev under dessa år. Men man kammar noll. Här finns absolut ingenting som avslöjar upphovsmannens politiska sympatier. Koskinen berör för

egen del inte alls detta område. En rimlig slutsats blir, att politik över huvud taget spelat en undanskymd roll i Bergmans konstnärskap, nog också i hans liv. Han har följt sitt inre kommando och varit fullt upptagen med att tampas med gästar och demoner från barndom och uppväxt. En väsentlig del av det erfarenhetsstoff han hamrar ut till konst under resten av sitt liv tillägnade han sig redan före den tidpunkt, då han började drömma om att bli författare. Även om han under långa tider huvudsakligen arbetat med teater och film, har det skrivna ordet följt honom som uttrycksväg, och under senare delen av sitt liv har han med framgång hämnats på parnass och förlag som en gång inte ville bevilja honom den uppskattning han ansåg sig förtjäna.

Koskinens bok ger intressanta inblickar och genomlyser kunnigt det formativa skapandet under Bergmans tidiga år. En synnerligen viktig bok alltså i den allt ymnigare litteraturen om en filmkonstnär som sedan många år mer uppmärksammats ute i världen än hemma i den fosterländska oginheten. Som komplement till de två självbiografiska volymerna *Laterna Magica* och *Bilder* (1990) är den svårumbärlig. Kanske kan man säga att den tjänar som objektiverande korrelat till den subjektiva och i någon mån retuscherade bild Bergman själv lämnat i skildringen av sitt personliga öde.

Olof Hägerstrand

Ingmar Bergman vid Stockholms högskolas studentteater 1941.

THEDE PALM

Några studier till T-kontorets historia.

Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 21. Utgivna genom Evabritta Wallberg. Stockholm 1999, 114 s., illustr., personreg., inb.

Militär underrättelseverksamhet har alltid väckt stort intresse. Se bara på James Bond och alla hans kolleger. En del av detta intresse förklaras säkert av att verksamheten alltid omgetts och omges av ett stort mått

av nödvändig sekretess. Det hemliga har ju alltid sin tjusning och lockelse.

Endast en obetydlig litteratur existerar om den svenska militära underrättelseverksamheten genom tiderna. Det finns enstaka verk, men dessa blir alltmer kortfattade ju längre fram i tiden skildringen förs.

Statsmakterna har accepterat att underrättelseverksamheten får ett särskilt skydd vad gäller sekretess. Den vanliga försvarssekretessen gäller nämligen högst 40 år, men är högst 70 år vad gäller underrättelseverksamhet.

Under de senaste åren har emellertid hänt en del på detta område.¹ År 1997 fick Krigsarkivet av överbefälhavaren 1970–1978, general Stig Synnergren, 31 mikrofilmsrullar som innehöll delar av det s.k. T-kontorets arkiv. Detta kontor var den helt hemliga svenska militära underrättelsetjänsten under åren 1946–1964. Denna del av underrättelsetjänsten skaffade informationer med hjälp av särskilda kanaler. Endast ett fåtal personer i den militära ledningen och i statsledningen kände till dess existens. Under många år betraktades T-kontorets arkiv som förlorat – i klartext förstört på olagligt sätt av underrättelsetjänsten. De 31 mikrofilmsrullarna var således ett mycket värdefullt tillskott till historien om den svenska säkerhetspolitiken efter det andra världskriget. Arkivfyndet väckte stor uppmärksamhet i media, och en livlig diskussion uppstod kring handlingarna. Det bör tilläggas att arkivet f.n. inte är fritt tillgängligt.

Chef för T-kontoret under hela dess existens var fil. dr Thede Palm (1907–1995). År 1991 skrev han på uppdrag av den dåvarande försvarsministern Anders Björck en kort historik över T-kontoret och dess verksamhet. Historiken ingår som en del av Thede Palms arkiv som förvaras i Krigsarkivet. Detta personliga arkiv är enligt Palms beslut helt slutet till och med år 2015. Därefter lämnar krigsarkivarien tillstånd till utnyttjande av det. Thede Palms arkiv innehåller mate-

rial, bland annat dagböcker och korrespondens, som med säkerhet blir av stort intresse för en framtida forskning. År 1995 överlämnade Thede Palm ett exemplar av historiken till riksarkivarie Erik Norberg att utnyttjas ”som han vet bäst”. Det är detta exemplar som har legat till grund för utgåvan.

Vem var då Thede Palm? Han föddes 1907 i Sala. Hans pappa var officer vid Västmanlands trängkår vid sonens födelse. Han började läsa 1926 i Lund och disputerade 1937 på en religionshistorisk avhandling *Wendische Kultstätten: quellenkritische Untersuchungen zu den letzten Jahrhunderten slavischen Heidentums*. Han gifte sig 1933 med Elisabeth Wrangel, som var dotter till konsthistorikern professor Evert Wrangel och Ingrid Elisabet Hermelin. Under studietiden arbetade Thede Palm tidvis på Svensk uppslagsbok. Några av hans kolleger där var Tage Erlander och Gunnar Jarring. När hans avhandling var färdig, fick han arbete som bibliotekarie vid universitetsbiblioteket i Lund. Allt pekade mot en vanlig karriär inom de lärda verken. Men så blev det inte. Det blev en minst sagt annorlunda bana.

Thede Palms beredskapstjänstgöring kom att till en del utföras inom den s.k. C-byrån som byggdes upp från krigsutbrottet 1939 av majoren Carl Petersén. Under några år av beredskapen tjänstgjorde Thede Palm i Statens informationsstyrelse. C-byrån var en nystart för den helt hemliga svenska militära underrättelsetjänsten. En sådan hade funnits under första världskriget, men sedan mer eller mindre lagts ned. I C-byrån kom intressant nog flera på kulturområdet berömda personer att verka såsom chefen för Röhska museet i Göteborg fil. dr Gustaf Munthe, intendenten vid Göteborgs museer fil. dr Stig Roth, amanuensen vid Göteborgs museer fil. dr Ingvar Bergström, sedermera riksbibliotekarien Uno Willers och sedermera riksarkivarien Åke Kromnow. En annan person

inom C-byrån som senare skulle bli berömd var Gunnar Jarring.

Efter kriget avvecklades C-byrån och Thede Palm utsågs, troligen till allmän överraskning, till chef för dess efterföljare, T-kontoret.² Som sådan verkade han ända fram till årsskiftet 1964/65. Det har framförts olika motiv till varför han tvingades sluta vid denna tidpunkt. Några sådana är att han begick ett allvarligt misstag i en fråga, att regeringen ansåg honom vara för konservativ, att regeringen överhuvud ville ha ett starkare grepp om underrättelsetjänsten.

Från den 1 juli 1965 tillträdde Thede Palm den nyinrättade tjänsten som forskningschef vid Militärhögskolan, där han tjänstgjorde fram till sin pensionering 1972. Vid sidan av tjänsten skrev han artiklar i *Svenska Dagbladet* och *Svensk Tidskrift*.

Thede Palm skriver i sin inledning, att han har skrivit boken med hjälp endast av sina minnen. Han har inte utnyttjat sina egna handlingar som redan hade överlämnats till Krigsarkivet, då Anders Björck uppmanade honom att skriva en historik över T-kontoret.

Thede Palms historik är inte lång, och man kan inte heller säga att den innehåller så förfärligt många nyheter; åtminstone inte för de personer som har haft anledning att intressera sig för den svenska underrättelsetjänsten. Men värdet skall inte heller underskattas. Den bekräftar nämligen sådant som många av oss trott sig veta.

Thede Palms historik innehåller fem kapitel: "Bakgrund" (s 26–36), "Personalia" (s 37–56), "Samarbete i Sverige" (s 57–68), "Arbete i utlandet" (s 69–91) samt "Diverse" (92–98). I Diverse-kapitlet redogör författaren för några "affärer". Från personhistorisk synpunkt är inte minst de två första kapitlen av stort intresse. Där berättar Thede Palm om hur han kom att hamna i underrättelsetjänsten och om några av de personer som han hade i sin tjänst eller som han kom

i kontakt med på annat sätt. Han ger intressanta miniporätt av flera på området kända människor; bl.a. den närmast mytiske Helmuth Ternberg.

Thede Palm skriver förhållandevis utförligt om den s.k. Trekanten; dvs. samarbetet mellan Danmark, Norge och Sverige på detta område; hur svårt det var i början av perioden, eftersom Danmark hade föga förtroende för den norske representanten, som politiskt sett hörde hemma på vänsterkanten. Thede Palm hävdar att det var genom hans insats som trekantssamarbetet med tiden kom att löpa bra. Samarbetet med Danmark försvarades av att det var interna stridigheter i ledningen för dess underrättelsetjänst. Överhuvud får man intrycket att det ofta var bråk i underrättelseorganisationerna världen över. Det är omöjligt för en utomstående att avgöra om det bråkas mer i dessa organisationer än på andra arbetsplatser. Möjligen skulle man våga sig på hypotesen, att den från alla synpunkter stängda arbetsmiljön lätt leder till konflikter. Läsaren får mycket klart för sig att en god personlig kemi mellan representanterna för olika underrättelseorganisationer är en förutsättning för ett gott samarbete. Thede Palm betonar vidare hur ensamt arbetet ofta kändes. Han skulle skaffa informationer men han kunde inte räkna med att få några detaljerade instruktioner. Det var endast med några mycket enstaka höga officerare som han kände att han kunde tala helt öppet.

Thede Palm skriver kortfattat om samarbetet med de olika länderna.

Läsaren kan tycka att flera avsnitt tyvärr är mycket korta. Men ränderna går förstås inte ur en underrättelseman. Thede Palm skriver flytande och lättläst.

I slutet av boken har utgivaren publicerat arkivförteckningen över T-kontorets arkiv och över Thede Palms enskilda arkiv.

Boken har givits ut av (numera) förra arkivrådet vid Krigsarkivet Evabritta Wallberg. En mer lämpad

utgivare är svårt att tänka sig. Evabritta Wallberg har genom sina många år vid Krigsarkivet och som en följd av personligt intresse skaffat sig mycket goda kunskaper om det svenska militära etablissemanget. Hon har inte i någon större utsträckning kommenterat – vilket inte heller är en utgivares uppgift – Thede Palms faktiska upplysningar om underrättelsearbetet. Däremot har hon till läsarens stora åtnöjning identifierat en rad personer som Thede Palm inte har namngett (eller kompletterat Palms knapphändiga uppgifter om en person). Evabritta Wallberg har också skrivit en tio sidor lång spännande inledning om Thede Palm och dennes karriär. Hennes inledning börjar mycket effektivt med några egna hågkomster av Thede Palm på Militärhögskolan. Utgivaren arbetade nämligen under en kort period på Militärhögskolan och hade då Thede Palm som chef. Thede Palm framstod för henne och hennes kolleger som en lågmäld, fåordig men mycket skärpt och kunnig man. Kan ett bättre betyg ges åt en underrättelseman?

Ulf Söderberg

Noter

1. Den viktigaste litteraturen är Wilhelm Carlgren, *Svensk underrättelsetjänst 1939–1945* (1985); Jan Ottosson & Lars Magnusson, *Hemliga makter* (1991); Lennart Frick, *Det vakande ögat: svensk underrättelsetjänst under 400 år* (1998); Rune Svensson, *Sveriges hemliga vapen? C-byråns verksamhet under andra världskriget – en analys av mål, medel, organisation och verksamhet i stort*; i: *Militärhistorisk Tidskrift* 1999, s. 66–130; Stig Ekman, *Den militära underrättelsetjänsten* (2000), Ekmans framställning utgörs av de frisläppta delarna av hans utredning som gjordes i samband med 1974 års underrättelseutredning, *Den militära underrättelsetjänsten* (SOU 1976:19); *Kvalificerat hemlig, Fyra studier*

om svensk underrättelsetjänst och underrättelsetjänst i Sverige (2002), Meddelanden från Militärhistoriska avdelningen, Försvarshögskolan, nr 10. Förvånansvärt nog ingick inte i den s.k. Neutralitetspolitikkommisionens direktiv att behandla underrättelseverksamheten, *Om kriget kommer* (SOU 1994:11). Den ”nya” neutralitetspolitikkommisionen, vars undersökning omfattar tiden 1970–1989, behandlar däremot även underrättelseverksamheten, *Fred och säkerhet* (SOU 2002:108). I den synnerligen omfattande utredningen *Rikets säkerhet och den personliga integriteten. De svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddande verksamhet sedan år 1945*, SOU 2002:87–95 behandlas också svensk underrättelsetjänst. Allmänt om den svenska militära underrättelseverksamheten, se *Underrättelsetjänsten – en översyn* (SOU 1999:37).

2. Det är inte säkert vad T-kontoret står för. Ett förslag har varit T som i Thede. Denna tolkning har inte bekräftats av Thede Palm. I Försvarsstabens arkiv förekommer fler benämningar än T-kontoret såsom Tekniska kontoret, Tekniska avdelningen och Tekniska utredningen.

BJÖRN MOLIN

Ingen väg tillbaka.

Stockholm: Ekerlids Förlag, 2002. 239 s., inb., personreg.

Göteborgsliberalismen är Björn Molins ursprung och drivkraft. Föräldrarna, båda disputerade humanister, var knutna till stadsbiblioteket, det senare universitetsbiblioteket. Fadern Nils Molin var Shakespearekännare och verkade som chef för flera av bibliotekets avdelningar. Denne Molin var för sin tid en modernt serviceinriktad biblioteksman, inte alltid fullt uppskattad av bibliotekets ledning, ett förhållande som sonen likväl inte berör i sin framställning.

Liksom föräldrarna valde Björn Molin att studera vid Göteborgs högskola, som vid tiden för hans disputation 1965 var en del av Göteborgs universitet. I kårivet tog han aktiv del och var en period studentkårens ordförande. Hans ämne blev statsvetenskapen och avhandlingen rörde tjänstepensionsfrågan. Molin nyttjade en enkel men rimlig förklaringsmodell och är kritisk mot enligt hans mening alltför teoretiska överbbyggnader inom ämnet. Hans förste och inspirerande lärare var Georg Andrén som en tid varit statsråd, och som ånyo lämnade institutionen för att bli landshövding i Uppsala. Respekterad professor blev i stället Jörgen Westerståhl, vilken förnyade ämnet genom att introducera valforskning och kommunalforskning etc.

Redan genom 1966 års val drogs Molin in i kommunalpolitiken. Hans parti, Folkpartiet, hade länge sitt starkaste fäste i landet just i Göteborg med dess liberala traditioner. Den borgerliga majoriteten i den kommunala församlingen gick märkligt nog förlorad 1976, samma år som den vanns i rikspolitiken. Molin anlätades i budgetarbetet i kommunstyrelsen, i Göteborg benämnd "stadskollegiet". Staden var en föregångare inom rambudgetering, något som gav honom viktiga lärdomar.

Visserligen beträdde Björn Molin en bana som aktiv politiker, men den ambitionen hindrade honom inte från att som docent söka den Skytteanska professuren i statskunskap i Uppsala, som 1972 tillsattes med Leif Lewin. Molin inser att han hade en för liten produktion inom ämnet för att komma ifråga, men menar att tjänsten borde gått till en annan medsökande, Nils Elvander, en forskare som dock inte vunnit den avgående ämnesföreträdaren Carl Arvid Hesslers bevägenhet.

I den nya enkammarriksdagen 1971 företrädde nyvalde Molin den göteborgska liberalismen. Som skollad statsvetare betroddes han snart med viktiga upp-

gifter. Från början var han suppleant i konstitutionsutskottet, vilket skrev fram den nya författning för Sverige som kom att gälla från 1975. Molins karriär sköt fart, och han blev 1976 ordförande i finansutskottet. Samma år tog han plats i Europarådets parlamentariska församling. Den svenska delegationens ledare var en annan Göteborgsstudent, socialdemokraten Stig Alemyr. Denne var församlingens vice president, enligt Molin en kompensation för den plats i den svenska regeringen som Alemyr förgäves hoppats på.

När Folkpartiet för en tid bildade egen regering lämnades inget utrymme för Molin, som behövdes som gruppleddare i riksdagen, en uppgift som nog låg bra till för honom. Men hans tid skulle komma 1981, då moderaterna genom att lägga ner sina röster beredde väg för den sista av Thorbjörn Fälldins regeringar. Molin blev dess handelsminister. Som sådan efterträdde han Staffan Burenstam Linder och skulle i sinom tid få Mats Hellström som efterföljare. Burenstam Linders statssekreterare Ulf Dinkelspiel avböjde att stå kvar på sin post. I stället utsåg Molin som sin statssekreterare Margareta Hegardt. Hon hade redan tjänstgjort som sådan under Hadar Cars i Ullstens regering.

Under statsrådstitiden tog Molin aktiv del i det internationella arbetet. Han ser sig om hos de svenska beskickningarna i utlandet och prisar Wilhelm Wachtmeisters insatser för handelsutbytet i USA medan ett annat sändebud, socialdemokraten Kaj Björk i Kanada, klandras som kylig och ineffektiv vid bemötandet av landets invånare.

På Molins aktiva tid som politiker gick Folkpartiet in i fyra regeringar. De kompromisser med andra partier som blev nödvändiga ser han som framgångsrika. De gav sakliga utbyten och var ägnade att befästa väljarnas förtroende.

Recensioner

Molin ägnar några kapitel åt att karakterisera de partiledare som han kommit in på livet. Fälldin uppskattas som väl påläst och handfast men av brist på språkliga kunskaper bortkommen i det internationella umgänget. Hos Per Ahlmark iakttar han en ängslan att göra bort sig, hos Ola Ullsten en obeslutsamhet och ett drag av indolens och hos Bengt Westerberg en arrogans som mildrades med tiden. Ibland har han svårt för Jan-Erik Wikström, de frisinnades företrädare i partiets ledning, också han Göteborgsstudent. De torde ha varit olika i mycket.

Efter Folkpartiets tillbakagång var Molin från 1982 enskild ledamot av riksdagen. En tid senare återtog han en plats i partiets ledning, en plats som han hade i behåll när han 1986 (med tillträde 1987) utsågs till landshövding i Halland, ett län där han sedan länge sommarbodde i Haverdal. Landshövdingarnas överordnade var civilministern, och under tio år som länets hövding hann han uppleva fem personer på denna post. Flera viktiga centrala uppgifter lades under 90-talet i hans händer. Han var ordförande i en statlig utredning om budgetprocessen och likaså i den s.k. EU-konsekvensutredningen. En framgång av annan sort var hans och två andra betrodda göteborgares förslag hos den norska Nobelkommittén om ett fredspris till Oscar Arias. Förslaget ledde till att denne president i Costa Rica, tillika statsvetare, 1987 belönades med priset för en fredsplan för Centralamerika.

Till den sybaritiska Molins fritidsintressen har hört trav och kortspel. Vid tiden för utnämningen till länschef var han ordförande i Åby-travet. Som folkpartist har Björn Molin hört till partiets liberala falang. Till de frisinnade har han ändå enligt egen bedömning haft ett gott förhållande. Självvironiskt nämner han att han vid något tillfälle kallats för en "krökande lirare".

Som ny i riksdagen kände sig statsvetaren Björn Molin som en "participant observer". Men hans tid som politiker varade i tjugo år, varav sexton som riksdagsman. Någon väg tillbaka till ett yrkesliv som universitetslektor gavs inte, därav bokens titel. Molin nämner själv att de flesta politiker som skrivit memoarer från hans tid har varit socialdemokrater, något som förstärker värdet och betydelsen av den bok som Molin presterat. Till hjälp i skrivandet har Molin haft utförliga dagböcker från åren som politiker. Dessa har han överlämnat till Riksarkivet.

Åke Lilliestam

Bland medarbetarna

Jürgen Beyer

F. 1965. Ph.D. i Historia vid Cambridge University 2001. Forskarassistent vid Södertörns högskola inom Baltic and East European Graduate School.

Jakob Christensson

F. 1965. Docent i Idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Efter den kulturhistoriskt inriktade avhandlingen *Lyckoriket: Studier i svensk upplysning* (1996) har han förutom ett antal artiklar utgivit *Vetenskapen i provinsen: Om baronerna Gyllenstierna och amatörernas tidevarv* (1999), *Konsten att resa: Essäer om lärda svenska resenärer* (2001) och *Landskapet i våra hjärtan: Essäer om svenskers naturumgänge och identitetssökande* (2002). F.n. arbetar han med en biografi över den bemärkte zoologen och arkeologen Sven Nilsson.

Lars Ericson

F. 1957. Fil. dr i Historia vid Stockholms universitet på avhandlingen *Borgare och byråkrater: Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637* (1988). Har varit verksam vid Armémuseum 1977–1983 och Krigsarkivet 1983–2000. Sedan år 2000 huvudlärare i militärhistoria vid Försvarshögskolans krigsvetenskapliga institution. Docent i militärhistoria vid Åbo akademi. Ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien och ordförande i Svenska militärhistoriska kommissionen. Har författat ett flertal böcker, varav de senaste är *Stockholms historia under 750 år* (2001) och *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (andra utv. uppl. 2002) Ledamot av Personhistoriska samfundets styrelse.

Birgitta Fritz

F. 1935. Docent i Historia. Förutvarande huvudredaktör för Svenskt Diplomatarium i Riksarkivet med ansvar för RA:s medeltidssamlingar.

Tore Frängsmyr

F. 1938. Professor i Vetenskapshistoria i Uppsala sedan 1982. Disputerade 1969 på avhandlingen *Geologi och skapelsetro: Föreställningar om jordens historia från Hiärne till Bergman*. I en rad böcker har Frängsmyr därefter behandlat geologins historia men även ägnat stort intresse åt 1700-talets idéhistoria i allmänhet. Hans senaste stora arbete är tvåbandsverket *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år* (2000). Sedan 2002 förste innehavare av Hans Rausings professur i Vetenskapshistoria, en donationsprofessur tillkommen vid Uppsala universitet

Martin Linde

F. 1966. Fil. dr i Historia vid Uppsala universitet år 2000 på avhandlingen *Statsmakt och bondemotstånd: Allmoges och överhet under stora nordiska kriget*. Har medverkat i *Karolinska förbundets årsbok* år 1997 med artikeln "Enväldskungens makt och ämbetsmännen: Ämbetsmannakontroll och maktlegitimering i Karl XII:s Sverige". Arbetar f.n. som vikarierande universitetslektor i Historia i Uppsala.

Karin Lindegren

Privatelev till Sten Broman, professor. Har under årens lopp funnits på en rad viktiga poster inom svenskt kulturliv, bl.a. vid Nationalmuseum, Moderna museet, Thielska galleriet, Svenska Institutet, K. Teatern. Från 1979 Konstakademiens ständige sekreterare. Har även verkat som konstkritiker i KvP 1948–1950. Red. och ansvarig utg. av *Konstrevy* 1960–1965. Kulturattaché i Bonn 1973–1977.

Bo Lundström

F. 1962. Fil. dr i Konstvetenskap vid Uppsala universitet 1999 på avhandlingen *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet*. Arkivarie vid Krigsarkivets sektion för kartor och ritningar.

Johan Nordström

1891–1967. Sveriges förste professor i ämnet Idé- och lärdomshistoria; innehade under åren 1932–1957 lärostolen vid Uppsala universitet. Disputerade 1924 på avhandlingen *Georg Stiernhielm: Filosofiska fragment*, vari 1600-talets uppbrott inom ontologi och kosmologi projicerades mot en äldre aristotelisk-skolastisk tradition. I verket *Medeltid och renässans*, utgivet 1929 som band 6 i Norstedts världshistoria, skildrade Nordström 1400-talets norditalienska renässansrörelse som en fullföljare av den lärda och konstnärliga tradition som utvecklats redan under 1100-talet i norra Frankrike. I boken *De yverbornes ö* (1934) hade Nordström samlat ett antal studier kring 1600-talets götiska historieromantik. Lärdomshistoriska samfundets årsbok *Lychnos* var Nordströms skapelse; han redigerade dessa årligen utkommande volymer under åren 1936–1950. Genom sin inriktning i studiet av naturvetenskapernas framväxt har han starkt påverkat sitt ämnes profil i Sverige. Omdömet gäller även i fråga om den forskning om stormaktstidens föreställningsvärld och kultur som bär hans signum.

Wilhelm Odelberg

1918–2002. Fil. dr i Historia 1954 på en avhandling om Carl Olof Cronstedt och Sveaborg. Överbibliotekarie vid Vetenskapsakademiens bibliotek 1959–78 och Stockholms universitetsbibliotek 1979–84. Genom sitt arbete i fonder och olika stiftelser intog han under senare delen av sitt liv en central

plats i svenskt vetenskapssamhälle och kultur. Framträder i Gösta Knutssons böcker om Pelle Svanslös som "Ville med sillen". Om ett innehållsrikt liv berättade Wilhelm Odelberg i memoarvolymen *Lärdom för livet* (1999). Genom framträdande placering i svenskt kulturliv kom Wilhelm Odelberg att betyda mycket. PHS stödde han varmhjärtat, inte minst genom att i olika stiftelser utverka väsentligt finansiellt stöd för PHT:s utgivning.

Ulf Söderberg

F. 1946. Fil. dr i Historia med avhandlingen *Gustaf I:s arv och eget i Uppland*. Arkivarie vid Krigsarkivet 1977, 1. arkivarie där 1982, krigsarkivarie 1996. Har skrivit uppsatser och artiklar i (militär)historiska och arkivvetenskapliga ämnen.

Ulla von Vegesack

F. 1933. Fil. kand. Bibliotekarie vid Handelshögskolans bibliotek 1966–88. Förste bibliotekarie, enhetschef vid Kungliga bibliotekets utländska förvärv 1988–89. Har utgivit skrifter inom biblioteksrelaterade områden, bl.a. Handelshögskolans bibliotek som ansvarsbibliotek inom ekonomi: utredning och förslag (1986).

Förklaring till en gåta

Säkert höjde en och annan av PHT:s prenumeranter ögonbrynen av förvåning, när utgåvan 2002:1 uppenbarade sig i brevlådan en andra gång samtidigt med utgåvan 2002:2. Förklaringen är den, att årets första nummer hade blivit felaktigt skuret i slutfasen av produktionen, varför måttförhållandet mellan textyta och marginal blivit annorlunda än vanligt. För den som inte binder in tidskriften spelar kanske en sådan förskjutning mindre roll, men många av PHT:s läsare tillryggalägger faktiskt vägen till bokbinderiet med årets utgåvor. Så gör även bibliotek och andra institutioner. Därför beslöt redaktionsrådet att numret skulle tryckas om. Ett i förväg upptryckt klarläggande skulle av tryckeriet bladas in före utsändandet av omtrycket. Så skedde dock aldrig, av dunkla orsaker. Förklaringen ges därför här och nu. Ingenting i denna sak har belastat PHS:s eller PHT:s konto med extra utlägg.

Red.

Artiklar

<i>Johan Nordström/ Jürgen Beyer</i>	Den svenske fältprofeten.	5
<i>Jakob Christensson</i>	Lärdom och lärthet – ett porträtt av Sten Lindroth.	17
<i>Bo Lundström</i>	På klassisk mark.	38
<i>Ulla von Vegesack</i>	Pomologen och opinionsbildaren Olof Eneroth.	52
<i>Wilhelm Odelberg</i>	Upplösningen av den svenska beskickningen i Tyskland 1945.	56

Recensioner

<i>Dick Harrison</i>	Jarlens århundrade.	85
<i>Lars-Olof Larsson</i>	Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?	86
<i>Gunnar Wetterberg</i>	Axel Oxenstierna 1–2.	89
<i>Clas-Göran Isacson</i>	Karl X Gustavs krig.	92
<i>Gunnar Eriksson</i>	Rudbeck 1630–1702.	94
<i>Jan von Konow</i>	Karolinen Rehnskiöld: Fältmarskalk.	98
<i>Harry Hellberg</i>	Anders Ljungstedt och breven från Kina.	100
<i>Anders Ljungstedt</i>	Historien om Macao och Ostindiehandeln.	101
<i>Elias Lönnrot</i>	Vandraren: Reseberättelser från Karelen 1828–1842.	102
<i>Marika Hedin</i>	Ett liberalt dilemma.	105
<i>Lena Hammergren</i>	Ballerinor och barfotadansöser.	107
<i>Stina Hammar</i>	Solägget: Fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst.	110
<i>Per Wästberg</i>	Axel Hirsch: Folkbildare och filantrop.	113
<i>Carlhåkan Larssén</i>	Sten Broman – en man med många kostymer.	115
<i>Maaret Koskinen</i>	I begynnelsen var ordet: Ingmar Bergman och hans tidiga författarskap.	117
<i>Thede Palm</i>	Några studier till T-kontorets historia.	119
<i>Björn Molin</i>	Ingen väg tillbaka.	122